

100
LAT

NIEPODLEGŁOŚCI

Witold Jarno

**Garnizon
Wojska Polskiego
w Tomaszowie
Mazowieckim
w latach 1918–1939**

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

**Garnizon
Wojska Polskiego
w Tomaszowie
Mazowieckim
w latach 1918-1939**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

100

LAT

NIEPODLEGŁOŚCI

Witold Jarno

**Garnizon
Wojska Polskiego
w Tomaszowie
Mazowieckim
w latach 1918–1939**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2019

Witold Jarno – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski i Świata po 1945 r., 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

RADA REDAKCYJNA
SERII 100 LAT NIEPODLEGŁOŚCI
Przemysław Waingertner – przewodniczący; członkowie: *Agnieszka Jędrzejewska*
Krzysztof Lesiakowski, Sebastian Pilarski, Lilianna Świątek, Piotr Zawilski
członkowie honorowi: *Kazimierz Badziak, Hubert Bekrycht*

RECENZENT
Stanisław Jaczyński

REDAKTOR INICJUJĄCY
Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Zdjęcie na okładce: żołnierze II batalionu 30. pSK na placu T. Kościuszki
w Tomaszowie Mazowieckim – zdjęcie datowane na 4 września 1921 r.
(zbiory Wiesława Strzeleckiego)

© Copyright by Witold Jarno, Łódź 2019
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08693.18.0.M

Ark. wyd. 13,5; ark. druk. 15,25

<https://doi.org/10.18778/8142-245-1>

ISBN 978-83-8142-245-1
e-ISBN 978-83-8142-246-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

*Książka dedykowana pamięci
Profesora Włodzimierza Kozłowskiego*

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
Rozdział I. Garnizon w okresie wojen o granice Państwa Polskiego (1918–1921)	21
1. Odzyskanie niepodległości i początki garnizonu (1918–1919)	21
2. Garnizon jako zaplecze mobilizacyjne dla 30. Pułku Strzelców Kaniowskich (1919–1921)	34
Rozdział II. Pierwsza pokojowa dekada (1921–1929)	53
1. Władze garnizonowe	53
2. Lata 1921–1927	62
3. Lata 1927–1929	90
Rozdział III. Budowa nowych koszar (1933–1935)	107
Rozdział IV. Garnizon w przededniu wojny (1935–1939)	129
Rozdział V. Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przynsposobienia Wojskowego	163
Rozdział VI. Rok 1939	181
1. Mobilizacja II dywizjonu 4. Pułku Artylerii Ciężkiej	181
2. Wrześniowa obrona miasta	190
Zakończenie	217
Bibliografia	221
Spis tabel	229
Spis planów i schematów	231

Spis zdjęć	233
Indeks nazwisk	237

WYKAZ SKRÓTÓW

AmTM	- Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego
APTM	- Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim
CAW WBH	- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego
dac	- dywizjon artylerii ciężkiej
Dep.	- Departament
DOG	- Dowództwo Okręgu Generalnego
DOGŁ	- Dowództwo Okręgu Generalnego Wojska Polskiego nr IV Łódź
DOK	- Dowództwo Okręgu Korpusu
DOK IV	- Dowództwo Okręgu Korpusu nr IV Łódź
DP	- Dywizja Piechoty
DPanc.	- Dywizja Pancerna
DS	- Dywizja Strzelców
Dz.Rozk.	- Dziennik Rozkazów
GISZ	- Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych
IPN	- Instytut Pamięci Narodowej
MK WFiPW	- Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego
KOP	- Korpus Ochrony Pogranicza
KPanc.	- Korpus Pancerny
MSWojsk	- Ministerstwo Spraw Wojskowych
MTM	- Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego
MTNŁ	- Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi
MSWojsk.	- Ministerstwo Spraw Wojskowych
NAC	- Narodowe Archiwum Cyfrowe
NDWP	- Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego

OG	- Okręg Generalny
OGŁ	- Okręg Generalny Wojska Polskiego nr IV Łódź
OK IV	- Okręg Korpusu nr IV Łódź
pac	- pułk artylerii ciężkiej
pal	- pułk artylerii lekkiej
pap	- pułk artylerii polowej
PD	- Piechota Dywizyjna
PKU	- Powiatowa Komenda Uzupełnień
POS	- Państwowa Odznaka Sportowa
POW	- Polska Organizacja Wojskowa
pp	- pułk piechoty
pp Leg.	- pułk piechoty Legionów
ps	- pułk strzelców
pSK	- pułk Strzelców Kaniowskich
psk	- pułk strzelców konnych
PSZ	- <i>Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej</i>
puł	- pułk ułanów
PW	- Przynależność Wojskowa
RP	- Rzeczypospolita Polska
SG	- Sztab Generalny (od 1928 r. Sztab Główny)
SMHW	- „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”
SRP	- Skansen Rzeki Pilicy – filia Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim
UWŁ	- Urząd Wojewódzki Łódzki
WF	- Wychowanie Fizyczne
WIH	- Wojskowy Instytut Historyczny
WP	- Wojsko Polskie
ZHP	- Związek Harcerstwa Polskiego

WSTĘP

Wraz z odzyskaniem niepodległości w 1918 r. przystąpiono do tworzenia odrodzonego WP, w którym to procesie ważną rolę odgrywały powstające garnizony wojskowe. Jednym z nich był garnizon tomaszowski leżący na obszarze OGŁ, a w latach 1921–1939 na obszarze OK IV Łódź. Tomaszów Mazowiecki jest miastem stosunkowo młodym, gdyż założony został pod koniec XVIII w., a prawa miejskie otrzymał w 1830 r. Przed I wojną światową znajdował się pod zaborem rosyjskim, a w latach 1914–1918 pod okupacją niemiecką. Już w II połowie XIX w. stacjonowały w nim niewielkie jednostki armii rosyjskiej. W kolejnych latach dyslokowane tu jednostki (szczebla batalionowego) często się zmieniały, kwaterując w różnych miejscach miasta. Tuż przed wybuchem I wojny światowej na potrzeby kwaterunku jednej z sotni 3. Uralskiego Pułku Kozackiego władze rosyjskie przeznaczyły nieczynną Fabrykę Sukna Braci Fürstenwald i Simona przy ul. Jeziornej 20 (obecnie ul. Farbiarska), która stała się później, do 1929 r. koszarami polskiego garnizonu. W latach 1914–1918 w Tomaszowie Maz. stacjonowały niemieckie oddziały Landszturmu (pospolitego ruszenia), wykorzystujące również część budynków dawnej fabryki przy ul. Jeziornej 20 oraz budynki przy ul. Pilicznej 12 i 14 (obecnie ul. Ignacego Mościckiego).

Garnizon WP powstał tu wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r., w czym główną rolę odegrali członkowie tutejszej POW, biorący wcześniej udział w oswobodzeniu miasta spod okupacji niemieckiej. Tomaszowski garnizon w latach II RP był stosunkowo mały, gdyż w tym czasie nigdy nie stacjonowała w nim jednostka większa od batalionu lub dywizjonu. Dodatkowo trzeba podkreślić jego specyfikę, gdyż istniał on do 1929 r., po czym został odtworzony w 1935 r. Pomiędzy tymi latami był sześćioletni okres, w którym w Tomaszowie Maz. nie stacjonowała żadna jednostka ani instytucja wojskowa. Kres istnienia polskiego garnizonu w mieście przyniosła II wojna światowa.

W okresie walk o granice Państwa Polskiego (1918–1921) w Tomaszowie Maz. stacjonował Batalion Zapasowy 30. pSK, a później także Powiatowa Komenda Uzuppełnień. Po zawarciu pokoju ryskiego i przejściu polskiej armii na organizację pokojową, w mieście rozlokowano dodatkowo na pobyt stały II batalion 30. pSK. Ponadto komendzie garnizonu podporządkowano w zakresie służby garnizonowej Centralny Skład Amunicji nr 3, położony na wschodnich przedmieściach Tomaszowa Maz. (w samym mieście ulokowano jego kierownictwo oraz zakwaterowano personel), a także kilkuosobowy posterunek żandarmerii. Okres istnienia garnizonu w czasie pokoju można podzielić na dwa podokresy. W pierwszym (lata 1921–1927) zasadniczą część jego załogi stanowiły jednostki liniowe piechoty – wspomniany II batalion 30. pSK (do 1924) oraz II batalion 25. pp (1924–1927), a w drugim (1927–1929) – jednostka szkolnictwa wojskowego w postaci Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, przemianowanej w 1928 r. na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4. W styczniu 1927 r. zlikwidowano mieszczącą się w mieście od 1920 r. PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. oraz rozpoczęto proces stopniowej likwidacji wspomnianego Składu Amunicji, który przenoszono do nowej Głównej Składnicy Uzbrojenia w Regnach. Zasadniczym problemem w funkcjonowaniu garnizonu w latach dwudziestych był brak odpowiednich koszar, gdyż budynki pofabryczne przy ul. Jeziornej 20 nie były dostosowane do zmieniających się potrzeb wojska i wymagały poważnego remontu. Trudności kwaterunkowe były zapewne jednym z powodów likwidacji garnizonu w lipcu 1929 r., gdyż po rozformowaniu Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w mieście nie zakwaterowano już kolejnej jednostki wojskowej, dawne zaś koszary zostały opuszczone przez wojsko.

Lata 1929–1935 to okres, w którym garnizon nie istniał. Nie znaczy to jednak, że władze Tomaszowa Maz. pogodziły się w tym, gdyż I połowa lat trzydziestych stanowiła okres intensywnych zabiegów o ponowne ulokowanie w mieście jednostki wojskowej. Aby to jednak było możliwe, konieczne było wybudowanie nowych koszar, co ostatecznie nastąpiło w latach 1934–1935. Otworzyło to nowy okres w wojskowych dziejach miasta, gdyż wraz z przeniesieniem do niego w październiku 1935 r. II dywizjonu 4. pac, odtworzono garnizon tomaszowski. Jego specyfiką tym razem stało się to, iż stacjonowała w nim tylko jednostka artylerii ciężkiej (w latach dwudziestych trzonem garnizonu były jednostki piechoty). Wojsko ponownie zagościło na stałe w mieście, a żołnierze aktywnie uczestniczyli w różnego rodzaju uroczystościach, zacieśniając swoje kontakty z mieszkańcami Tomaszowa Maz. Garnizon tomaszowski – choć mały – odgrywał ważną rolę również w życiu miasta, gdyż łączyły go z nim różnorodne powiązania gospodarcze, kulturalne i społeczne. Dzieje tomaszowskiego garnizonu w latach II RP zakończył rok 1939. Najpierw zmobilizowano w ramach tzw. mobilizacji marcowej

II dywizjon 4. pac, który niebawem przydzielono do dyspozycji Dowództwa Armii „Łódź”. Sam garnizon istniał do września, kiedy to pododdziały 45. pp (ze składu 13. DP) stawily w mieście opór niemieckiemu XVI KPanc. Zakończył się on tragicznie dla pułku, rozbitego w wyniku nocnej dywersji V kolumny. Rankiem 7 września do Tomaszowa Maz. wkroczyły oddziały niemieckiej 1. DPanc., co zapoczątkowało ponad pięcioletni okres okupacji niemieckiej.

Do chwili obecnej omawiany garnizon nie doczekał się monografii, co jest konsekwencją faktu, iż dzieje WP w latach II RP zostały zbadane nierównomiernie. Powstało dotąd wiele prac odnoszących się do przebiegu działań wojennych w latach 1918–1921 i w roku 1939 oraz omawiających ogólne problemy organizacji, wyposażenia i wyszkolenia polskich sił zbrojnych¹. Mało jest jednak opracowań poświęconych historii poszczególnych garnizonów. Co prawda powstało kilka prac o historii OGŁ i OK IV, którym podlegał tomaszowski garnizon, lecz poruszano w nich – niejako przy okazji – jedynie ogólne zagadnienia dotycząc tego garnizonu². Jeśli chodzi o opracowania ściśle odnoszące się do jego historii, to można – oprócz wspomnianych już monografii OK IV oraz książki o Strzelcach Kaniowskich autorstwa W. Jarńo – wymienić jednodniówkę wydaną przez Batalion Podchorążych Piechoty nr 4³. W pozostałych pracach dotyczących dziejów poszczególnych jednostek stacjonujących w latach II RP w Tomaszowie Maz., informacje o tutejszym garnizonie są niemal szczątkowe. Można tu wymienić np. publikacje poświęcone historii 25. i 30. pp autorstwa Waclawa Makulca, Krzysztofa Wiączka oraz Waclawa Godzemby-Wysockiego i Mariana Domagały-Zamorskiego⁴. Nieco lepiej wygląda to w odniesieniu do dziejów 4. pac – w tym wypadku warto wspomnieć o pracach Piotra Zarzyckiego i Artura Kuprianisa,

¹ Dla przykładu można tu wymienić: M. Cieplewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998; K. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975; Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005; A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003; E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1964; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991; L. Wyszczelski, *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008; *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.

² W. Jarńo, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001; tenże, *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003; tenże, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.

³ *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4*, Tomaszów Maz. 1928/1929.

⁴ W. Makulec, *25 Pułk Piechoty*, Pruszków 1995; K. Wiączek, W. Makulec, *Dzieje 25 Pułku Piechoty w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 1991; W. S. Godzembra-Wysocki, M. Domagała-Zamorski, *Historia Kaniowszczyków, czyli Dzieje 30 Pułku Piechoty Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 2006.

choć i tu o garnizonie tomaszowskim nie znajdziemy zbyt wielu informacji⁵. Także w książkach poświęconych dziejom Tomaszowa Maz. ustalenia dotyczące tutejszego garnizonu są skąpe i nie pozwalają poznać jego historii wojskowej nawet w ogólnym zarysie⁶.

Znacznie lepiej dorobek polskiej historiografii wygląda w odniesieniu do opisu działań wojennych w regionie tomaszowskim we wrześniu 1939 r. Spośród opracowań ogólnych dotyczących kampanii wrześniowej, w których znajdziemy informacje o obronie Tomaszowa Maz., można wymienić prace Marcina Bielskiego, Ludwika Głowackiego, Tadeusza Jurgi, Mariana Porwita, Jana Wróblewskiego czy Apoloniusza Zawilskiego⁷. Nie można w tym miejscu pominąć monumentalnego dzieła poświęconego kampanii wrześniowej *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, zawierającego wiele szczegółowych informacji o walkach w rejonie Tomaszowa Maz.⁸ Tematyce tej sporo miejsca poświęcają w swych pracach także: Piotr Bieliński, Włodzimierz Rudź, Wojciech Zalewski, Piotr Zarzycki⁹, a zwłaszcza W. Jarno¹⁰. Niewielka liczba badaczy zajmujących się – nawet pośrednio – dziejami tomaszowskiego garnizonu powoduje, że literatura dotycząca tego tematu jest

⁵ P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010.

⁶ K. Borkowski, *Spółceństwo Tomaszowa Mazowieckiego w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 2010; J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Maz. 1992; *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980.

⁷ M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991; L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej 1939*, Warszawa 1985; T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939*, t. I i II, Warszawa 1983; J. Wróblewski, *Armia „Prusy” 1939*, Warszawa 1986; A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, t. I i II, Łódź 1989.

⁸ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I: *Kampania wrześniowa 1939 r.*, cz. 1. *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951, cz. 2. *Przebieg działań od 1 do 8 września*, Londyn 1954.

⁹ P. Bieliński, *43 Pułk Strzelców Legionu Bajończyków*, Pruszków 2011; tenże, *44 Pułk Strzelców Legii Akademickiej*, Pruszków 2010; tenże, *45 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych*, Pruszków 2010; tenże, *Działania ofensywne Wehrmachtu i obrona Wojska Polskiego w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 roku – przebieg i specyfika wydarzeń*, [w:] *Militarne i polityczne aspekty udziału Polski w II wojnie światowej. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w 70 rocznicę wybuchu II wojny światowej w dniu 9 września 2009 r. w Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego*, Tomaszów Maz. 2009; W. Rudź, *Obrońcy ostatniej reduty. Z walk 13 kresowej dywizji piechoty w obronie Tomaszowa Maz. 5–7 IX 1939*, Tomaszów Maz. 1985; tenże, Rudź W., *Tomaszów Mazowiecki w wojnie 1939 r.*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980; W. Zalewski, *Piotrków 1939. Działania wojenne północnego zgrupowania Armii „Prusy” w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego i Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 2000; P. Zarzycki, *13 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.

¹⁰ W. Jarno, *13. Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Warszawa 2012; tenże, *45. Pułk Strzelców Kresowych w obronie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, R. IX, nr 2, s. 127–161.

uboga i ogólnikowa. Dla przedstawienia zagadnień szczegółowych przydatnych było także wiele innych publikacji – ich pełna lista znajduje się w wykazie źródeł i opracowań. Jednak miały one w zasadzie charakter literatury uzupełniającej.

Wybór tematu badawczego nie jest przypadkowy i wynika z chęci włączenia się autora – *notabene* związanego emocjonalnie z Tomaszowem Maz. – w rozwój badań regionalnych, mających przybliżyć szerszemu gronu czytelników mało znaną problematykę wojskowości polskiej w regionie tomaszowskim. W związku z realizacją powyższego założenia w ostatnich latach ukazało się kilka artykułów autora niniejszej monografii poświęconych wybranym aspektom funkcjonowania tomaszowskiego garnizonu w latach międzywojennych, które stały się niejako zachętą do pogłębienia badań i opisanego jego pełnej historii w tym okresie¹¹.

Głównym celem niniejszej monografii jest odpowiedź na następujące pytania: jaki był skład garnizonu, w jakich warunkach funkcjonował, jakie zadania wykonywały tutejsze władze garnizonowe, jak wyglądała infrastruktura garnizonowa, szkolenie żołnierzy, ich życie codzienne oraz warunki bytowe, wreszcie jakie były związki garnizonu z miastem oraz lokalnym społeczeństwem? Niestety, nie na wszystkie te pytania udało się wyczerpująco odpowiedzieć, gdyż niewielka ilość zachowanego materiału archiwalnego nie pozwoliła rozwinąć wielu omawianych problemów badawczych i przedstawić ich we właściwych proporcjach. Przy opracowywaniu zebranego materiału autor korzystał zasadniczo z metody indukcyjnej i opisowej, jak również z metody dedukcyjnej (gdy wiadomości źródłowe były nazbyt skąpe).

Z uwagi na ubogą literaturę przedmiotu najważniejszym, a zarazem podstawowym źródłem, umożliwiającym powstanie niniejszej monografii, były archiwalia z lat 1918–1939 zgromadzone w Centralnym Archiwum Wojskowym oraz w tomaszowskim Oddziale Archiwum Państwowego w Piotrkowie Tryb. Niewątpliwie podstawową placówką archiwalną było w tym wypadku wspomniane archiwum wojskowe w Warszawie. Zgromadzone w jego zasobach rozkazy, meldunki, raporty, instrukcje, komunikaty dyslokacyjne, rozkazy i wykazy uposażenia dały możliwość odtworzenia dziejów garnizonu i stacjonujących w nim jednostek. Cenny okazał się zespół akt Komendy Garnizonu w Tomaszowie Maz., ukazujący różne aspekty jego funkcyjnawa-

¹¹ W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Tomaszowie Mazowieckim w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2015, t. XV, s. 117–133; tenże, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 147–176; tenże, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej w latach 1921–1939. Organizacja, uzbrojenie i działania bojowe*, [w:] *Mieczem i szczytem. Broń na polu walki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 217–239; tenże, *Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w latach 1927–1929*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2016, s. 175–188.

nia w latach 1925–1929. Niestety, materiał aktowy w tym zespole – choć niewątpliwie wartościowy – jest jednak fragmentaryczny, gdyż zachowało się jedynie pięć jednostek aktowych. Zgromadzone w nich dokumenty mają zasadniczo charakter uzupełniający, gdyż w większości stanowią je różne pisma i pokwitowania odnoszące się do spraw indywidualnych, z rzadka zaś opisujące kwestie natury organizacyjnej oraz związane z funkcjonowaniem garnizonu. Warto też zwrócić uwagę na zespół archiwalny 4. pac. Znajdują się w nim m.in. rozkazy dzienne dowództwa II dywizjonu, ukazujące życie codzienne żołnierzy, ich wyszkolenie, stan dyscypliny, służbę garnizonową, działalność oświatowo-kulturalną, rozwój sportu wojskowego oraz udział wojska w uroczystościach organizowanych w mieście. W kontekście spraw ogólnych, związanych tak z polską armią, jak i z tomaszowskim garnizonem, przydatne były także akta wojskowe szczebla okręgowego i centralnego (m.in. Dowództwa OK IV, Oddziału I SG, Generalnego Inspektoratu Piechoty, Departamentów Piechoty, Artylerii oraz Budownictwa MSWojsk, jak również Dzienniki Rozkazów MSWojsk. z lat 1918–1939). Zawierają one rozkazy i zarządzenia najwyższych władz wojskowych dotyczące m.in. przekształceń strukturalnych terytorialnych władz wojskowych oraz różnych formacji wojskowych, w tym również stacjonujących w Tomaszowie Maz. – choć w tym wypadku są stosunkowo ubogie. Z kolei dla spraw personalnych przydatne były Dzienniki Personalne MSWojsk. z lat 1918–1939, a także – nie zawsze doceniane – Dzienniki Rozkazów Dowództwa OGŁ i OK IV z lat 1918–1939. Te ostatnie, zawierając informacje o nominacjach, pozwoliły odtworzyć obsadę najważniejszych stanowisk dowódczych w jednostkach tomaszowskiego garnizonu. Można w nich też znaleźć – oprócz kwestii personalnych – wiele informacji dotyczących przekształceń organizacyjnych oraz zwykłego życia codziennego w jednostkach stacjonujących w garnizonie. Inne zespoły aktowe nadawały się do wykorzystania w mniejszym stopniu, choć i tam trafiały się interesujące dokumenty dotyczące omawianych w pracy zagadnień. Niestety, w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego wiele zespołów zachowało się w stanie niekompletnym, jak np. zespoły 25. i 30. pp, w których brakuje większości dokumentów z lat 1918–1929. Podobnie jest z zespołami archiwalnymi Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 oraz PKU Brzeziny (w pierwszym przypadku zachowała się jedna jednostka aktowa, z mało przydatnymi dla analizowanego tematu badawczego dokumentami – jeszcze gorsza jest sytuacja w przypadku drugiego zespołu, gdyż i on liczy zaledwie jedną jednostkę aktową zawierającą dosłownie kilka dokumentów z 1919 r.). Brak archiwaliów dał się odczuć także w przypadku problemu budowy nowych koszar w Tomaszowie Maz. w I połowie lat trzydziestych, gdyż w aktach Szefostwa Budownictwa OK IV (dwie zachowane jednostki aktowe) nie ma na ten temat żadnych informacji. Nie lepiej jest w przypadku zespołu Departamentu Budownictwa MSWojsk.

– tylko w jednej z teczek zachowała się część korespondencji pomiędzy władzami wojskowymi a władzami miejskimi w Tomaszowie Maz. w sprawie budowy wspomnianych koszar. Nigdzie jednak nie natrafiono na ich plan lub dokumentację techniczną budynków koszarowych, przez co trudno określić, jakie budynki wówczas zbudowano, jak wyglądały i jak były wyposażone. Podobnie – z uwagi na niemal całkowity brak archiwaliów – wygląda sprawa w odniesieniu do funkcjonowania tomaszowskiego garnizonu w latach dwudziestych, gdyż trudno szerzej opisać funkcjonowanie władz garnizonowych, wyszkolenie oddziałów w nim stacjonujących, życie codzienne żołnierzy, czy związki wojska z miastem – na podstawie szczątkowych jedynie informacji.

Wiele cennego materiału źródłowego, w odniesieniu do analizowanego tematu badawczego, udało się znaleźć w zbiorach archiwum tomaszowskiego (Filia AP w Piotrkowie Tryb.). Przydatne okazały się zwłaszcza dwa zespoły: Akta Miasta Tomaszowa Maz. oraz Zbiór Akt Różnych. Z zespołów tych pozyskano wiele ważnych informacji związanych z zakwaterowaniem wojska w mieście, problematyką budowy koszar, współpracą wojska z władzami miejskimi, udziałem żołnierzy garnizonu w uroczystościach organizowanych w mieście czy jego współpracą w zakresie WFiPW z lokalnymi organizacjami i stowarzyszeniami. Niestety, archiwalia te ujmują wspomniane zagadnienia w sposób fragmentaryczny i stanowiły zasadniczo tylko materiał uzupełniający dla archiwaliów wojskowych. Trzeba jeszcze dodać, że w archiwum tomaszowskim nie ma praktycznie żadnych dokumentów proveniencji wojskowej, oprócz nielicznej korespondencji władz wojskowych z władzami Tomaszowa Maz. w sprawie kwaterunku wojska w latach dwudziestych oraz negocjacji prowadzonych przez władze miejskie z władzami wojskowymi w I połowie lat trzydziestych, dotyczących wybudowania w mieście nowego kompleksu koszarowego.

W konsekwencji, pomimo rozległej kwerendy archiwalnej i bibliotecznej (polegającej niejednokrotnie na poszukiwaniu materiałów w zespołach archiwalnych mających jedynie luźny związek z głównym tematem badawczym) nie wszystkie omawiane w pracy zagadnienia udało się przedstawić w wyczerpujący sposób. Wiele z nich omówiono jedynie fragmentarycznie lub w zarysie, co wynikało w głównej mierze z prozaicznej przyczyny – braków w materiale źródłowym. Dla przykładu, o ile dość dobrze odtworzono sprawy organizacyjne i personalne omawianego garnizonu, o tyle opis jego funkcjonowania jest niepełny, a momentami nawet fragmentaryczny (zwłaszcza w odniesieniu do lat dwudziestych). Szczupłość materiału archiwalnego nie pozwoliła także na szersze omówienie elementów typowych dla organizacji i funkcjonowania garnizonu, jako pewnej całości. Pamiętać jednak należy, iż garnizon tomaszowski był mały (stacjonowała w nim zasadniczo jedna większa jednostka oraz dodatkowo w latach

dwudziestych kilka mniejszych), i dlatego nie posiadał on rozbudowanych struktur garnizonowych, jak to działo się w przypadku większych garnizonów (np. w Łodzi). W Tomaszowie Maz. komendę garnizonu w latach II RP tworzył komendant (będący zarazem dowódcą jednej ze stacjonujących tu jednostek) oraz jego organ wykonawczy w postaci oficera placu (miał do pomocy kilku podwładnych). W rezultacie trudno napisać więcej o organizacji i funkcjonowaniu władz garnizonowych (poza podaniem ich zadań wynikających z *Regulaminu służby wewnętrznej*), zwłaszcza w sytuacji, gdy brak źródeł nie pozwolił nawet na ustalenie personaliów większości oficerów zajmujących stanowisko oficera placu. W tak małym – jak tomaszowski – garnizonie nie było też innych wyodrębnionych instytucji garnizonowych (poza wspomnianym oficerem placu). Trudno jest także podać usystematyzowane informacje o infrastrukturze garnizonowej, stosunkach władz garnizonowych z władzami miejskimi, jak i społeczno-kulturalnej roli wojska w mieście, gdyż na ten temat zachowały się jedynie wzmianki w nielicznym materiale archiwalnym. W konsekwencji, w przedstawianiu dziejów tomaszowskiego garnizonu dominuje – co jest niejako konsekwencją niewielkiej liczby jednostek w nim stacjonujących – ujęcie jego historii przez pryzmat zakwaterowanych jednostek. Widać to zwłaszcza w odniesieniu do lat 1935–1939, gdy stacjonował tu jedynie II dywizjon 4. pac.

Chronologicznie praca zawiera się w latach 1918–1939. Przyjęta cezura czasowa wymaga jednak pewnego wyjaśnienia. Mogłoby się wydawać, że nie jest ona precyzyjna, gdyż – jak wcześniej podano – garnizon tomaszowski nie istniał w I połowie lat trzydziestych. Nie oznacza to jednak, że w tym okresie nie prowadzono w Tomaszowie Maz. żadnych prac związanych z zagadnieniami wojskowymi, gdyż np. toczyły się intensywne negocjacje pomiędzy władzami miejskimi i wojskowymi w kwestii budowy nowych koszar, bez czego garnizon zapewne nie zostałby odtworzony w 1935 r. Ponadto przez cały okres międzywojenny zajmowano się w mieście pracami z zakresu WF i PW. W konsekwencji podana w tytule opracowania cezura czasowa nie powinna budzić wątpliwości.

W pracy przyjęto zasadniczo układ chronologiczno-problemowy, co wymusiła niejako specyfika tomaszowskiego garnizonu, mającego w latach RP – jak wcześniej podano – kilkuletnią przerwę w swoim istnieniu. W takim wypadku przyjęcie układu problemowego (do którego *notabene* autor początkowo się przymierzał) – rodziłoby wiele trudności w ujmowaniu poszczególnych zagadnień, rozdziały zaś (z uwagi na braki materiału źródłowego) różniłyby się w wyraźny sposób swą objętością. Publikacja składa się z sześciu rozdziałów, których tematyka została opracowana po analizie kilku wariantów. Autor zdaje sobie sprawę, iż przyjęty układ pracy nie jest może idealny, lecz wydaje się, że na obecnym stanie badań jest to rozwiązanie optymalne. Po długich rozważaniach podrozdział o władzach

garnizonowych umieszczono ostatecznie na początku rozdziału II. Nie jest to najlepsze rozwiązanie, lecz objętość tego podrozdziału jest zbyt mała, by uczynić z niego samodzielny rozdział. Podobnych zagadnień, których z powodu braku materiału archiwalnego nie można przedstawić w ujęciu problemowym w odrębnych rozdziałach, jest więcej, toteż trzeba było je niejako wpleść w tok chronologicznej narracji innych rozdziałów. Z kolei zachowało się sporo dokumentów dotyczących tematyki WFiPW, co pozwoliło ująć ją w odrębny rozdział o charakterze problemowym (rozdział V). Autor ma świadomość, że naruszył on przyjęty układ chronologiczno-problemowy, ale prace z zakresu WFiPW prowadzono w Tomaszowie Maz. przez cały okres międzywojenny i dzielenie obszernych informacji na ten temat pomiędzy inne rozdziały, byłoby w tym wypadku chyba jeszcze gorszym rozwiązaniem. Celowo także dodano rozdział o negocjacjach władz cywilnych i wojskowych na temat budowy w Tomaszowie Maz. nowego kompleksu koszarowego, gdyż bez tego nie odtworzono by najprawdopodobniej w 1935 r. garnizonu, funkcjonującego w tych samych koszarach do dnia dzisiejszego. Dołączenie go do rozdziału o garnizonie w latach 1935–1939, spowodowałoby z kolei jego nadmierne wydłużenie. W rozdziale I omówiono genezę garnizonu oraz jego działalność w latach 1918–1921, a w rozdziale II jego dalszą historię, aż do likwidacji w 1929 r. Kolejny rozdział poświęcony został – wspomnianej wcześniej – kwestii budowy w Tomaszowie Maz. nowych koszar w połowie lat trzydziestych. Rozdział IV ukazuje historię odtworzonego garnizonu, w którym w latach 1935–1939 stacjonowała jedna jednostka (II dywizjon 4. pac). Kolejny rozdział odnosi się do zagadnienia rozwoju w mieście pracy z zakresu WFiPW, która odbywała się przez cały okres międzywojenny. Rozdział ten narusza, co prawda, przyjęty układ chronologiczno-problemowy, lecz uczyniono to świadomie, mając na uwadze ważność tej problematyki związanej przecież pośrednio z wojskiem. Natomiast ostatni rozdział dotyczy roku 1939 i ukazuje mobilizację II dywizjonu 4. pac oraz obronę miasta we wrześniu 1939 r. prowadzoną przez 45. pp ze składu 13. DP. Zrezygnowano w tym wypadku z podrozdziału omawiającego wojenny szlak dywizjonu w kampanii wrześniowej, gdyż wykraczałby to zdecydowanie poza ramy tematyczne niniejszej monografii (w rozdziale jedynie zasygnalizowano wspomniany szlak).

Z uwagi na wzmiankowane braki w materiale archiwalnym, nie wszystkie zagadnienia – jak wcześniej wspomniano – udało się przebadać i omówić w zadowalającym stopniu. Kwestia ta dotyczy m.in. funkcjonowania władz garnizonowych, opisu infrastruktury garnizonowej (koszar, placów ćwiczeń i strzelnic), dokładniejszego omówienia procesu szkolenia żołnierzy w garnizonie, ich udziału w życiu społeczno-gospodarczym miasta, pracy kulturalnej i sportowej w jednostkach garnizonu, poziomu dyscypliny, relacji władz garnizonowych z władzami miejskimi, jak również szeroko ro-

zumianych stosunków wojska ze społeczeństwem lokalnym. Powyższe zagadnienia – w rozumieniu autora – mogą wyznaczać dalsze kierunki badawcze, choć przeprowadzona kwerenda archiwalna pokazała, że nowych materiałów źródłowych dotyczących tych tematów trudno się spodziewać.

W całej rozprawie stosowano nazewnictwo z epoki oraz, dla uniknięcia archaizmów językowych, współczesną terminologię wojskową. Zastosowano także wiele skrótów oznaczających organizacje, instytucje, jednostki wojskowe i tytuły czasopism, a także stopnie wojskowe (jednakże tych ostatnich nie umieszczono w załączonym wykazie, uznając je za powszechnie znane). Pisownię owych skrótów zastosowano zgodnie z pracą Józefa Parucha¹², dodając do nich kilka nowych, np. pSK. Kolejna uwaga dotyczy stosowania stopni wojskowych właściwych dla opisywanego okresu, dlatego też czasami występują przy nazwiskach po dwa stopnie, jak np. mjr/ppłk – co oznacza, że w opisywanym okresie oficer ten był awansowany na wyższy stopień. Niezmiernie istotnym elementem niniejszej pracy są także sprawy personalne, jakże ważne w przypadku małego garnizonu, jakim w latach II RP był garnizon tomaszowski. Kwestia ta nie była do tej pory należycie zbadana, toteż w pracy występuje spora liczba nazwisk, nieraz po raz pierwszy przywróconych lokalnej historii (biogramy zawarto w przypisach). W pracy zamieszczono 17 tabel, dwa schematy, kilka map oraz ponad 70 zdjęć, pochodzących ze zbiorów placówek archiwalno-muzealnych oraz osób prywatnych. Jak się okazało w trakcie prowadzonych poszukiwań badawczych, również materiał ikonograficzny dotyczący garnizonu tomaszowskiego w latach II RP jest bardzo ubogi. Dlatego też autor zdecydował się na zamieszczenie w pracy także zdjęć o słabej jakości. Z uwag wstępnych można jeszcze dodać, że w tekście nie uniknięto pewnych powtórzeń. Uczyniono to jednak świadomie, gdyż wymagała tego przyjęta koncepcja pracy.

Na zakończenie autor chciałby wyrazić swą wdzięczność i podziękowania wszystkim osobom, które udzieliły pomocy przy powstawaniu niniejszej monografii. W szczególności słowa te kieruję pod adresem pracowników CAW WBH, tomaszowskiego Oddziału Archiwum Państwowego w Piotrkowie Tryb. oraz Muzeum w Tomaszowie Maz. Podziękowania należą się również pracownikom Skansenu Rzeki Pilicy – Filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim oraz Wiesławowi Strzeleckiemu, Krzysztofowi Zakrzewskiemu i Markowi Stefańskiemu, którzy udostępniili do publikacji unikatowe zdjęcia ze swych zbiorów. Odrębne podziękowania należą się także Jerzemu Wojniłowiczowi za życzliwość i cenne uwagi merytoryczne oraz pomoc w poszukiwaniu materiałów w tomaszowskim archiwum. Prezentowana monografia powstała w ramach prac badawczych prowadzonych przez Katedrę Historii Polski i Świata po 1945 r. Uniwersytetu Łódzkiego.

¹² J. Paruch, *Słownik skrótów*, wyd. II, Warszawa 1992.

ROZDZIAŁ I

GARNIZON W OKRESIE WOJEN O GRANICE PAŃSTWA POLSKIEGO (1918–1921)

1. ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI I POCZĄTKI GARNIZONU (1918–1919)

Tomaszów Mazowiecki – noszący do sierpnia 1926 r. nazwę Tomaszów Rawski¹ – został założony przez hrabiego Antoniego Ostrowskiego pod koniec XVIII w., a prawa miejskie uzyskał w 1830 r. Miasto przeżywało rozkwit na przełomie XIX i XX w., stając się ważnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego na obszarze powstałej w 1867 r. Guberni Piotrkowskiej. Pod względem administracyjnym leżało ono w granicach powiatu brzezińskiego, wchodzącego do wybuchu I wojny światowej w skład wspomnianej guberni². Z uwagi na rosnące znaczenie gospodarcze Tomaszowa Maz. pod koniec XIX w. stacjonowały w nim czasowo oddziały wojsk rosyjskich (np. pododdziały 27. Witebskiego pp z 7. DP), dając początek tomaszowskiemu garnizonowi.

W latach I wojny światowej miasto znalazło się pod okupacją niemiecką. Władze niemieckie prowadziły w nim rabunkową gospodarkę, pogłębiającą nędzę miejscowej ludności. Z uwagi na dużą liczbę robotników i narastanie nastrojów antyniemieckich, stacjonowały w nim niemieckie oddziały Landszturmu (pospolitego ruszenia). Na ich potrzeby zaadaptowano część budynków dawnej fabryki przy ul. Jeziornej 20 (ob. ul. Farbiarska) oraz budynki przy ul. Pilicznej 12 i 14 (obecnie ul. Ignacego Mościckiego). Jesienią 1918 r. zakwaterowano w nich 2. kompanię Rybnickiego Batalionu Piechoty

¹ „Monitor Polski” 1926, nr 196, poz. 561. W tekście będzie używana nazwa Tomaszów Maz. w odniesieniu do całego okresu międzywojennego.

² Więcej o historii Tomaszowa Maz. – patrz: *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1980.

Landszturmu³ (batalionem dowodził w latach 1915–1918 mjr Schmidt – imienia nie ustalono). Batalion ten w październiku 1918 r. liczył 1040 żołnierzy zgromadzonych w pięciu kompaniach⁴. Wspomniana 2. kompania (dowodzona przez por. Keisera – imienia nie ustalono) przybyła do Tomaszowa Maz. w lutym 1918 r., po burzliwych demonstracjach ulicznych, które wybuchły na wieść o podpisaniu traktatu brzeskiego przyznającego Chełmszczyznę Ukrainie. Trzeba tu dodać, że w pobliskiej Spale kwaterowała część 3. kompanii⁵ 2. Batalionu Piechoty Landszturmu „Schroda” V/18 (batalion ten został sformowany na obszarze niemieckiego Okręgu Korpusu nr V Poznań). Ponadto w Tomaszowie Maz. mieściła się także niemiecka Komendantura Wojskowa (w 1918 r. na jej czele stał kpt. Neuss – imienia nie ustalono) przy ul. Pałacowej 7 (obecnie ul. POW), jak również niewielki pododdział niemieckiej żandarmerii polowej oraz kilkudziesięciu niemieckich policjantów⁶.

Zdjęcie 1. Niemiecki pododdział Landszturmu w koszarach przy ul. Jeziornej 20 (ob. ul. Farbiarska) w Tomaszowie Maz. – I wojna światowa

Źródło: http://fotopolska.eu/Farbiarska_16_Tomaszow_Mazowiecki (dostęp: 2.09.2018)

³ Niemiecka nazwa batalionu brzmiała: Landsturm Infanterie Batalion „Rybnik” VI/19 – rzymska cyfra VI określała, iż został sformowany na obszarze niemieckiego Okręgu Korpusu nr VI Wrocław (niemiecki Breslau), a arabska liczba 19 – kolejność formowania batalionów na obszarze tego okręgu.

⁴ Batalion ten w latach 1915–1918 stacjonował w rejonie Kuluszek, a dowództwo w pobliskich Żakowicach.

⁵ Pozostała część owej kompanii stacjonowała jesienią 1918 r. w Burzeninie koło Sieradza.

⁶ W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 147–148; W. Rudź, *Tomaszowa Mazowieckiego droga do niepodległości 1914–1918*, Tomaszów Maz. 1988, s. 6–8; J. Szczepański, *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012, s. 107 i 242–244.

W latach I wojny światowej w Tomaszowie Maz. stopniowo rozwijały działalność polskie organizacje paramilitarne, spośród których największą była powstała w 1915 r. lokalna komórka POW. W szczytowym momencie swego rozwoju liczyła około 100 ludzi. Organizacyjnie podlegała komendantowi Obwodu Brzezińskiego POW, Mieczysławowi Zychowi Maćkiewiczowi. W tym czasie stanowisko komendanta POW w Tomaszowie Maz. i zarazem dowódcy 2. kompanii Obwodu Brzezińskiego POW sprawował od 29 października 1917 r. Roman Tuchowski. Miejskowa POW opierała się na byłych Legionistach oraz patriotycznie nastawionej młodzieży szkolnej, stanowiących w listopadzie 1918 r. główną siłę w akcji rozbijania Niemców w mieście⁷.

Listopad 1918 r. przyniósł nie tylko zakończenie działań wojennych na frontach I wojny światowej, ale także odrodzenie Państwa Polskiego. Proces tworzenia WP nabrał tempa już w październiku, a więc jeszcze za czasów Rady Regencyjnej, która przejęła wówczas faktyczne kierownictwo nad tworzonym wojskiem. Dzięki temu 25 października powstał SG WP, a dzień później MSWojsk. Podjęto również przygotowania do rozbudowy polskich sił wojskowych na obszarze podległym Radzie Regencyjnej. Dnia 30 października podzielono go na 15 okręgów wojskowych – miano w nich przystąpić do formowania piechoty terytorialnej. Jednym z nich był VIII Okręg Wojskowy z siedzibą w Łodzi (dowódca płk Albin Jasiński) obejmujący Łódź oraz powiaty łaski, łódzki i brzeziński, a więc także Tomaszów Maz. Ponieważ jednak wojsko to (noszące wcześniej nazwę Polskiej Siły Zbrojnej) było tworzone pod auspicjami Rady Regencyjnej, nie cieszyło się poparciem większości społeczeństwa polskiego, przez co nie stanowiło oparcia dla jej znikomego autorytetu. W konsekwencji inne organizacje o charakterze wojskowym, działające w okupowanym kraju – jak np. POW – zniechęcały do wstępowania w szeregi armii tworzonej przez Radę Regencyjną. Dopiero na wieść o zawarciu rozejmu w Compiègne (11 listopada) i podjęciu przez Polaków akcji rozbijania Niemców na ziemiach dawnej Kongresówki – Rada Regencyjna przekazała tego dnia Józefowi Piłsudskiemu zwierzchnictwo nad wojskiem, a 14 listopada całą swoją władzę. Niemniej jednak POW nadal organizowała własne oddziały wojskowe, które scalono z WP dopiero w I połowie grudnia 1918 r.⁸ Sytuacja wyglądała tak też w Tomaszowie Maz. – o czym więcej w dalszej części rozdziału.

⁷ A. Woskowski, *Harcerstwo w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1911–1918*, Tomaszów 1987, s. 111–116; A. Wróbel, *Roman Tuchowski 1896–1979 – od gorącego patrioty do zagorzałego komunisty*, [w:] *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, Warszawa 2015, s. 567; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 148–149; W. Rudź, *Tomaszowa Mazowieckiego droga...*, s. 6–8.

⁸ W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 149–150; W. Kozłowski, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego w Łodzi w 1918 r.*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę*.

Wieści o rewolucji w Berlinie i zawarciu rozejmu doprowadziły do osłabienia dyscypliny wśród żołnierzy niemieckich stacjonujących na całym obszarze dawnej Kongresówki. Napiętą sytuację tych dni trafnie ukazał Włodzimierz Kozłowski:

Tymczasem w kraju rozpoczęło się samorzutne, sukcesywne rozbieranie wojsk okupacyjnych. Był to proces złożony, który przebiegał nierównomierne i z różnymi wynikami. Rzecz jasna, sprawy te zależały od wielu czynników. Jednak wbrew utartemu, jednostronnemu obrazowi przełomowych dni, wyzwolenie nie nastąpiło łatwo, szybko i bezkrwawo. Tak było na obszarze okupacji austriackiej. Natomiast z Niemcami poszło znacznie trudniej⁹.

Podobnie wyglądało to w miastach regionu łódzkiego. Oddziały niemieckie dążyły do jak najszybszego powrotu do Niemiec, lecz strona polska jako warunek bezpiecznego wyjazdu stawiała zazwyczaj żądanie oddania broni, na co Niemcy z reguły nie chcieli się zgodzić, co sprawiało, że dochodziło na tym tle do starć i potyczek.

Tak też stało się m.in. w Tomaszowie Maz., gdzie akcja rozbierania żołnierzy niemieckich przybrała dramatyczny charakter. Według Włodzimierza Rudzia, niemiecka kompania Rybnickiego Batalionu Landszturmu podjęła już 11 listopada przygotowania do wyjazdu z miasta. Żołnierze niemieccy planowali rankiem następnego dnia dołączyć na tomaszowskiej stacji kolejowej do pociągu, którym miał odjechać do Niemiec niemiecki pododdział wojskowy ze Spały (dowódca kpt. Richter – imienia nie ustalono). Pododdział ten przybył na tomaszowski dworzec kolejowy rankiem 12 listopada i po załadowaniu się do wagonów czekał na żołnierzy tomaszowskiej kompanii. Ci – obawiając się wrogich zachowań Polaków – zebrali się w budynkach przy ul. Piliczej 12 i 14 (ściągając tu wcześniej żołnierzy kwaterujących przy ul. Jeziornej 20), skąd planowali przemaszerować w pełnym uzbrojeniu na stację kolejową. Na wieść o tym, w godzinach porannych (12 listopada) burmistrz Tadeusz Osiński oraz niemiecki komisarz policji, polskiego pochodzenia, Michał Maćkowiak-Marsfeld¹⁰ (mianowany tego dnia przez

Łódź i województwo łódzkie. Materiały z sesji naukowej. Łódź 12 listopada 1993 r., red. K. Badziak i J. Szymczak, Łódź 1993, s. 107; W. Jarno, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego nr IV w Łodzi i tworzenie jego struktur (od listopada 1918 r. do sierpnia 1919 r.)*, [w:] *O suwerenność państwową i narodową. W 80. rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej. Łódź – 10 listopada 1998 r.*, red. S. Pytlas i H. Siemiński, Łódź 1999, s. 74–75; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 19–21.

⁹ W. Kozłowski, *Powstanie okręgu...*, s. 109.

¹⁰ Urodził się 8 września 1887 r. w Wielkopolsce i w wieku 18 lat (tj. w 1905 r.) podjął ochotniczo służbę w armii niemieckiej, lecz na skutek odniesionej w 1907 r. kontuzji opuścił szeregi wojska i rozpoczął pracę cywilną. Po wybuchu I wojny światowej został w maju 1915 r. zmobilizowany i brał udział w walkach na froncie niemiecko-francuskim. We wrześniu tego roku został odkomenderowany do służby cywilnej na obszarach okupacji niemieckiej na tere-

burmistrza komendantem Milicji Robotniczej) zażądali od Niemców złożenia broni, gwarantując w zamian swobodny wyjazd z miasta. Ci jednak wystawili w oknach koszar karabiny maszynowe i zagrozili strzelaniem do każdego, kto zbliży się do zajmowanego przez nich budynku. Obie strony chciały jednakże uniknąć rozlewu krwi, toteż burmistrz T. Osiński poprosił wspomnianego komisarza o interwencję w niemieckiej komendzie miasta¹¹.

W tym miejscu trzeba dodać, że akcją rozbrajania Niemców w Tomaszowie Maz. miał kierować R. Tuchowski¹², jako komendant tutejszej organizacji POW i zarazem dowódca 2. kompanii Obwodu Brzezińskiego POW. Postać ta jest ciekawa i zarazem kontrowersyjna – od pięknej karty niepodległościowej w czasie I wojny światowej po fascynację ruchem komunistycznym. Czy jednak faktycznie kierował on akcją rozbrajania Niemców w mieście nie jest do końca jasne. Według Andrzeja Wróbla – wieczorem 11 listopada miał się spotkać ze swoim przyjacielem Aleksandrem Kozikowskim, aby omówić szczegóły planowanego na następną dzień wystąpienia. Obaj mieli wypić sporo alkoholu, przez co: „Następnego dnia Tuchowskiego z dużym trudem obudził ppor. Józef Zwojszczyk [winno być Stanisław – W. J.]”¹³. W konsekwencji nie wiadomo, czy R. Tuchowski brał udział w akcji rozbrajania Niemców od godzin porannych, czy też dołączył do niej nieco później. Nie ulega jednak wątpliwości, że w późniejszych wydarzeniach już uczestniczył, kierując działaniami członków tomaszowskiej POW.

nach dawnej Kongresówki, gdzie pełnił funkcję komisarza policji w Zgierzu, a od 22 października 1916 r. komisarza policji w Tomaszowie Maz. Jako Polak miał wykazywać na tym stanowisku dużą tolerancją wobec członków tomaszowskich organizacji niepodległościowych, co zapewne spowodowało, iż 12 listopada 1918 r. nie został aresztowany, lecz czynnie uczestniczył w akcji rozbrajania Niemców (CAW WBH, ap. Michał Maćkowiak-Marsfeld, odrzuc. 25 VI 1936 r., Życiorys z 1936 r., bp.).

¹¹ *Dokumenty pamiętnych wydarzeń 1918 roku w Tomaszowie Maz., Opocznie i Rawie Maz.*, oprac. W. Rudź, Tomaszów Maz. 1988, s. 4.

¹² Urodził się 9 sierpnia 1896 r. w Starzycach koło Tomaszowa Maz. Z uwagi na trudną sytuację materialną rodziny ukończył jedynie czteroklasową szkołę elementarną w Komorowie (gmina Łazisko), w której *de facto* rozpoczął swoją pracę niepodległościową – uczestnicząc w 1905 r. w strajku szkolnym. W 1910 r. podjął pracę w Starzyckiej Fabryce WYROBÓW Sukienicznych, a dwa lata później wstąpił do tomaszowskiej robotniczej drużyny skautowej. Dnia 15 kwietnia 1915 r. zgłosił się na ochotnika do Legionów Polskich i służył kolejno w 6. i 4. pp Leg. W trakcie tzw. kryzysu przysięgowego w lipcu 1917 r. odmówił złożenia przysięgi na wierność cesarzowi Niemiec i został internowany w podkalisim Szczypiornie. Po zwolnieniu (październik 1917 r.) powrócił do Tomaszowa Maz., gdzie pracował – jako robotnik – przy wyrębie lasu. W tym też czasie podjął dalszą pracę konspiracyjną w tomaszowskiej POW (przysięgę złożył 29 października 1917 r.). Wykazał się sporym talentem w organizowaniu przerzutu ludzi oraz broni pomiędzy terenami znajdującymi się pod okupacją niemiecką i austriacką. Szybko też awansował z komendanta sekcji na zastępcę komendanta obwodu (lipiec 1918 r.), by objąć w końcu stanowisko komendanta POW w Tomaszowie Maz. (CAW WBH, ap. Roman Tuchowski, sygn. 1769.89.5324, Wniosek o Krzyż Niepodległości z 1937 r., bp.).

¹³ A. Wróbel, *Roman Tuchowski (1895–1979)...*, s. 567.

W międzyczasie – celem osłabienia woli walki niemieckiej załogi miasta – zaczęto rozpowszechniać pogłoskę, iż na wschodnim brzegu Pilicy stoi polska bateria, która miała ostrzelać niemieckie koszary w przypadku podjęcia przez żołnierzy niemieckich wrogich działań. Oczywiście żadnej polskiej baterii na prawym brzegu Pilicy nie było, ale Niemcy nie mieli praktycznej możliwości zweryfikowania tego faktu. Komisarz M. Maćkowiak-Marsfeld niezwłocznie połączył się telefonicznie z niemiecką komendą miasta i zażądał zaniechania wszelkiego oporu, grożąc w przeciwnym razie otwarciem ognia przez polską baterię zza Pilicy. Blef poskutkowało i niebawem doszło do rozmów z niemieckim komendantem miasta. Uczestniczył w nich – obok wspomnianego komisarza – także burmistrz T. Osiński. Rokowania, toczone w napiętej atmosferze, zakończyły się zawarciem przed południem umowy zgodnej z oczekiwaniami Polaków. Ze strony niemieckiej dokument sygnował kpt. Neuss, w imieniu komendanta Rybnickiego Batalionu Landszturmu oraz por. Keiser (jako dowódca 2. kompanii tego batalionu). W myśl zawartego porozumienia – w zamian za przekazanie stronie polskiej broni oraz wszelkiego sprzętu i wyposażenia wojskowego – żołnierzom niemieckim obiecano wolny przemarsz do stacji kolejowej i wyjazd z miasta¹⁴.

Niezwłocznie po podpisaniu umowy komisarz M. Maćkowiak-Marsfeld udał się z dwudziestoma pięcioma peowiakami do koszar przy ul. Pilicznej 12 i 14, żądając wydania broni. Po krótkiej chwili żołnierze niemieccy wyszli na ulicę przed koszarami, gdzie składali broń. Jednak w trakcie tego doszło do przypadkowej strzelaniny, która na szczęście nie przerodziła się w krwawą walkę. Po opanowaniu powstałego chaosu, żołnierze niemieccy zostali odprowadzeni na dworzec kolejowy pod eskortą grupy tomaszowskich peowiaków, dowodzonej przez Franciszka Ożarskiego¹⁵, co sam tak później wspominał:

Przed rozbrojeniem, na kilka dni przedtem, jeździłem do Opoczna w celu otrzymania posiłków od tamtejszej organizacji [tj. lokalnej komórki POW – W. J.] w celu współdziałania przy rozbrajaniu Niemców. Opoczno, jako była okupacja austriacka był[o] już woln[e] od okupantów i władzę wówczas pełniła tam też P.O.W.

¹⁴ *Dokumenty pamiętnych wydarzeń...*, s. 4.

¹⁵ Ten późniejszy oficer WP urodził się 22 listopada 1898 r. w podtomaszowskim Glinniku, gdzie też 15 września 1915 r. wstąpił do tamtejszej komórki POW. W kolejnych latach awansował na sekcyjnego, komendanta plutonu, by 10 listopada 1917 r. objąć stanowisko komendanta POW w Glinniku. Rok później wziął czynny udział w akcji rozbrajania Niemców w Tomaszowie Maz. (CAW WBH, ap. Franciszek Ożarski, odrzuc. 26 X 1936 r., Wniosek o odznaczenie Medalem Niepodległości, bp.); W. Rudź, *Tomaszowa Mazowieckiego droga...*, s. 11.

Trudno stwierdzić, czy zdołał pozyskać z Opoczna jakieś wsparcie, lecz na pewno 12 listopada był już z powrotem w Tomaszowie Maz., gdzie czynnie uczestniczył w rozbrajaniu niemieckiego garnizonu¹⁶.

W międzyczasie Milicja Robotnicza rozbroiła niemiecką komendanturę wojenną, a inż. Stanisław Gruszczyński osobiście odprowadził, pod eskortą kilku peowiaków, szefa niemieckiej żandarmerii polowej na dworzec kolejowy¹⁷. Tu doszło do kolejnego spięcia, gdy F. Ożarski zażądał oddania broni przez niemiecki pododdział ze Spały, dowodzony przez kpt. Richtera. Ten jednak odmówił i zagroził użyciem broni w przypadku próby rozbrajania żołnierzy znajdujących się w wagonach. O zaistniałej sytuacji poinformowano niezwłocznie burmistrza, który zorganizował w tej sprawie naradę. Ustalono na niej, by natychmiast wysłać kilku peowiaków z zadaniem rozkręcenia szyny kolejowej poza dworcem, aby niemiecki pociąg nie mógł odjechać w stronę Kuluszek. Zaraz po wspomnianej naradzie, na dworzec udał się też komisarz M. Maćkowiak-Marsfeld, celem podjęcia pertraktacji z Niemcami. Oto jak wspominał on owe chwile:

Na dworcu w Tomaszowie Maz. dnia 12.11.1918 r. zażądałem od kapitana Richtera, dowódcy kompanii ze Spały, oddania broni i sprzętu wojennego i zagroziłem mu także baterią z za Pilicy, gdy się nie zastosuje. Wojsko oddało i tutaj broń, amunicję i sprzęt wojenny. Jeden żołnierz bronił się i strzelał do nas, ale został rozbrojony przez członków POW, którzy byli ze mną¹⁸.

Powyższy przebieg wydarzeń na tomaszowskim dworcu potwierdził także w swej relacji kolejarz Antoni Węglewski:

Na stacji stał pociąg niemiecki, przygotowany do odejścia w stronę Kuluszek, a w nim pełno wojska niemieckiego, uzbrojonego kompletnie. W tym wjeżdża konno na peron jakiś młodzieniec, a za nim przeszło 20 ludzi naszych z karabinami w rękę. Młodzieniec na koniu daje rozporządzenie, aby rozbrojono żołnierzy niemieckich, znajdujących się w pociągu. Podziwiałem odwagę tych paru ludzi, z jaką rzucili się na pociąg z wojskiem. Zrobiło się zamieszanie, były i strzały, lecz w przeciągu pół godziny na peronie stała armia z przeszło 500 ludzi naszych, uzbrojonych w karabiny; wszystkim Niemcom odebrano broń i zrewidowano ich¹⁹.

Trudno jednak stwierdzić, kto był tym młodzieńcem.

¹⁶ Bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości służył jeszcze przez kilka dni w szeregach POW, lecz nie wstąpił wówczas do wojska, gdyż był w owym czasie uczniem tomaszowskiego gimnazjum, które ukończył w 1920 r. i dopiero 15 lipca tego roku wstąpił ochotniczo do WP.

¹⁷ W. Rudź, *Tomaszowa Mazowiecka droga...*, s. 11.

¹⁸ *Dokumenty pamiętnych wydarzeń...*, s. 5.

¹⁹ Tamże, s. 9.

W tych dramatycznych chwilach komisarz M. Maćkowiak-Marsfeld ponownie zastosował fortel, grożąc żołnierzom niemieckim – w przypadku braku zgody na dobrowolne oddanie broni – ostrzelaniem pociągu przez polską baterię zza Pilicy. Wspomniany blef i tym razem się udał, dzięki czemu Niemcy przekazali broń stronie polskiej. W rezultacie około godz. 16.00 pociąg odjechał w kierunku Kuluszek, a następnie Kalisza. Jeszcze tego samego dnia Polacy zajęli opuszczone budynki przy ul. Pilicznej, gdzie zaczęto organizować pierwsze oddziały wojskowe²⁰. Oto jak owe pamiętne chwile wspominał w roku 1937 M. Maćkowiak-Marsfeld:

O godzinie 4 po południu dnia 12.11.1918 Tomaszów był wolny od okupantów, a ja z dumą przeżywałem ówczesne chwile, gdy sam z członkami POW do uwolnienia Tomaszowa w głównej mierze się przyczyniłem. Za to noszono mnie na ramionach w Tomaszowie 12.11.1918 r.²¹

Niewątpliwie był jednym z bohaterów tego dnia i zapisał się w historii miasta, co potwierdza zaświadczenie wystawione 28 grudnia 1937 r. przez Zarząd Miejski w Tomaszowie Maz.:

P. Marsfeld (Maćkowiak) brał czynny udział w rozbrojeniu Niemców, a następnie w pochodzie manifestacyjnym, uformowanym bezpośrednio po rozbrojeniu Niemców. Zarówno w rozbrojeniu, jak i w pochodzie, p. Marsfeld brał udział w mundurze komisarza policji niemieckiej, gdyż do ostatniej chwili urzędował. Fakt zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ wszyscy urzędnicy niemieccy, po rozbrojeniu Niemców byli aresztowani, a jedynie p. Marsfeld nie tylko, że był na wolnej stopie, ale brał czynny udział w rozbrojeniu. Fakt ten również zasługuje na uwagę z tego względu, że społeczeństwo miejscowe, nieprzychylnie usposobione wówczas do Niemców, czynny udział p. Marsfelda w rozbrojeniu mile widziało, co niewątpliwie dowodzi o stosunku miejscowego społeczeństwa do osoby p. Marsfelda. Zaznaczyć należy, że p. Marsfeld po rozbrojeniu Niemców nadal został komisarzem policji w Tomaszowie Maz. do dnia 30 listopada 1918 r.²²

²⁰ W. Rudź, *Tomaszowa Mazowieckiego droga...*, s. 8–13; *Dokumenty pamiętnych wydarzeń...*, s. 5; P. Łossowski, *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998, s. 202–203.

²¹ *Dokumenty pamiętnych wydarzeń...*, s. 5.

²² CAW WBH, ap. Michał Maćkowiak-Marsfeld, odrzuc. 25 VI 1936 r., Zaświadczenie Zarządu Miejskiego w Tomaszowie Maz. z 28 XII 1937 r., bp. Pod koniec 1918 r. powrócił do Wielkopolski, gdzie wziął udział w Powstaniu Wielkopolskim, dowodząc II batalionem Straży Ludowej w powiecie czarnkowskim (w okresie międzywojennym osiadł w Obornikach, zajmując przez kilka lat stanowisko burmistrza tego miasta).

Zdjęcie 2 (z lewej). Roman Tuchowski

Źródło: CAW WBH, ap. Roman Tuchowski, sygn. 1769.89.5324

Zdjęcie 3 (z prawej). Stefan Gogolewski

Źródło: CAW WBH, ap. Stefan Gogolewski, sygn. 16337

Oswobodzenie Tomaszowa Maz. spod okupacji niemieckiej zapoczątkowało nie tylko proces odbudowy polskiej administracji cywilnej, lecz także i polskiego garnizonu. Główną rolę w tym procesie odegrali w pierwszych dniach niepodległości członkowie tomaszowskiej POW oraz oficerowie przysłani przez Dowództwo VIII Okręgu Wojskowego, w tym zwłaszcza: Wiktor Gałkiewicz, Stefan Gogolewski, Jan Goździk, Władysław Kudaj, Artur Lamecki i Stanisław Zwojszczyk. Ponieważ w połowie listopada 1918 r. proces formowania polskiej armii przybrał charakter wielkiej improwizacji, spowodowanej formowaniem różnych oddziałów oraz rwącą się pracą organizacyjną aparatu terenowego – MSWojsk. zdecydowało 17 listopada 1918 r. o utworzeniu pięciu Okręgów Generalnych, co pozwoliło przyspieszyć ten proces i ująć go w karby organizacji wojskowej. Jednym z nich był OGŁ (mający swą siedzibę w Łodzi), obejmujący swym działaniem obszar czterech Okręgów Wojskowych: VIII – łódzkiego, IX – kaliskiego, X – łowickiego i XI – wrocławskiego. W ramach przyjętego wówczas wojskowego podziału terytorialnego – Tomaszów Maz. wraz z powiatem brzezińskim wchodził w skład łódzkiego VIII Okręgu Wojskowego²³.

Ponieważ rozwój armii polskiej na przełomie 1918 i 1919 r. był oparty na zaciągu ochotniczym, powstające oddziały wojskowe złożone były w tym czasie głównie z członków POW, byłych legionistów oraz oficerów z byłych armii państw zaborczych. Istotną rolę w formowaniu oddziałów wojskowych w regionie łódzkim odegrali członkowie POW, którzy wstępowali

²³ Dziennik Rozkazów MSWojsk. z 27 listopada 1918 r., nr 6.

w szeregi formowanych okręgowych pułków piechoty lub organizowali samodzielnie własne oddziały. Podobnie było i w Tomaszowie Maz., gdzie stanowili oni trzon improwizowanego oddziału wojskowego, powstałego w połowie listopada, dowodzonego przez plut. R. Tuchowskiego. Oto, co napisał on na ten temat:

W czasie rozbrajania Niemców prowadzę akcję rozbrojeniową na terenie Tomaszowa Maz. Po rozbrojeniu jestem dowódcą kompanii aż do objęcia przez kapitana Kudaję (około połowy grudnia 1918 r.), z kompanią tą jako 11-tą zostaję wcielony do 28 p.p. w Łodzi²⁴.

Wspomniany improwizowany oddział wojskowy kwaterował w dawnych niemieckich koszarach przy ul. Pilicznej, gdzie przyjmowano kolejnych tomaszowskich ochotników (głównie legionistów²⁵ i członków POW).

Zdjęcie 4. Budynki przy ul. Ignacego Mościckiego 12 i 14 (dawna ul. Piliczna) – widok z 2017 r.

Źródło: fotografia własna

²⁴ CAW WBH, ap. Roman Tuchowski, sygn. 1769.89.5324, Wniosek o Krzyż Niepodległości z 1937 r., bp.

²⁵ Już w październiku 1914 r. zgłosiło się do Legionów kilkunastu tomaszowian, którzy służyli pod dowództwem twórcy tomaszowskiego skautingu Jana Jagmina Sadowskiego, natomiast ogółem w latach 1914–1916 liczbę ochotników z Tomaszowa i jego okolic szacuje się na około 150 osób. Warto tu jeszcze dodać, iż wiosną 1915 r. utworzono w mieście punkt werbunkowy mający przyjmować chętnych do służby w powstającej w Piotrkowie Tryb. III Brygady Legionów, w wyniku czego część tomaszowskich ochotników trafiła do 4. i 6. pp legionów.

Procesowi formowania wojska w Tomaszowie Maz. towarzyszyły liczne problemy natury kadrowej i materiałowej, choć dzięki przejętej od Niemców broni nie było kłopotów z wyposażeniem żołnierzy w indywidualną broń strzelecką. Zasadniczą trudnością była kwestia wyszkolenia ochotników, gdyż jedynie część z nich przeszła przeszkolenie wojskowe (np. w trakcie służby w Legionach Polskich lub armiach zaborczych czy na tajnych kursach). Pomimo tych problemów tomaszowski oddział POW szybko osiągnął liczebność kompanii piechoty, w której dowodzenie plutonami objęli: Jan Goździk²⁶ i Stanisław Zwojszczyk²⁷. Pierwszy z nich, natychmiast po oswo-bodzeniu Tomaszowa Maz. spod okupacji niemieckiej, zgłosił się ochotniczo do służby w formowanym oddziale POW. Po wcieleniu 11 grudnia 1918 r. do 28. pp – służył w jego szeregach do maja 1921 r. Również i S. Zwojszczyk, dowodzący drugim plutonem w tomaszowskim oddziale wojskowym POW, znalazł się później w szeregach 28. pp (15 maja 1919 r. na własną prośbę został przeniesiony do 1. pp Legionów).

Do powstającego w Łodzi oraz w okolicznych miastach Okręgowego Pułku Piechoty stopniowo wcielano różne mniejsze oddziały formowane samodzielnie przez POW na terenie VIII Okręgu Wojskowego, a więc także z powiatu brzezińskiego, gdzie – jak wcześniej podano – w połowie listopada 1918 r. powstał w Tomaszowie Maz. oddział POW pod dowództwem R. Tuchowskiego. Oddział ten początkowo funkcjonował samodzielnie, lecz na mocy rozkazu dowódcy OGŁ gen. ppor. Aleksandra Osińskiego z 8 grudnia 1918 r. został wcielony do WP: „Obejmując komendę nad wszystkimi oddziałami POW w granicach łódzkiego okręgu generalnego, zarządzam wcielenie ich do Woj-

²⁶ Urodził się 25 sierpnia 1896 r. w Tomaszowie Maz., skąd po wybuchu I wojny światowej wyjechał i 20 października 1914 r. zgłosił się ochotniczo do Legionów Polskich. Początkowo został przydzielony do IV batalionu I Brygady Legionów, a następnie do 5. pp Leg., po czym w kwietniu 1915 r. został przeniesiony do 4. baterii 1. pułku artylerii. Brał udział w bitwach pod Krzywopłotami, Łowczówkiem i Limanową, a następnie odbył całą kampanię wołyńską. Po tzw. kryzysie przysięgowym został 27 lipca 1917 r. internowany w Szczypiornie pod Kaliszem, skąd zwolniono go wiosną 1918 r. Powrócił wówczas do Tomaszowa Maz., gdzie podjął działalność konspiracyjną w lokalnych strukturach POW i wziął udział w akcji rozbrajania Niemców (CAW WBH, ap. Jan Goździk, *Krzyż Niepodległości* 27 VI 1938 r., bp.).

²⁷ Urodził się 16 września 1894 r. – podobnie jak J. Goździk – w polskiej rodzinie katolickiej w Tomaszowie Maz. Tuż przed wybuchem I wojny światowej pracował jako kupiec, lecz niebawem porzucił to zajęcie i 3 października 1914 r. wstąpił ochotniczo do Legionów Polskich. Początkowo został przydzielony, w stopniu szeregowca, do Batalionu Uzupełniającego kpt. Albina Fleszara („Satyra”), po czym 17 listopada tego roku otrzymał przydział do 3. kompanii w 1. pp Leg., miesiąc zaś później (18 grudnia) do 3. kompanii 5. pp Leg., w szeregach którego służył do czasu tzw. kryzysu przysięgowego w lipcu 1917 r. Został wówczas internowany w podkaliszkim Szczypiornie, gdzie przebywał do 8 marca 1918 r. Następnie powrócił do Tomaszowa Maz. i niebawem objął stanowisko dowódcy jednego z plutonów POW. Na jego czele wziął udział w akcji rozbrajania Niemców w mieście (CAW WBH, ap. Stanisław Zwojszczyk, sygn. 6096, *Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny* z marca 1928 r., bp.).

ska Polskiego, przy czym wszystko winno być przeprowadzone i ukończone z dniem 15 grudnia²⁸. Po wydaniu tego rozkazu wszystkie oddziały tworzone przez lokalne struktury POW zostały w ciągu kilku kolejnych dni włączone do formowanego w Łodzi przez dowództwo VIII Okręgu Wojskowego – Okręgowego Pułku Piechoty, przemianowanego niebawem na 28. pp²⁹.

Wspomniane wyżej wcielenie tomaszowskiego oddziału POW do tego pułku nastąpiło 11 grudnia 1918 r. Wszedł on wówczas w jego skład jako 11. kompania strzelecka stacjonująca nadal w Tomaszowie Maz. Dowodził nią od tego dnia przysłany z Łodzi kpt. W. Kudaj³⁰. Przez kolejnych kilka tygodni kompania szkoliła się w tomaszowskich koszarach, zwiększając swój stan osobowy do około 300 ludzi. Na przełomie 1918 i 1919 r. została przemianowana na 3. kompanię 28. pp, po czym 11 stycznia 1919 r. przeniesiono ją do Łodzi, skąd 15 czerwca – wraz z całym I batalionem – odjechała do Małopolski Wschodniej. Tam, 13 lipca – w ramach procesu formowania 10. DP – połączono 28. pp z 13. Pułkiem Strzelców 4. Dywizji Strzelców gen. ppor. Lucjana Żeligowskiego. W ten sposób powstał 28. pSK, który wraz z 29., 30. i 31. pSK oraz 10. pap³¹ i 10. pac – stanowił trzon 10. DP, potocznie nazywanej „łódzką”³².

Według rozkazów 28. pp – w Tomaszowie Maz. na przełomie listopada i grudnia 1918 r. powstał także drugi samodzielny oddział POW pod dowództwem sierż. Mieczysława Markiewicza. Niewiele o tym oddziale wiadomo, oprócz tego, że po formalnym wcieleniu oddziałów POW do 28. pp – został w połowie grudnia odesłany do Łodzi, gdzie jego żołnierze zasilili różne pododdziały tego pułku³³.

²⁸ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 231.

²⁹ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 57.

³⁰ Urodził się 21 czerwca 1890 r. w Pabianicach, ukończył pięć klas Gimnazjum Handlowego w Łodzi. Dnia 28 listopada 1911 r. został wcielony do armii rosyjskiej i przydzielony do 180. Widawskiego pp, a następnie do 320. pp, w którym służył do 16 grudnia 1917 r. – awansując w międzyczasie do stopnia chorążego. Dnia 17 grudnia 1917 r. na własną prośbę został przeniesiony do I Korpusu Polskiego, gdzie objął stanowisko dowódcy kompanii ckm w Legii Oficerskiej. Zajmował je do 20 czerwca 1918 r., czyli do czasu rozwiązania Korpusu przez Niemców, awansując w tym czasie na kapitana. Latem powrócił do rodzinnych Pabianic, gdzie 10 listopada zgłosił się do formowanego w Łodzi – z inspiracji lokalnych struktur POW – Łódzkiego Batalionu Strzeleckiego. Po wcieleniu tego batalionu 6 grudnia 1918 r. w szeregi polskiej armii – pododdział ten został przemianowany na III batalion 28. pp, a kpt. W. Kudaj objął w nim dowództwo jednej z kompanii strzeleckiej, po czym przeniesiono go trzy dni później do Tomaszowa Maz. (CAW WBH, ap. Władysław Kudaj, sygn. 23488, Zeszyt ewidencyjny przebiegu służby z 9 VI 1936 r., bp.).

³¹ Z dniem 1 stycznia 1932 r. zmienił nazwę na 10. Pułk Artylerii Lekkiej.

³² W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 57; W. Zaborowski, *Zarys historii wojennej 28 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928, s. 9.

³³ CAW WBH, 28 pp, sygn. I.320.28.1, Rozkaz dzienny nr 30 z 12 XII 1918 r. bp.

W połowie listopada 1918 r. utworzono w Tomaszowie Maz. również niewielki oddział żandarmerii pod dowództwem Artura Lameckiego³⁴, mający zapewnić porządek w powstającym garnizonie tomaszowskim w pierwszych tygodniach niepodległości. Następnie – na początku grudnia 1918 r. – został on przydzielony do III batalionu 28. pp i wraz z nim wyjechał w styczniu na front cieszyński.

W pierwszych dniach niepodległości zorganizowano w Tomaszowie Maz. także nieetatową komendę placu, na czele której stanął Stefan Gogolewski³⁵. Stanowisko komendanta placu zajmował do 21 grudnia tego roku, po czym został odesłany do Szkoły Podoficerskiej 28. pp w Łodzi³⁶. Po wyjeździe S. Gogolewskiego stanowisko komendanta placu objął młodszy oficer 11. kompanii strzeleckiej (późniejsza 3. kompania strzelecka) 28. pp ppor. Wiktor Gałkiewicz i zajmował je do 4 lutego 1919 r., kiedy to przeniesiono go na stanowisko komendanta miasta Brzeziny (zajmował je do 1 marca 1919 r.)³⁷.

³⁴ Urodził się 15 kwietnia 1899 r. w Tomaszowie Maz. Tu też ukończył sześć klas gimnazjum realnego, podejmując w trakcie nauki, w 1916 r., działalność niepodległościową w tomaszowskiej organizacji POW. W listopadzie 1918 r. – dowodząc jedną z drużyn POW – uczestniczył w akcji rozbrajania Niemców, po czym – jak wcześniej wspomniano – stworzył w Tomaszowie Maz. niewielki oddział żandarmerii (CAW WBH, ap. Artur Lamecki, sygn. 794, Karta ewidencyjna z 10 III 1925 r., bp.).

³⁵ Urodził się 3 sierpnia 1898 r. w Gorzkowicach w powiecie piotrkowskim. Pracę niepodległościową rozpoczął już w 1914 r., kiedy to jako uczeń szkoły średniej wstąpił do Drużyny Strzeleckiej zorganizowanej w Tomaszowie Maz. przez Jana Jagmina Sadowskiego. Nie wyruszył jednak wraz z innymi członkami tej drużyny do służby w Legionach Polskich, lecz pozostał w szkole celem szkolenia pozostałych w mieście członków Drużyny Strzeleckiej. Niestety, podczas próby pozyskania broni palnej, został 11 grudnia 1914 r. aresztowany przez Rosjan i odesłany do Warszawy, gdzie oczekiwał w więzieniu przy ul. Długiej na proces. W sierpniu 1915 r. wycofujący się Rosjanie wywieźli większość więźniów w głąb Rosji. Taki też los miał spotkać S. Gogolewskiego, który został wysłany transportem kolejowym do Orła, lecz zdołał uciec z wagonu w Mińsku Mazowieckim. Stąd powrócił do Tomaszowa Maz., gdzie w styczniu 1916 r. podjął działalność konspiracyjną w lokalnych strukturach POW (CAW WBH, ap. Stefan Gogolewski, sygn. 16337, Wniosek o Krzyż Niepodległości z 6 XII 1933 r., bp.).

³⁶ CAW WBH, ap. Stefan Gogolewski, sygn. 16337, Wniosek o Krzyż Niepodległości z 6 XII 1933 r., bp.

³⁷ Urodził się 23 grudnia 1887 r. w Łodzi, gdzie też ukończył siedmioklasową Szkołę Handlową. Po wybuchu I wojny światowej został przez Rosjan ewakuowany w głąb Rosji, gdzie 17 lutego 1916 r. powołano go do służby w armii rosyjskiej. Przydzielony do 25. Pułku Strzelców Syberyjskich, następnie do Czugujewskiej Szkoły Wojskowej (1916), po czym odkomenderowany do 3. Zapasowej Brygady Artylerii, a następnie do 3. Serbskiego Dywizjonu Artylerii. W kwietniu 1918 r. powrócił do Łodzi, gdzie 7 listopada zgłosił się do formowanego Okręgowego Pułku Piechoty (późniejszy 28. pp) i cztery dni później otrzymał przydział na stanowisko młodszego oficera w 7. kompanii strzeleckiej (II batalion). Po kilku tygodniach, 21 grudnia 1918 r., został odkomenderowany do Tomaszowa Maz. (CAW WBH, ap. Wiktor Gałkiewicz, sygn. 5823, Karta ewidencyjna z 1921 r., bp.; 28 pp, sygn. I.320.28.1, Rozkaz dzienny nr 9 z 21 XI 1918 r., bp.).

Warto tu jeszcze dodać, iż pierwszym etatowym komendantem tomaszowskiego garnizonu został 11 grudnia 1918 r. kpt. W. Kudaj, dowodzący zarazem – jak już wcześniej podano – 11. kompanią 28. pp, przemianowaną później na 3. kompanię 28. pp. Po opuszczeniu Tomaszowa Maz. przez wspomnianą kompanię (11 stycznia 1919), kpt. W. Kudaj pozostał w mieście do 28 lutego 1919 r., kiedy to przeniesiono go do batalionu marszowego 28. pp w Łodzi. W międzyczasie zlikwidowano istniejącą w mieście nieetatową komendę placu, co zakończyło – w lutym 1919 r. – pierwszy etap funkcjonowania tomaszowskiego garnizonu.

2. GARNIZON JAKO ZAPLECZE MOBILIZACYJNE DLA 30. PUŁKU STRZELCÓW KANIOWSKICH (1919–1921)

Po opuszczeniu Tomaszowa Maz. przez wszystkie pododdziały wojska oraz likwidacji istniejących tu na przełomie 1918 i 1919 r. instytucji wojskowych – tutejszy garnizon przestał czasowo istnieć. Na początku 1919 r. kontynuowano w mieście jedynie zaciąg ochotniczy, czym bezpośrednio kierował nowo powołany oficer ewidencyjny dla powiatu brzezińskiego (personaliów nie ustalono). Tomaszów Maz. do sierpnia 1919 r. podlegał w zakresie służby poborowej PKU dla VIII Okręgu Wojskowego w Łodzi uzupełniającej 28. pp³⁸. Pozyskanych tą drogą ochotników odsyłano – po krótkim przeszkoleniu – do Łodzi, skąd byli następnie wysyłani do pułku przebywającego na froncie. Jednak obowiązujący początkowo zaciąg ochotniczy szybko okazał się niewystarczający w stosunku do rosnących potrzeb wojennych, toteż w marcu 1919 r. władze państwowe wprowadziły pobór przymusowy, co otworzyło nowy rozdział w historii tomaszowskiego garnizonu³⁹.

Na przełomie maja i czerwca 1919 r. – w związku z trwającym procesem formowania kolejnych dywizji piechoty – MSWojsk. zdecydowało, że na obszarze OGŁ swe garnizony będą mieć dwie spośród nowych dywizji – 4. i 10. DP. Pierwsza z nich miała zostać sformowana na froncie z oddziałów powstałych poza OGŁ, a druga z czterech pułków piechoty utworzonych na przełomie 1918 i 1919 r. na obszarze tego okręgu. Każdy z pułków piechoty obu tych dywizji miał otrzymać własny tzw. pułkowy okręg uzupełniający. Ponieważ ówczesne dywizje piechoty miały po cztery pułki piechoty – to łatwo policzyć, że liczba powiatowych komend uzupełnień w OGŁ musiała wzrosnąć z dotychczasowych czterech do ośmiu. Tym sa-

³⁸ Teren administrowany w zakresie spraw poborowych przez tę komendę pokrywał się z granicami VIII Okręgu Wojskowego, rozwiązanego w lipcu 1919 r.

³⁹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów MSWojsk. z 27 XI 1918 r., nr 7 i z 16 I 1919 r., nr 4.

mym istniejąca struktura służby poborowej musiała ulec reorganizacji. Zgodnie z rozkazem MSWojsk. z 7 lipca rozwiązano Okręgową Komendę Uzupelnień w Łodzi oraz istniejące dotychczas w OGŁ cztery okręgi wojskowe. W miejsce dotychczasowych czterech powiatowych komend uzupelnień sformowano osiem nowych komend noszących w nazwie numer pułku, który miały uzupełniać: cztery na potrzeby 4. DP (PKU 10. pp w Łowiczu, PKU 14. pp we Włocławku, PKU 18. pp w Koninie i PKU 37. pp w Kutnie) oraz kolejne cztery dla 10. DP (PKU 28. pSK w Łodzi – administrowała w zakresie spraw poborowych częścią Łodzi, PKU 29. pSK w Kaliszu – powiatem kaliskim i sieradzkim, PKU 30. pSK w Brzezinach – powiatem brzezińskim, rawskim i skierniewickim oraz PKU 31. pSK w Łodzi – powiatem łaskim, łódzkim oraz pozostałą częścią miasta Łodzi). Wprowadzona wówczas struktura terenowa służby poborowej przetrwała bez zmian do końca istnienia OGŁ, tj. do listopada 1921 r.⁴⁰

Wprowadzenie zasady terytorialnego uzupełniania pułków piechoty spowodowało, że do poszczególnych powiatowych komend uzupelnień przydzielono po jednym batalionie zapasowym. Do PKU 30. pSK – administrującej w zakresie spraw poborowych powiatem brzezińskim – przydzielono Batalion Zapasowy 30. pSK. Głównym zadaniem tej komendy uzupelnień (mieszczącej się w Brzezinach) było uzupełnianie własnego pułku oraz innych oddziałów w myśl wytycznych dowódcy OGŁ i MSWojsk. W samym Tomaszowie Maz. powołano nowego oficera ewidencyjnego mającego na miejscu kierować pracami poborowymi, jednak i w tym wypadku nie udało się ustalić jego personaliów.

Wraz z utworzeniem PKU 30. pSK w Brzezinach na stanowisko jej komendanta powołany został ppłk Michał Tomaszewicz. Stanowisko to zajmował jednak zaledwie kilka tygodni, gdyż niebawem mianowano go dowódcą garnizonu w Łowiczu. W tej sytuacji MSWojsk. wyznaczyło 21 sierpnia 1919 r. nowego komendanta PKU 30. pSK w Brzezinach. Został nim płk Lucjan Ruszczewski, który 10 września 1919 r. objął to stanowisko. O pozostałej obsadzie tej komendy z 1919 r. niewiele wiadomo – udało się jedynie ustalić, że od września 1919 r. do 28 kwietnia 1921 r. stanowisko zastępcy komendanta zajmował ppor. Władysław Grodzki, a następnie kpt. Oktawian Turski-Gryf⁴¹.

Ważnym wydarzeniem dla dziejów wojska w Tomaszowie Maz. było przeniesienie do miasta (z Brzezin) w dniu 6 czerwca 1919 r. Batalionu

⁴⁰ CAW WBH, Oddział I NDWP, sygn. I.301.7.3, Podział terytorialny i organizacja piechoty z 31 V 1919 r.; Stany liczebne NDWP, sygn. I.301.31.70, OdeB OGŁ z 1 VI 1920 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 153.

⁴¹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz tajny oficerski nr 64 z 20 IX 1919 r., Rozkaz dzienny nr 154 z 30 IX 1919 r., nr 179 z 6 XI 1919 r., nr 191 z 21 XI 1919 r. i nr 72 z 19 V 1921 r.; APTM, AmTM, sygn. 7/III, t. 299, Pismo PKU 30 pSK z 11 II 1920 r., bp.

Zdjęcie 5. Pułkownik Lucjan Ruszczeński

Źródło: fotografia własna – zdjęcie znajduje się na grobie na cmentarzu przy ul. Smutnej w Tomaszowie Maz.

Zapasowego 30. pSK⁴², dzięki czemu odtworzony został garnizon tomaszowski. Wpływ na ulokowanie batalionu w Tomaszowie Maz. miały zapewne większe zasoby ludzkie w kontekście potrzeb wojska oraz brak odpowiednich pomieszczeń do zakwaterowania wojska w Brzezinach. Łatwiej też było niewątpliwie rozlokować batalion w mieście, gdzie było szereg fabryk, które potencjalnie mogły zostać wykorzystane na potrzeby kwaterunku wojskowego. Po przybyciu Batalionu Zapasowego 30. pp (przemianowanego niebawem na Batalion Zapasowy 30. pSK) rozmieszczono go tymczasowo w różnych budynkach fabrycznych: 3. kompanię ulokowano w pomieszczeniach Fabryki Sukna i Kortów Karola Bartke przy dzisiejszej ul. Warszawskiej 2, inną zaś kompanię oraz dowództwo batalionu – w budynkach Fabryki Maurycego Piescha przy

ul. Św. Tekli 25. O dyslokacji pozostałych pododdziałów batalionu z tego okresu brak informacji – można jedynie przypuszczać, że zakwaterowano je w budynkach przekształconych przez władze niemieckie w czasie I wojny światowej na koszary (tj. przy ul. Pilicznej 14 i przy ul. Jeziornej 20).

Początkowo Batalionem Zapasowym 30. pSK dowodził por. Stanisław Bińkowski (do 1 czerwca 1919 r.), a następnie mjr Karol Dziekanowski – do 11 sierpnia 1920 r.⁴³ Ostatni z wymienionych od czerwca 1919 r. do stycznia

⁴² Powstał on 5 lutego 1919 r. w Skierniewicach, skąd przeniesiono go do Łowicza, a stamtąd do Brzezina.

⁴³ Karol Dziekanowski urodził się 24 czerwca 1884 r. w Sokołowicach (powiat stopnicki), po czym podjął naukę w gimnazjum w Kielcach, a następnie w szkole sztygarskiej w Dąbrowie Górniczej (1902–1903). W latach 1903–1905 był słuchaczem rosyjskiej szkoły junkierskiej, a po jej ukończeniu podjął służbę w armii rosyjskiej, biorąc udział w wojnie rosyjsko-japońskiej w szeregach 196. pp. W 1906 r. zrezygnował na własną prośbę ze służby w armii rosyjskiej i w latach 1907–1910 uczęszczał do Szkoły Handlowej w Krakowie, będąc od 1909 r. członkiem Związku Walki Czynnej. W sierpniu 1914 r. wstąpił do Legionów Polskich, gdzie służył w szeregach I Brygady Legionów, a następnie II Brygady, otrzymując kolejne awanse oficerskie na – podporucznika (20 października 1914), porucznika (18 stycznia 1915) i kapitana (7 września 1915). W okresie od października 1916 do czerwca 1917 r. był inspektorem w Krajowym Inspektoracie Zaciągu do WP w Kaliszu. Po ukończeniu kursu oficerskiego w Ostrowie otrzymał awans na stopień majora i od czerwca do listopada 1918 r. kierował – w ramach Polskiej Siły Zbrojnej – pracami PKU w Kielcach. Następnie podjął służbę w WP – początkowo był zastępcą szefa sztabu Dowództwa OG Kielce, a następnie dowódcą wojskowym powiatu olkuskiego. Kolejnym etapem jego służby było stanowisko dowódcy Batalionu Zapasowego 30. pSK (CAW WBH, ap. Karol Dziekanowski,

1920 r. – jako najwyższy stopniem oficer oddziału na stałe kwaterującego w Tomaszowie Maz. – pełnił zarazem obowiązki dowódcy tomaszowskiego garnizonu. Sprawował je do stycznia 1920 r., kiedy to przejął je komendant PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie (o czym szerzej w dalszej części rozdziału). Organem pomocniczym dowódcy garnizonu w zakresie spraw garnizonowych i administracyjnych był oficer placu⁴⁴ – w tej kwestii wiadomo jedynie, iż w czerwcu 1919 r. został nim ppor. Stefan Wąsowski. Ponieważ do końca 1919 r. w mieście – poza Batalionem Zapasowym 30. pSK – nie stacjonowała żadna inna jednostka wojskowa, połączenie funkcji dowódcy batalionu i komendanta garnizonu nie było trudne. Z tego też okresu zachowała się opinia gen. ppor. Kajetana Olszewskiego (dowódcy OGŁ) o mjr. K. Dziekanowskim: „Pracowity, stanowczy, dba o byt żołnierza i oficera. Umie łączyć społeczeństwo z wojskiem. W kwestii wyszkolenia baonu ma jeszcze za mało praktyki, lecz stara się luki te uzupełnić. Dobry dowódca baonu samodzielnego”⁴⁵.

Dowódca batalionu zapasowego, kierując całokształtem służby w podległym mu oddziale, ponosił także pełną odpowiedzialność za jego prawidłowe funkcjonowanie, zwłaszcza w zakresie wyszkolenia żołnierzy i racjonalnej gospodarki materiałowej. Niewiele jednak wiadomo o pozostałej obsadzie batalionu z tego okresu. Zastępcą dowódcy 25 października 1919 r. został kpt. Stanisław Kozakowski, w grudniu tego roku zastąpił go na tym stanowisku kpt. Stanisław Habowski, a w lutym 1921 r. kpt. Stefan Bryliński. Z kolei funkcję adiutanta dowódcy batalionu zajmował od jesieni 1919 r. do lata 1920 r. por. Aleksander Wótkowski, lekarza batalionu – od lata do grudnia 1919 r. kpt. lek. Jan Górski, od grudnia 1919 r. do 1 lutego 1920 r. – por. lek. Bolesław Walter, a w latach 1920–1921 – kpt. lek. Izydor Izaak Izygsohn. Niewiele także wiadomo o obsadzie poszczególnych kompanii. Jedyne dane na ten temat po-

Zdjęcie 6. Major Karol Dziekanowski – dowódca Batalionu Zapasowego 30. pSK

Źródło: CAW WBH, ap. Karol Dziekanowski, sygn. I.481.D.7819

sygn. I.481.D.7819, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1924 r., bp.; G. Mazur, J. Węgiński, *Konspiracja lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny*, Kraków 1997, s. 61).

⁴⁴ Miał on do swej dyspozycji dwóch szeregowych i jednego pracownika cywilnego, a w późniejszych latach dwóch podoficerów i trzech szeregowców.

⁴⁵ CAW WBH, ap. Karol Dziekanowski, sygn. I.481.D.7819, Karta ewidencyjna z 1920 r., bp.

chodzą z 1 marca 1920 r., kiedy to 1. kompanią dowodził por. Stefan Stefanicki, 2. kompanią por. Jan Kożołowski, 3. kompanią por. Janusz Szaniecki, a kompanią ckm – por. Paweł Dziechowski (o pozostałej obsadzie brak informacji)⁴⁶.

Batalion Zapasowy 30. pSK – w myśl rozkazu MSWojsk. z 22 sierpnia 1919 r. – składał się z dowództwa i kancelarii batalionu (izba chorych, komisja kasowa, prowiantura i magazyn broni), pięciu kompanii zapasowych (trzy strzeleckie, kompania ckm i kompania ozdrowieńców), szkoły podoficerskiej (zazwyczaj przy jednej z kompanii zapasowych) oraz Oddziału Sztabowego. Stałą kadrę tworzył personel instruktorski i obsada administracyjna. Przybywających do batalionu poborowych przydzielano najpierw do kompanii zapasowych, przy których tworzone kompanie marszowe wysyłane po cztero–sześciotygodniowym szkoleniu – jako uzupełnienia – na front⁴⁷. Jednak trudności kadrowe powodowały, że powyższe założenia nie były w 1919 r. zbyt ściśle przestrzegane. W praktyce bowiem – z uwagi na rosnące potrzeby frontowe i częste przenoszenie młodszych oficerów z oddziału do oddziału – nadal brakowało oficerów-instruktorów, co poważnie utrudniało szkolenie kolejnych grup rekrutów⁴⁸.

Pierwsze miesiące pobytu Batalionu Zapasowego 30. pSK w Tomaszowie Maz. były trudne z uwagi na problemy organizacyjne i kwaterunkowe, co powodowało niewywiązywanie się przez jego dowództwo z terminowanego wykonywania rozkazów otrzymywanych z dowództwa okręgu⁴⁹. W wyniku intensywnych wysiłków mjr. K. Dziekanowskiego, w kolejnych tygodniach sytuacja zarówno w zakresie pracy kancelaryjnej, jak i szkoleniowej zaczęła się stopniowo poprawiać. Potwierdzeniem tego jest pochwała dla mjr. K. Dziekanowskiego z 8 kwietnia 1920 r.: „Dowódcy Baonu Zapasowego 30 p. Strz. Kan. wyraża pochwalne uznanie M.S.Wojsk. za wzorowe stosunki sanitarno-higieniczne w baonie, będące wynikiem jego zapobiegliwości i staranności o dobro żołnierza”⁵⁰. Problemem w procesie szkolenia rekrutów był jednak brak odpowiednio dużego garnizonowego placu ćwiczeń z torem przeszkód czy nowoczesnej strzelnicy. Dlatego też do ćwiczeń wykorzystywano niewielki plac ćwiczeń położony na Rolandówce (bliższa lokalizacja nieznana, obecnie dzielnica miasta), natomiast w zakresie nauki strzelania korzystano z improwizowanej strzelnicy znajdującej się w lasach przy końcu ul. Kaliskiej (obecnie ul. Józefa Piłsudskiego). Niestety, nic innego o placach ćwiczeń użytkowanych przez tomaszowski garnizon w 1920 r. nie wiadomo.

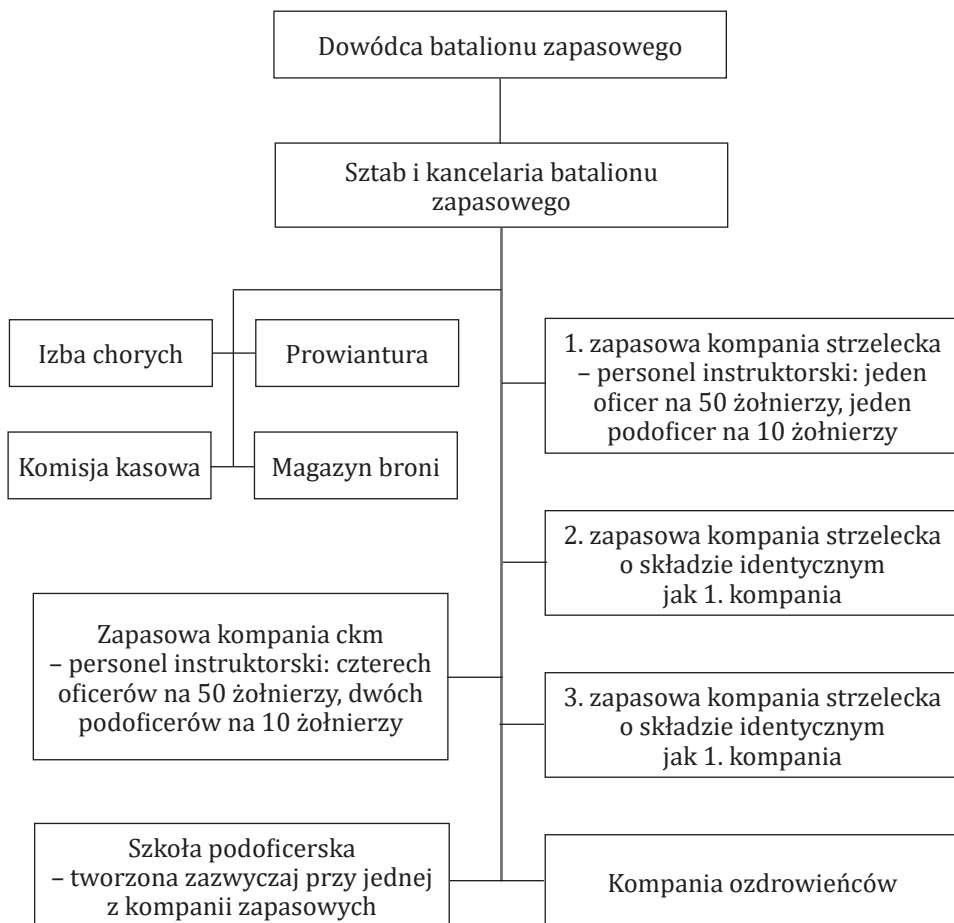
⁴⁶ CAW WBH, Generalny Inspektorat Piechoty, sygn. I.300.24.15, Raport stanu Batalionu Zapasowego 30 pSK z 1 III 1920 r., bp.; Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz dzienny nr 177 z 3 XI 1919 r., nr 208 z 30 XII 1919 r. i nr 28 z 2 III 1921 r., bp.

⁴⁷ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 68–72.

⁴⁸ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz oficerski nr 85 z 3 XII 1919 r.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz dzienny nr 43 z 8 IV 1920 r.

Schemat 1. Organizacja batalionu zapasowego pułku piechoty w latach 1919–1921

Źródło: opracowanie własne

W Tomaszowie Maz. brak było także koszar z prawdziwego zdarzenia, toteż przed władzami miejskimi stanął trudny problem wypełnienia ustawowego obowiązku kwaterunku wojska, jak również zapewnienia mieszkań dla kadry oficerskiej batalionu w drodze wynajmowania na ten cel mieszkań prywatnych. W tej sytuacji skierowały one już 17 lipca 1919 r. pismo do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z zapytaniem, jak mają rozwiązać powstały problem kwaterunku tak dużej liczby żołnierzy:

W naszym mieście kwatruje Baon Zapasowy 30 p.p. Dnia 6 czerwca b.r. przybyło 1600 żołnierzy i 21 oficerów. Obecnie przybyło znów 400 żołnierzy i 5 oficerów, a oczekuje się dalszego powiększenia tej naszej załogi. Przed

wojną najliczniejszy garnizon składał się nie więcej niż z 200 ludzi. [...] Koszar urządzonych nie było. Jest rzeczą zupełnie zrozumiałą, że rozlokowanie tak poważnej ilości wojska napotyka na bardzo poważne techniczne przeszkody, tym bardziej obecnie, kiedy wszyscy miejscowi fabrykanci czynią skwapliwe przygotowania do uruchomienia przemysłu, co znów jest sprawą bardzo pilną ze względu na wielką ilość bezrobotnych w naszym mieście. Mimo te wszystkie przeszkody, sprawa rozlokowania żołnierzy jest jeszcze niczym w porównaniu z tymi kłopotami, jakie zarząd miasta ma z kwaterunkiem oficerskim⁵¹.

Władze miejskie informowały także, że tomaszowskie władze wojskowe wręcz żądały przydzielenia dla kadry oficerskiej umeblowanych mieszkań lub pokoi. Prowadziło to do przymusowego kwaterunku oficerów w prywatnych nieruchomościach, co z kolei skutkowało licznymi skargami ich właścicieli. W kolejnym piśmie, z 24 lipca, Magistrat poinformował, iż koszty kwaterunku w zakresie opału i prądu wzięły na siebie władze powiatu brzezińskiego, natomiast zarząd miasta miał zapewnić umeblowane mieszkania dla kadry oficerskiej i pokryć koszty ich wynajmu. W tym celu Zarząd Miasta powołał Komisję Kwaterunkową, mającą zająć się poszukiwaniem odpowiednich lokali na potrzeby kwaterunku oficerów⁵².

Zdjęcie 7. Pieczęć dowództwa Batalionu Zapasowego 30. pSK z 1920 r.

Źródło: APTM, AmTM, t. 169

Zakwaterowanie pododdziałów Batalionu Zapasowego 30. pSK w różnych częściach miasta w budynkach pofabrycznych szybko okazało się nie najlepszym rozwiązaniem, zwłaszcza z punktu widzenia prac szkoleniowych. Ponadto kwaterunek wojska w budynkach fabrycznych utrudniał wznowienie w nich lub rozwinięcie produkcji. Powyższe powody skłoniły dowództwo batalionu zapasowego do podjęcia starań o przydzielenie batalionowi odpowiednich pomieszczeń, ulokowanych najlepiej w jednej nieruchomości. Dla przykładu, 3. kompania zajmowała część pomieszczeń w fabryce K. Bartkego, której właściciel sam podjął szybko działania zmierzające do przydzielenia tej kompanii przez władze miejskie innych pomieszczeń. Problem widziało także Dowództwo OGŁ, które w piśmie do Magistratu Miasta Tomaszowa z 17 stycznia 1920 r. zwracało się

⁵¹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 97, Pismo prezydenta miasta Tomaszowa do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 17 VII 1919 r., bp.

⁵² APTM, AmTM, sygn. 7, t. 97, Pismo prezydenta miasta Tomaszowa z 24 VII 1919 r., bp.

z prośbą o przydzielenie tej kompanii nowego lokalu⁵³. W odpowiedzi Magistrat – pismem z 29 stycznia – oświadczył, że:

[...] w mieście naszym istnieje fabryka Fürstenwalda, obecnie własność Banku Kupieckiego w Łodzi – nieczynna; budynek składa się z dwóch części, połączonych ze sobą krytym gankiem mieszczącym w sobie kilka większych sal oraz stajen i, naszym zdaniem, nadawałaby się na kwatery dla wojska⁵⁴.

Sprawa jednak nie okazała się prosta, gdyż Zarząd Budownictwa Wojskowego OGŁ – w piśmie z 24 lutego – odpisał Magistratowi:

Zarz. Bud. Wojsk. zwrócił się pismem do Dowódcy 3-ej Kompanii 30 pp z prośbą o opinię, czy może być zwolniony lokal w fabryce K. Bartkego i zamieniony na pomieszczenia w fabryce Fürstenwalda. W odpowiedzi z dn. 14 II 1920 r. [...] dowódca 3-ej Kompanii zaznaczył, że w żadnym razie nie może zamienić obecnego lokalu na proponowany mu, motywując tym, że budynek fabryczny Fürstenwalda w obecnym stanie nie nadaje się do użytku, gdyż wymaga dużych remontów. Wobec tego Z. B. Wojsk. uważa, że jeżeli p. K. Bartke zwróci koszt, jakie za sobą pociągnie remont fabryki Fürstenwalda, to jedynie w takim razie fabryka jego może być zwolniona z kwatunku wojskowego⁵⁵.

Niestety, dalsza korespondencja w tej sprawie nie jest znana, toteż można jedynie przypuszczać, iż K. Bartke – celem zwiększenia produkcji w swej fabryce – zapewne wsparł finansowo remont dawnych budynków w Fabryce Sukna Braci Fürstenwald i Simona przy ul. Jeziornej 20 (obecnie ul. Farbiarska), gdzie też prawdopodobnie na przełomie 1920 i 1921 r. przeniesiono większość pododdziałów Batalionu Zapasowego 30. pSK.

Fabryka ta położona była na prawym brzegu rzeki Wolbórki, kilkaset metrów od centralnego punktu miasta, jakim jest dzisiejszy plac Tadeusza Kościuszki. W jej rejonie znajdowało się kilka innych dużych fabryk, w tym m.in. założona w 1846 r. przez Edwarda Rolanda manufaktura kobierców i derek (późniejsza Tomaszowska Fabryka Dywanów Aleksandra Müllera, przekształcona następnie w Fabrykę Dywanów „Weltom”), fabryka sukna Chaima Rubina czy Tomaszowska Fabryka WYROBÓW Sukiennych Emanuela Bornsztajna. W tym sąsiedztwie powstała w latach osiemdziesiątych XIX w. Fabryka Oskara Fürstenwalda, przekształcona w 1892 r. w spółkę rodzinną braci Fürstenwald i Simona. Fabryka działała do 1913 r., kiedy to po śmierci

⁵³ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 299, Pismo PKU 30 pSK z 11 II 1920 r. oraz pismo dowództwa OGŁ do Magistratu Miasta Tomaszowa z 17 I 1920 r., bp.

⁵⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 299, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa z 29 I 1920 r., bp.

⁵⁵ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 299, Pismo Zarządu Budownictwa Wojskowego dowództwa OGŁ do Magistratu Miasta Tomaszowa z 24 II 1920 r., bp.

Oskara Fürstenwalda została zamknięta. Na krótko przed wybuchem I wojny światowej władze rosyjskie przeznaczyły budynki pofabryczne na potrzeby kwaterunku wojskowego. Po zakończeniu wojny budynki dawnej fabryki były zdewastowane i wymagały remontu. W międzyczasie ich właścicielem stał się Alfred Britzman, który wynajmował część budynków miastu (mieściła się w nich tzw. Prowiantownia Miejska), a po przybyciu do miasta Batalionu Zapasowego 30. pSK – zakwaterowano tam także część jego pododdziałów.

Zdjęcie 8. (z lewej) Widok koszar przy ul. Jeziornej 20 w Tomaszowie Maz. z 1928 r.

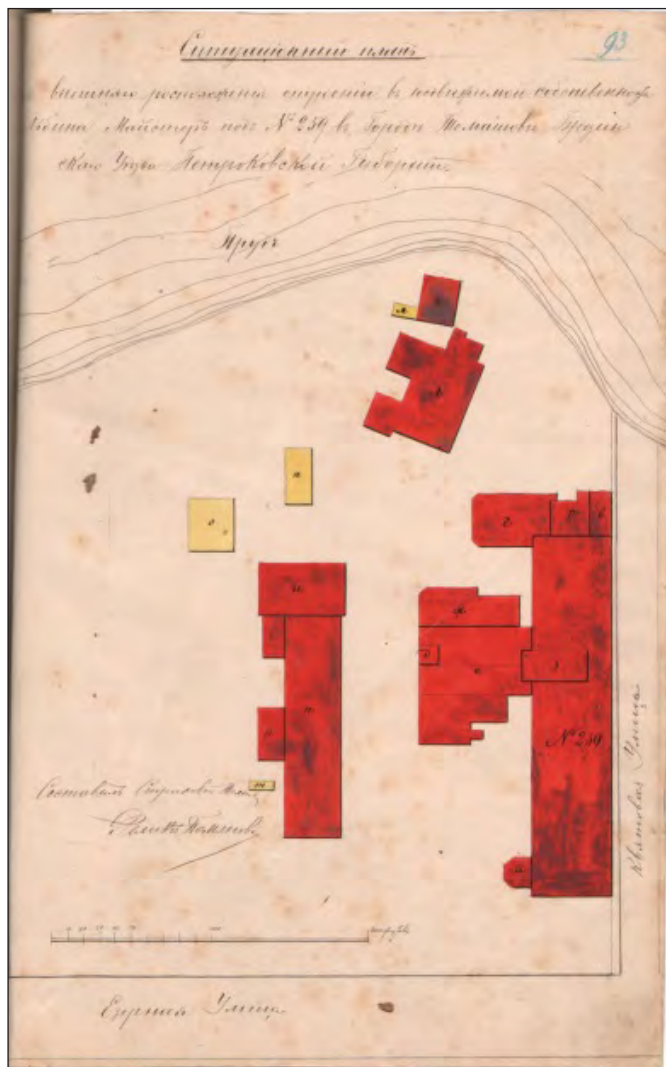
Zdjęcie 9. (z prawej) Budynki dawnych koszar przy ul. Farbiarskiej 20 (dawna ul. Jeziorna) – widok z 2015 r.

Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Maz. 1928/1929, s. 11*

Źródło: fotografia własna

Batalion Zapasowy 30. pSK zasilał zasadniczo walczący na froncie 30. pSK. W związku z tym – zgodnie z zarządzeniami władz centralnych – formowano w nim z przybywających rekrutów kompanie marszowe, które po zakończeniu przyspieszonego szkolenia wysyłano na front celem uzupełnienia stanu osobowego własnego pułku lub innych jednostek. Liczebność Batalionu Zapasowego 30. pSK w latach 1920–1921 sięgała około półtora – dwóch tysięcy ludzi, gdyż na miejsce wysyłanych na front kompanii marszowych przybywali kolejni rekruci, z których tworzone następne oddziały marszowe. Pierwsze szczegółowe dane na ten pochodzą z 1 marca 1920 r., kiedy to batalion liczył 1412 żołnierzy (w tym 32 oficerów), z czego 171 w dowództwie batalionu i Oddziale Sztabowym, 808 – w trzech kompaniach zapasowych (tzw. strzeleckich), 40 – w zapasowej kompanii ckm, 42 – w szkole podoficerskiej i 331 – w dwóch formowanych kompaniach marszowych, tzw. VI i VII serii. Miesiąc później (według raportu z 30 kwietnia) liczebność bata-

lionu nieco wzrosła – do 2007 żołnierzy, w tym 34 oficerów, 5 podchorążych, 135 podoficerów i 1833 szeregowych, mających na uzbrojeniu 1498 karabinów (1339 karabinów Mauser wz. 98 i 159 karabinów Mannlicher wz. 95) – w wykazie broni nadal nie występowały karabiny maszynowe⁵⁶.

Plan 1. Plan fabryki przy ul. Jeziornej 20 z końca XIX w.

Źródło: APTM, AmTM, t. 337

⁵⁶ CAW WBH, Generalny Inspektorat Piechoty, sygn. I.300.24.15, Raport stanu Batalionu Zapasowego 30 pSK z 1 III 1920 r, bp; OK IV, sygn. I.371.4.6, Wykazy stanu Batalionu Zapasowego 30 pSK z 15 III 1920 r, 1 IV 1920 r. i 30 IV 1920 r, bp.

Chcąc usprawnić proces szkolenia rekrutów i lepiej wykorzystać nie-liczną kadre instruktorską MSWojsk. – rozkazem z 26 maja – wprowadziło nowy etat dla batalionów zapasowych piechoty. Zgodnie z nim stała kadra batalionu zapasowego miała liczyć 22 oficerów, z czego 15 miało być zdolnych do służby liniowej, by móc objąć dowództwo kompanii marszowych. Na ich miejsce Dowództwo OGŁ przysyłało nowych oficerów celem uzupełnienia stanu stałej kadry batalionu⁵⁷. Niewiele wiadomo o poszczególnych kompaniach marszowych. Oprócz kompanii marszowej II serii, która wyjechała z Tomaszowa Maz. we wrześniu 1919 r. – ustalono jedynie, że 2 maja 1920 r. opuściły miasto i udały się na front – kompania VI serii licząca 210 ludzi i kompania VII serii, którą tworzyło 109 ludzi. Trzy tygodnie później (24 maja) z Batalionu Zapasowego 30. pSK wyjechał także oddział uzupełniający do dyspozycji dowództwa 7. Armii (101 ludzi)⁵⁸.

Zdjęcie 10. Żołnierze 2. kompanii marszowej 30. pSK w przededniu swego wyjazdu z Tomaszowa Maz. na front – wrzesień 1919 r., w tle prawdopodobnie koszary przy ul. Jeziornej 20

Źródło: zbiory Włodzimierza Kozłowskiego

⁵⁷ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz oficerski nr 49 z 5 VII 1920 r.

⁵⁸ CAW WBH, Generalny Inspektorat Piechoty, sygn. I.300.24.15, Raport stanu Batalionu Zapasowego 30 pSK z 1 III 1920 r., bp.; 30 pp, sygn. I.320.30.18, Dodatek do rozkazu dziennego nr 124 z 5 V 1920 r., bp.

Zdjęcie 11. Kompania marszowa przed wyjazdem z Tomaszowa Maz. – około 1919/1920 r.

Źródło: MTM/H/915

Żołnierze Batalionu Zapasowego 30. pSK brali także czynny udział w różnych uroczystościach i świętach odbywających się w mieście, co umożliwiło zacieśnianie więzów z lokalną społecznością. Jedną z pierwszych takich uroczystości była piąta rocznica wymarszu kompanii kadrowej z podkrajowskich Oleandrów, której obchody zorganizowano w Tomaszowie Maz. w dniu 6 sierpnia 1919 r. Rozpoczęła je msza święta w kościele pw. św. Antoniego, po której odbyła się defilada wojskowa na placu T. Kościuszki. Ponieważ batalion nie dysponował w tym czasie świetlicą, uroczysty obiad oraz okolicznościowe pogadanki odbyły się w budynku Straży Ogniowej przy dzisiejszej ul. POW⁵⁹. Pododdziały batalionu brały zapewne udział także i w innych uroczystościach organizowanych w Tomaszowie Maz., lecz z uwagi na szacunkowy materiał archiwalny brak o tym bliższych informacji.

Kończąc omawianie problematyki Batalionu Zapasowego 30. pSK, trzeba dodać, iż 11 sierpnia 1920 r. jego dowódca, mjr K. Dziekanowski został przeniesiony na stanowisko dowódcy Batalionu Zapasowego 68. pp. Z tej okazji w Dzienniku Rozkazów Dowództwa OGŁ ukazał się rozkaz pożegnalny:

Z okazji odejścia dowódcy Bat. Zapas. 30. p.S.K. w Tomaszowie majora Karola Dziekanowskiego, który baonem tym dowodził przez rok z górą – jako dobremu organizatorowi, energicznemu komendantowi i niezmordowanemu pracownikowi nad wyszkoleniem i wychowaniem żołnierza, za pracę jego

⁵⁹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 169, Rozkaz dzienny dowództwa Batalionu Zapasowego 30 pSK nr 86 z 6 VIII 1919 r., bp.

i wytrwałość, za ojcowską opiekę nad żołnierzem, za ścisłe służbowe, a zarazem koleżeńskie i przyjacielskie postępowanie z korpusem oficerskim baonu – wyrażam w imieniu służby uznanie i pochwałę⁶⁰.

Nowym dowódcą Batalionu Zapasowego 30. pSK został 25 sierpnia ppłk Mikołaj Koiszewski (urodzony 9 września 1879 r.)⁶¹. Trzeba tu dodać, że z uwagi na chorobę lub urlop ppłk. Kazimierza Jacynika (dowódcy 30. pSK) – ppłk M. Koiszewski był kilkakrotnie odkomenderowany do pełnienia w zastępstwie funkcji dowódcy tego pułku (np. od 28 listopada 1920 r. do 19 stycznia 1921 r.). W tym czasie oficerem dowodzącym w zastępstwie Batalionem Zapasowym 30. pSK był kpt. Eugeniusz Wyrwiński, po czym w marcu 1921 r. został formalnie dowódcą tego batalionu⁶².

W międzyczasie z Brzezin do Tomaszowa Maz. przeniesiono, 22 stycznia 1920 r., PKU 30. pSK, którą ulokowano w budynku przy ul. św. Tekli 30 (obecnie ul. Norberta Barlickiego), gdzie mieściła się przez kolejnych siedem lat⁶³. Fakt ten spowodował, że jej komendant, płk Lucjan Ruszczewski⁶⁴ (herbu Bończa) – jako najstarszy stopniem i starszeństwem oficer stacjonującej w mieście jednostki – objął również stanowisko dowódcy garnizonu (od dowódcy Batalionu Zapasowego 30. pSK). Tym samym w budynku przy ul. św. Tekli 30 mieściła się zarówno PKU 30. pSK, jak i dowództwo garnizonu, obejmującego wówczas swym działaniem obszar samego miasta. Rok później, w lutym 1921 r., Dowództwo OGŁ wprowadziło nową organizację lokalnych władz wojskowych – odtąd garnizon tomaszowski objął działaniem cały powiat brzeziński. Organem pomocniczym dowódcy garnizonu pozostał w dalszym ciągu oficer placu, lecz brak danych nie pozwala określić, kto zajmował to stanowisko⁶⁵.

⁶⁰ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz nr 139 z 2 X 1920 r.

⁶¹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkazy z lat 1919–1921; APTM, AmTM, sygn. 7, sygn. 7/III, t. 299, Pismo PKU 30 pSK z 11 II 1920 r., pismo dowództwa OGŁ do Magistratu Miasta Tomaszowa z 17 I 1920 r. i pismo Magistratu Miasta Tomaszowa z 29 I 1920 r., bp. oraz t. 164, Rozkaz dzienny dowództwa Batalionu Zapasowego 30 pSK nr 86 z 6 VIII 1919 r., bp. W swej wcześniejszej swej pracy (*Okręg Korpusu...*, s. 71) błędnie podałem, że nowym dowódcą Batalionu Zapasowego 30. pSK został płk Henryk Koiszewski (urodzony 28 lipca 1857 r. w Grodnie – późniejszy generał).

⁶² CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz oficerski nr 55 z 22 VII 1920 r.

⁶³ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz oficerski nr 10 z 7 II 1920 r.

⁶⁴ Oficer ten urodził się 13 czerwca 1861 r. (na grobie płk. L. Ruszczewskiego znajduje się inna data urodzin – 15 I 1859 r.) w powiecie pułtuskim i w 1878 r. rozpoczął służbę w armii carskiej, w której w 1912 r. awansował do stopnia pułkownika. W szeregach tej armii brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej 1904–1905 r. oraz w I wojnie światowej. Po jej zakończeniu zgłosił się ochotniczo, w sierpniu 1919 r., do WP. Początkowo objął stanowisko komendanta PKU 10. pp w Łowiczu, a następnie podobne stanowisko w PKU 30. pSK w Tomaszowie Maz.

⁶⁵ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz oficerski nr 15 z 22 II 1920 r. i Rozkaz tajny nr 10 z 18 II 1921 r., bp.

Zdjęcie 12. Budynek przy ul. Norberta Barlickiego 30 (dawna ul. św. Tekli), w którym w latach 1920–1927 mieściła się PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. i komenda garnizonu – widok z 2015 r.

Źródło: fotografia własna

Do najważniejszych zadań dowódcy garnizonu należało przydzielanie placu ćwiczeń, regulowanie służby garnizonowej (np. przydział wart), opracowywanie planów i programów uroczystości z udziałem wojska, dbanie o utrzymanie ładu i porządku w obrębie garnizonu, regulowanie służby asystencyjnej, wyznaczanie i urządzenie miejsc kąpielowych dla żołnierzy, nadzór nad stanem zdrowotnym żołnierzy i ich wyżywieniem, kierowanie kwaterunkiem wojskowym oraz kontrolowanie porządku w koszarach i innych budynkach zajętych przez wojsko. Jednak niemal całkowity brak materiałów archiwalnych dotyczących funkcjonowania władz garnizonowych w Tomaszowie Maz. w latach 1919–1921 uniemożliwia dokładniejsze omówienie tej problematyki i ukazanie działań dowódcy garnizonu w powyższych kwestiach⁶⁶.

Pułkownik L. Ruszczewski stanowisko komendanta PKU 30. pSK, a zarazem dowódcy tomaszowskiego garnizonu zajmował do 10 grudnia 1920 r. Wówczas to – ze względu na stan zdrowia – został odwołany z zajmowanego stanowiska i 1 maja 1921 r. przeniesiony w stan spoczynku (zmarł 6 października 1921 r. w Tomaszowie Maz. i tu też został pochowany)⁶⁷. Nowym

⁶⁶ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz dzienny nr 154 z 30 IX 1919 r.

⁶⁷ Po zwolnieniu ze stanowiska komendanta PKU płk L. Ruszczewski mieszkał nadal w Tomaszowie Maz. przy ul. Pilicznej 38 (APTМ, AmTM, sygn. 7, t. 303, Wykaz kwater oficerskich

komendantem PKU 30. pSK i jednocześnie kolejnym dowódcą tomaszowskiego garnizonu został 10 grudnia 1920 r. ppłk Władysław Łokczewski (także po śmierci pochowany w Tomaszowie Maz.)⁶⁸.

Zdjęcia 13–14. Groby płk. Lucjana Ruszczewskiego oraz płk. Władysława Łokczewskiego na Cmentarzu Parafialnym przy ul. Smutnej w Tomaszowie Maz. – widok z 2015 r.

Źródło: fotografia własna

W garnizonie tomaszowskim w latach 1919–1921 – oprócz PKU 30. pSK i Batalionu Zapasowego 30. pSK – stacjonowało także kilka mniejszych pododdziałów wojskowych, podległych w zakresie służby garnizonowej dowódcy tutejszego garnizonu. Już w listopadzie 1919 r. utworzono tu Ekspozyturę Oddziału Informacyjnego Dowództwa OGŁ obejmującą swym działaniem powiaty brzeziński, skierniewicki i rawski. Stanowisko jej kierownika zajmował od 17 listopada ppor. Jerzy Makowiecki z Batalionu Zapasowego 30. pSK (ekspozyturę zlikwidowano w maju 1921 r.)⁶⁹. W zakresie służby duszpasterskiej obowiązki kapelana wojskowego w Tomaszowie Maz. sprawował od 28 grudnia 1919 r. ks. Henryk Olszewski. Trzy

w garnizonie tomaszowskim zamieszkałych za czas od 1 sierpnia do 31 sierpnia 1921 r., bp.; *Tomaszowski słownik biograficzny*, z. 4, Tomaszów Maz. 2001, s. 28). W aktach kancelarii rzymskokatolickiej parafii pw. św. Antoniego w Tomaszowie Maz. można znaleźć odpowiedni wpis w księdze zmarłych z 1921 r.: „Działo się w mieście Tomaszowie dnia siódmego października tysiąc dziewięćset dwudziestego pierwszego roku o godzinie dziewiętej rano. Stawili się Jan Zieleniak kancelista i Antoni Biernacki zakrystian, obaj pełnoletni z Tomaszowa i oświadczyli nam, iż dnia szóstego października bieżącego roku o godzinie siódmej wieczór zmarł w Tomaszowie LUCJAN RUSZCZEWSKI pułkownik Wojsk Polskich lat sześćdziesiąt mający” (Kancelaria Rzymskokatolickiej Parafii św. Antoniego w Tomaszowie Maz., Księga zmarłych, rok 1921, akt nr 301 – informacja przekazana autorowi przez Jerzego Wojniłłowicza).

⁶⁸ Jego biogram zawarto w odsyłaczu w rozdziale II.

⁶⁹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz dzienny nr 203 z 10 XII 1919 r.

miesiące później utworzono także czasowo stanowisko kapelana pomocniczego, które 15 marca 1920 r. powierzone zostało ks. Kazimierzowi Cichalewskiemu (został on przydzielony do Batalionu Zapasowego 30. pSK)⁷⁰. Istotną rolę w garnizonie odgrywała także powołana w 1919 r. Komisja Kwaterunkowa nadzorująca sprawy kwaterunku wojskowego. Istniała ona do 1 sierpnia 1920 r., kiedy to – wraz z reorganizacją służby budownictwa wojskowego w OGŁ – została rozwiązana. Obszar okręgu podzielono wówczas na cztery rejonowe zarządy budowlane, a garnizon tomaszowski podporządkowano Rejonowemu Zarządowi Budowlanemu w Skierniewicach⁷¹. Jako organy pomocnicze służby budownictwa utworzono w OGŁ w połowie 1920 r. dla każdego kompleksu koszarowego Nadzór Koszarowy sprawujący opiekę nad budynkami koszarowymi i kierujący drobnymi pracami remontowymi⁷². Brak informacji nie pozwala jednak stwierdzić, czy takowy Nadzór utworzono w Tomaszowie Maz. Na zakończenie trzeba dodać, że garnizon tomaszowski pod względem opieki sanitarnej podlegał Rejonowi Sanitarnemu w Łodzi, którego kierownik sprawował nadzór nad wojskową służbą zdrowia działającą na terenie czterech powiatów (brzezińskiego, łaskiego, łęczyckiego i łódzkiego). W samym garnizonie za sprawy sanitarne i stan zdrowotny żołnierzy odpowiadał dowódca garnizonu, którego organem wykonawczym w tym zakresie był nieetatowy naczelnny lekarz garnizonu (funkcję tę pełnił etatowy lekarz Batalionu Zapasowego 30. pSK)⁷³.

Tabela 1. Wykaz jednostek podległych dowódcy tomaszowskiego garnizonu 1 marca 1921 r.

Wyszczególnienie	Miejsce postoju
Dowództwo garnizonu	Tomaszów Maz. – ul. św. Tekli 30
PKU 30. pSK	Tomaszów Maz. – ul. św. Tekli 30
Batalion Zapasowy 30. pSK	Tomaszów Maz. – ul. Jeziorna 20
Pluton pieszy żandarmerii (ze składu 4. Dywizjonu Żandarmerii)	Tomaszów Maz. – ul. św. Antoniego 46
Centralny Skład Amunicji nr 3	okolice Spały
Dowództwo Dworca i Wojskowa Stacja Wyżywienia	Koluszki

Źródło: CAW WBH, OK II, sygn. I.371.21, Wykaz garnizonu w Tomaszowie Maz. z 1 III 1921 r., bp.

⁷⁰ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz dzienny nr 180 z 7 XI 1919 r., nr 14 z 29 I 1920 r. i nr 67 z 2 VI 1920 r.

⁷¹ Obejmował on swym działaniem pięć powiatów: brzeziński, łowicki, skierniewicki, sochaczewski i rawski.

⁷² CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz oficerski nr 55 z 22 VII 1920 r.

⁷³ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz dzienny nr 6 z 15 I 1921 r.

Wiosną 1920 r. skład tomaszowski garnizonu uległ dalszej rozbudowie (tab. 1). Ulokowano w nim wówczas także pluton pieszy żandarmerii 4. Dywizjonu Żandarmerii (ul. św. Antoniego 46). Pod względem kwatremistrzowskim dowódcy garnizonu podporządkowano również Dowództwo Dworca Kolejowego i Wojskową Stację Wyżywienia w Koluszkach oraz utworzony na początku tego roku Centralny Skład Amunicji nr 3 ulokowany pod Spałą⁷⁴. Początkowo był on Filią Centralnych składów Amunicji z Dębina, lecz niebawem usamodzielniono go (jego kierownikiem był kpt. Antoni Chojnowski). Skład ten miał swoje magazyny w lesie położonym pomiędzy szosą spalską a Pilicą (na tzw. Cyganie), kilka kilometrów na wschód od miasta (por. tab. 2). Ponieważ na granicy administracyjnej miasta kończył się powiat brzeziński, teren wspomnianych magazynów znajdował się już na obszarze powiatu rawskiego – stąd też często jako jego lokalizację podawano w korespondencji Spałę lub określenie „pod Spałą”⁷⁵.

Warto tu jeszcze dodać, że kolejnym dowódcą garnizonu nie udało się rozwiązać problemu braku odpowiednich kwater oficerskich, gdyż koszt wynajmu mieszkań w prywatnych kamienicach ponosiły władze miejskie, które stale starały się ograniczać wydatki na ten cel do niezbędnego minimum. W konsekwencji, o ile żołnierzy Batalionu Zapasowego 30. pSK zakwaterowano w zaadaptowanych na cele koszarowe budynkach fabrycznych przy ul. Jeziornej 20 (dawna Fabryka Sukna Braci Fürstenwald i Simona), to większość oficerów mieszkała w niewygodnych kwaterach na terenie koszar, a jedynie niewielką ich część stać było na wynajmowanie mieszkań w prywatnych nieruchomościach w centrum miasta⁷⁶.

Pierwszy okres funkcjonowania polskiego garnizonu wojskowego w Tomaszowie Maz. przypadł na trudny czas w historii Państwa Polskiego. Konieczność walki zbrojnej o kształt granic powodowała zarazem potrzebę jak największego wysiłku zbrojnego, a co za tym idzie poboru rekrutów i formowania z nich uzupełnień dla jednostek walczących na froncie. Taką też funkcję pełnił w latach 1919–1921 stacjonujący w garnizonie toma-

⁷⁴ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkaz oficerski nr 15 z 22 II 1920 r.; OK II, sygn. I.371.2.1, Wykaz garnizonów w OGŁ z 1 III 1921 r., bp.

⁷⁵ W połowie lipca 1920 r. – w związku z koniecznością ewakuacji oddziałów zapasowych z terenów zagrożonych przez wojska rosyjskie – przeniesiono z Chełma do Tomaszowa Maz. na postój czasowy Baterię Zapasową 3. pap, która powróciła do swego stałego garnizonu we wrześniu (CAW WBH, Oddział V Sztabu Generalnego, sygn. I.300.11.14, Komunikat dyslokacyjny z 16 VII 1920 r., bp.; Oddział I NDWP, sygn. I.301.7.98, Komunikat dyslokacyjny z 7 VIII 1920 r., bp.).

⁷⁶ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 303, Wykaz kwaterek oficerskich zamieszkałych w garnizonie tomaszowskim w czerwcu 1920 r., bp. Dla przykładu – płk L. Ruszczewski (komendant PKU 30. pSK) mieszkał przy ul. Pilicznej 38, a mjr K. Dziekanowski (dowódca Batalionu Zapasowego 30. pSK) – korzystał z gościny hr. Jana Krystyna Ostrowskiego i mieszkał w pałacu przy ul. Pałacowej 15 (obecnie ul. POW).

szowskim Batalion Zapasowy 30. pSK. Pomimo trudnych warunków kwaterekowych (rozlokowanie w kilku budynkach fabrycznych położonych w różnych częściach miasta) batalion szkolił przez ten czas przybywających rekrutów (głównie z terenu powiatu brzezińskiego), którzy brali następnie czynny udział w walkach na froncie polsko-ukraińskim, a następnie polsko-rosyjskim. Tym samym – często dziś niedoceniana – praca formacji zapasowych miała istotny wpływ na końcowy wynik wojny, w czym swój udział mieli także mieszkańcy Tomaszowa Maz. i powiatu brzezińskiego, służący zasadniczo w szeregach 30. pSK, w składzie 10. DP. Wielu z nich poległo na szlaku walk tej dywizji, która zapisała się złotymi zgłoskami w historii WP heroicznym bojem w Bitwie Warszawskiej, broniąc stolicy przed wojskami rosyjskimi.

ROZDZIAŁ II

PIERWSZA POKOJOWA DEKADA (1921–1929)

1. WŁADZE GARNIZONOWE

Wraz z przejściem sił zbrojnych na organizację pokojową przeprowadzono również reorganizację władz garnizonowych, dostosowując je do nowych pokojowych potrzeb. Garnizonem – według *Regulaminu służby wewnętrznej* z 1926 r. – była:

Miejscowość, w której stale przebywają formacje siły zbrojnej. [...] Strefę, zamykającą obszar poszczególnych garnizonów, ustala dowódca okręgu korpusu. [...] Siła zbrojna, przebywająca stale na tym obszarze, tworzy załogę danego garnizonu¹.

Dowódców garnizonu wyznaczał dowódca właściwego Okręgu Korpusu, a więc w przypadku garnizonu tomaszowskiego – dowódca powstałego w listopadzie 1921 r. OK IV Łódź. Zgodnie z przepisami wojskowymi, komendantem garnizonu miał być najwyższy stopniem i starszeństwem oficer mający stały przydział służbowy w garnizonie. Komendanci garnizonów – na podstawie wytycznych dowódcy Okręgu Korpusu – wydawali szczegółowe zarządzenia regulujące służbę wewnętrzną na podległym im terenie.

Garnizon tomaszowski zaliczał się na początku lat dwudziestych do mniejszych na obszarze OK IV, gdyż do 1927 r. stacjonowały w nim zasadniczo dwie większe jednostki wojskowe: batalion detaszowany (najpierw 30. pSK, a później 25. pp) oraz Powiatowa Komenda Uzupełnień Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. Do tego czasu kolejni dowódcy OK IV wyznaczyli na dowódców garnizonu komendantów wspomnianej komendy uzupełnień, gdyż posiadali oni najwyższy stopień wojskowy w garnizo-

¹ *Regulamin służby wewnętrznej*, cz. VI: *Służba w garnizonie*, Warszawa 1926, s. 3.

nie – podpułkownika (ppłk Władysław Łokczewski² od grudnia 1920 r. do czerwca 1922 r. oraz ppłk Mikołaj Pełczyński³ od czerwca 1922 r. do stycznia 1927 r.). Sytuacja w tym względzie zmieniła się w styczniu 1927 r., kiedy zlikwidowano wspomnianą komendę uzupełnień, a stanowisko komendanta garnizonu objął dowódca detaszowanego w mieście II batalionu 25. pp, mjr Tadeusz Podwysocki⁴ (późniejszy dowódca Szkoły Podchorążych Piechoty nr 4). Funkcję komendanta garnizonu sprawował do lipca 1928 r., kiedy to ową szkołę przemianowano na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty.

² Urodził się 16 maja 1871 r. w Jędrzejowie w powiecie kieleckim i od 1892 r. służył w armii rosyjskiej osiągając w niej w 1914 r. stopień podpułkownika. Brał udział w I wojnie światowej, walcząc na froncie galicyjskim. W trakcie walk – dowodząc batalionem rosyjskiego 168. pp – dostał się 27 kwietnia 1915 r. do niewoli austriackiej, w której pozostawał do 30 listopada 1918 r. Potem przybył do Kijowa, gdzie przebywał do grudnia 1919 r. Stąd udał się do Warszawy, tu 20 stycznia 1920 r. zgłosił się do WP. Początkowo objął stanowisko komendanta miasta Kowla, następnie służył krótko w Wydziale VB w Dowództwie OG Lublin (4–26 lipca), po czym został komendantem Obozu Zbornego w Kraśniku (26 lipca – 5 października) i komendantem Stacji Rozdzielczej Jeńców w Siedlcach (5 października – 2 listopada). Później pracował w Sekcji Poboru i Uzupełnień MSWojsk (2 listopada – 10 grudnia), po czym 10 grudnia 1920 r. otrzymał przydział na komendanta PKU 30. pSK (CAW WBH, ap. Władysław Łokczewski, sygn. 957, Listy kwalifikacyjne z 1921 i 1922 r., bp.).

³ Urodził się 21 grudnia 1881 r. w Kiszyniowie. Po zdaniu matury w siedmioklasowej Odeskiej Szkole Realnej – we wrześniu 1905 r. rozpoczął służbę w armii rosyjskiej. W latach I wojny światowej służył w rosyjskim 118. pp, a po awansie na stopień podpułkownika (14 czerwca 1917 r.) został oficerem sztabu przy sztabie 4. Armii. W lutym 1918 r. zgłosił się do I Korpusu Polskiego w Rosji, a po jego rozwiązaniu – powrócił do Kongresówki i 23 stycznia 1919 r. zgłosił się ochotniczo do WP. Początkowo został dowódcą Okręgu Wojskowego Biała, a 20 maja 1919 r. – dowódcą miasta Wilno. Następnie zajmował stanowisko dowódcy etapów w kilku powiatach: wileńskim (do marca 1920 r.), pińskim (do maja 1920 r.), białskim (do października 1920 r.), ponownie w pińskim (do stycznia 1921 r.) i w słonimskim (krótko w styczniu 1921 r.). Od stycznia 1921 r. był oficerem łącznikowym przy dowództwie 2. Armii, po czym – po ukończeniu kursu na komendantów PKU – został rozkazem z 15 maja 1922 r. wyznaczony na komendanta PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. Stanowisko to zajmował do czasu jej likwidacji w styczniu 1927 r. (CAW WBH, ap. Mikołaj Pełczyński, sygn. 1446, Lista kwalifikacyjna z 1925 r., bp.).

⁴ Urodził się 17 lipca 1898 r. w Warszawie, gdzie ukończył siedmioklasową Szkołę Handlową, a następnie Szkołę Oficerską w Wilnie (1915), po czym skierowano go do służby liniowej w armii rosyjskiej. Dnia 2 listopada 1917 r. zgłosił się ochotniczo do powstającego w Rosji II Korpusu Polskiego (tu otrzymał w kwietniu 1918 r. awans na stopień kapitana), a po jego rozbrojeniu przez Niemców (maj 1918 r.) przebywał przez pół roku w niemieckiej niewoli. Po uwolnieniu, zgłosił się w grudniu 1918 r. ochotniczo do służby w WP i objął najpierw stanowisko dowódcy 6. kompanii w 30. pSK, a w styczniu 1919 r. został dowódcą II batalionu tego pułku, którym dowodził do 1924 r. (jesienią 1921 r. awansowany do stopnia majora, a 1 stycznia 1928 r. na stopień podpułkownika). Po przeniesieniu II batalionu 30. pSK do Cytadeli Warszawskiej objął dowództwo przeniesionego do Tomaszowa Maz. II batalionu 25. pp, przeformowanego w 1927 r. na Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, natomiast w 1928 r. na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 (CAW WBH, ap. Tadeusz Podwysocki, sygn. 1769/89/4066, Lista kwalifikacyjna z 1929 r., bp.).

Jego komendantem został ppłk Stanisław Dąbek⁵, będący zarazem ostatnim komendantem tomaszowskiego garnizonu przed jego rozwiązaniem w lipcu 1929 r.⁶ Garnizon odtworzono dopiero sześć lat później, tj. w 1935 r. Od tego czasu stacjonowała w nim tylko jedna jednostka wojskowa (detaszowany II dywizjon 4. pac). Z tej przyczyny jej kolejni dowódcy pełnili także obowiązki dowódcy tomaszowskiego garnizonu – mjr Rudolf Ostrihansky i mjr/ppłk Jan Szuster (ich biogramy zawarto w przypisach w rozdziale IV)⁷.

Na obszarze powstałego w listopadzie 1921 r. OK IV Łódź utworzono dziewięć garnizonów. W zależności od ich wielkości ustanowiono w nich – jako organy wykonawcze komendantów garnizonów – jedną komendę miasta (Łódź), dwóch oficerów placu typu I (Skierniewice i Częstochowa) oraz sześciu oficerów placu typu II (Piotrków Tryb., Tomaszów Maz., Kutno, Łowicz, Łęczycza i Lubliniec). We wrześniu 1925 r. Dowództwo OK IV określiło także precyzyjne granice tomaszowskiego garnizonu, obejmującego odtąd – obok samego miasta – także m. Niebrów, drogę leśną do m. Wola Wiaderna, Niebieskie Źródła, most kolejowy na rzece Pilicy, część lasu spalskiego (Cygan I i Cygan II wraz z magazynami Centralnego Składu Amunicji nr 3) oraz m. Starzyce⁸. Granic ścisłego garnizonu nie należy mylić z granicami tzw. rejonu garnizonu, który w przypadku garnizonu tomaszowskiego obejmował cały powiat brzeziński. W ciągu kolejnych sześciu lat liczba garnizonów w OK IV wzrosła do piętnastu, przy czym w 1928 r. nadal istniała jedna komenda miasta i dwóch oficerów placu typu I (w podanych wcześniej miejscowościach) oraz oficerowie placu typu II w pozostałych garnizonach.

⁵ Urodził się 28 marca 1892 r. w Nisku i w latach I wojny światowej służył w armii austro-węgierskiej, po czym w listopadzie 1918 r. wstąpił w szeregi WP. W czasie wojny polsko-bolszewickiej dowodził batalionem w 14. pp, a następnie batalionem w 8. pp Leg. w Lublinie (1922–1925) i batalionem w 7. pp Leg. w Chełmie – objął później stanowisko zastępcy dowódcy pułku (w pułku tym służył w latach 1925–1928). Stąd przeniesiono go do Tomaszowa Maz. na stanowisko komendanta Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 (T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 759).

⁶ *Regulamin służby wewnętrznej...*, s. 3–5.

⁷ CAW WBH, Departament Dowodzenia Ogólnego MSWojsk., sygn. I.300.22.6, Organizacja służby lokalno-garnizonowej na stopie pokojowej z 3 X 1925 r., bp.; Dowództwo OK IV, sygn. I.371.4.110, Komunikat dyslokacyjny OK IV z 1 XI 1925 r. i Komunikat dyslokacyjny OK IV z 1 VI 1928 r., bp.; Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.5, Pismo ppłk. Stanisława Dąbka do 4 Okręgowego Szefostwa Budownictwa z 25 VI 1929 r., bp.; Oddział V SG, sygn. I.303.9.21, Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu w życie nowej organizacji służby lokalno-garnizonowej na stopie pokojowej z końca 1926 r., bp.; Dziennik Rozkazów Dowództwa OK IV, Rozkaz nr 115 z 30 XII 1927 r. Zgodnie z tym rozkazem na obszarze OK IV funkcjonowały w końcu 1927 r. następujące garnizony: Częstochowa, Gałkówkę, Końskie, Kutno, Łęczycza, Łowicz, Piotrków Tryb., Łódź, Radomsko, Raducz, Regny, Sieradz, Skierniewice, Tomaszów Maz. i Wieluń.

⁸ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 82 z 30 IX 1925 r.

Komendant tomaszowskiego garnizonu – podobnie jak komendanci innych garnizonów – był odpowiedzialny za należyty tok służby garnizonowej oraz bezpieczeństwo i dyscyplinę w podległym sobie garnizonie, jak również za regulowanie służby wartowniczej⁹, przydział obiektów wojskowych w garnizonie poszczególnym formacjom i instytucjom wojskowym, rozdział placów ćwiczeń, strzelnic i placów alarmowych, nadzór nad utrzymaniem obiektów wojskowych w należytym stanie, ustanawianie przepisów alarmowych i przeciwpożarowych dla garnizonu, sprawowanie kierownictwa administracji koszar, przydział środków transportowych jednostkom ich nieposiadającym, utrzymywanie stałego kontaktu z lokalnymi władzami cywilnymi w zakresie dostarczania przez ludność podwód i kwater dla osób wojskowych, wydawanie zarządzeń ograniczających żołnierzom dostęp do określonych lokali gastronomicznych, otaczanie opieką działających w garnizonie instytucji kulturalno-oświatowych (np. świetlic i kasyn), popieranie rozwoju sportu w jednostkach oraz reprezentowanie wojska na wszelkiego rodzaju uroczystościach. W zakresie tych obowiązków był przełożonym wszystkich żołnierzy stanowiących stałą załogę garnizonu, jak również żołnierzy przebywających w nim czasowo. Komendant garnizonu regulując służbę garnizonową nie mógł jednak mieszać się do wewnętrznych spraw organizacyjnych, wyszkoleniowych, gospodarczych i administracyjnych jednostek. Służba garnizonowa w garnizonie tomaszowskim – jako służba funkcyjna – nie miała własnych formacji macierzystych i własnego korpusu osobowego, a jej personel tworzyli oficerowie i szeregowi przydzieleni przez poszczególne jednostki tu stacjonujące¹⁰.

Organem pomocniczym komendanta tomaszowskiego garnizonu w latach 1921–1929 był – podobnie jak w latach 1935–1939 – oficer placu (typ II), powoływany na to stanowisko przez komendanta spośród oficerów załogi garnizonu. Oficer placu przedstawiał komendantowi garnizonu wnioski dotyczące szczegółowego podziału garnizonowej służby wartowniczej, opracowywał przepisy dla poszczególnych wart garnizonowych i posterunków (w myśl wytycznych komendanta garnizonu i w porozumieniu z komendantami ochraniających obiektów), prowadził wykaz jednostek dyslokowanych w garnizonie oraz księgę meldunkową żołnierzy, sprawował nadzór nad przestrzeganiem przez żołnierzy ogólnych przepisów umundurowania i za-

⁹ Z reguły warty i posterunki wystawiano przy obiektach i magazynach wojskowych oraz w miejscach, w których łatwo można było się dostać na teren wojskowy. Przykładowe dane na ten temat z obszaru OK IV pochodzą z 1 lipca 1926 r., kiedy to służbę wartowniczą w dziewięciu garnizonach pełniło 400 żołnierzy, w tym w: Łodzi – 223, Częstochowie – 24, Skierniewicach – 36, Piotrkowie Tryb. – 21, Kutnie – 24, Łowiczu – 23, Łęczycy – 6, Tomaszowie Maz. – 26 i Lublińcu – 17 (CAW WBH, Departament Dowodzenia Ogólnego MSWojsk, sygn. I.300.22.10, Wykaz służby wartowniczej, garnizonowej i wewnętrznej w garnizonach OK IV z 1 VII 1926 r., bp.).

¹⁰ *Regulamin służby wewnętrznej...*, s. 5–10.

chowania się osób wojskowych w miejscach publicznych, jak również odpowiadał za utrzymanie porządku podczas uroczystości z udziałem wojska (w myśl rozkazów komendanta garnizonu i w porozumieniu z władzami cywilnymi)¹¹. Niestety, w odniesieniu do tomaszowskiego garnizonu nie udało się ustalić personaliów oficerów zajmujących omawiane stanowisko. Oficer taki miał do pomocy dwóch szeregowych i jednego pracownika cywilnego (w kolejnych latach liczba podległych mu pracowników zmieniała się, ale nigdy nie przekroczyła kilku osób). Każdy kolejny oficer placu pełnił jednocześnie swe dotychczasowe funkcje we własnej jednostce. Dla wykonywania swych zadań oficer ten: „[...] posługuje się personelem załogujących w garnizonie formacji, który to personel pełni poza tym swe zwyczajne funkcje służbowe”¹².

Tok służby w garnizonie regulowały rozkazy komendanta garnizonu, często poprzedzane odprawami z dowódcami, komendantami i kierownikami jednostek oraz instytucji wojskowych dyslokowanych w garnizonie. Byli oni także zobowiązani do cyklicznego przedkładania miesięcznego wykazu faktycznego stanu osobowego podległych im jednostek i instytucji wojskowych, meldowania komendantowi garnizonu o wszystkich wydarzeniach nadzwyczajnych, jak również o ćwiczeniach nocnych i polowych połączonych z ostrym strzelaniem. W zakresie spraw kulturalno-oświatowych komendant garnizonu utrzymywał stały kontakt ze społecznymi stowarzyszeniami opieki nad żołnierzem. Jego organem pomocniczym w tych sprawach był referent oświatowy wyznaczany spośród oficerów jednostek stacjonujących w garnizonie. Do obowiązków tego referenta należało w szczególności: współdziałanie w procesie zwalczania analfabetyzmu wśród żołnierzy, ułatwianie szeregowym zbiorowego korzystania z kin i cywilnych placówek kulturalnych, organizowanie dla szeregowych pogadek o różnorodnej tematyce oraz wycieczek turystyczno-krajoznawczych, a także współuczestniczenie w organizowaniu koncertów orkiestry wojskowej, akademii i zabaw żołnierskich (często z udziałem ludności cywilnej)¹³.

Komendant garnizonu sprawował też nadzór nad garnizonową służbą zdrowia, podlegającą pod względem fachowym Kierownictwu Rejonu Sanitarnego w Skierniewicach (rozformowano je w 1924 r.), nadzorującemu personel służby zdrowia w jednostkach wojskowych i zakładach sanitarnych na podległym mu terenie. W połowie lat dwudziestych utworzono w garnizonie tomaszowskim Garnizonową Izbę Chorych przy II batalionie 25. pp, lecz istniała ona krótko, gdyż pod koniec lat dwudziestych brak o niej informacji. Garnizonowym organem kierowniczym służby zdrowia w więk-

¹¹ Tamże, s. 11–12.

¹² CAW WBH, Oddział I SG, sygn. I.303.3.129, Organizacja władz garnizonowych na stopie pokojowej z 13 VIII 1934 r., bp.

¹³ *Regulamin służby wewnętrznej...*, s. 19–20.

szych garnizonach był Naczelny Lekarz Garnizonu. Ponieważ w garnizonie tomaszowskim nie było etatowo takiego stanowiska, jego obowiązki pełnili kolejni etatowi lekarze jednostek liniowych stacjonujących w Tomaszowie Maz. (kolejno II batalionu 30. pSK, II batalionu 25. pp i Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, a od 1935 r. – II dywizjonu 4. pac). Jako samodzielne oddziały wojskowe miały one w swoim etacie stanowisko lekarza (zasadniczo etat taki występował dopiero na szczeblu pułkowym). Lekarze ci byli fachowymi doradcami komendanta garnizonu w sprawach zdrowotnych oraz przełożonymi całego personelu sanitarnego w garnizonie, mogąc z rozkazu komendanta kontrolować w tym zakresie wszystkie jednostki garnizonu. Do obowiązków owych lekarzy należała także stała współpraca z władzami cywilnymi, mająca na celu działania zmierzające do zapobieżenia szerzeniu się chorób zakaźnych i wenerycznych, prowadzenie statystyk tych chorób oraz kontrolowanie żywności zakupionej przez jednostki garnizonu na wolnym rynku. Najniższy szczebel służby zdrowia tworzył personel sanitarny jednostek wojskowych: sekcje i patrole sanitarne, które składały się z szeregowych korpusu osobowego danej formacji pełniących (po przeszkoleniu) funkcje sanitarne¹⁴. Jeszcze mniej wiadomo o służbie weterynaryjnej w tomaszowskim garnizonie. W stacjonujących w nim w okresie międzywojennym samodzielnych formacjach liniowych pełnili ją podkuwacze koni oraz szeregowi danej jednostki, jako funkcyjny personel pomocniczy tej służby. Wszyscy oni podlegali w tym zakresie bezpośrednio dowódcom własnych oddziałów. Ponieważ formacje garnizonu nie miały etatowego lekarza weterynarii – pod względem opieki sanitarno-weterynaryjnej były przydzielone do najbliższej jednostki mającej takiego lekarza w swym etacie (nie ustalono do jakiej)¹⁵.

W zakresie służby budownictwa wojskowego w garnizonie tomaszowskim utworzono w połowie lat dwudziestych Garnizonową Administrację Koszar (jedną z siedmiu w OK IV), podległą bezpośrednio komendantowi garnizonu. Zarządzała ona budynkami zajęтыми przez wojsko oraz dysponowała kredytami na remonty bieżące. Do jej zadań należało m.in. prowadzenie dokumentacji i ewidencji obiektów wojskowych, nadzór nad ich należyтым utrzymaniem oraz prowadzenie w nich prac remontowych. Istniała ona jednak krótko, gdyż już w 1926 r. została rozwiązana. Jej zadania od tego roku przejął kwatermistrz II batalionu 25. pp (podobnie wyglądała sytuacja w latach 1927–1929 i 1935–1939, kiedy obowiązki te pełnili kwatermistrzowie kolejnych jednostek stacjonujących w Tomaszowie Maz.)¹⁶. Pod względem

¹⁴ Tamże, s. 21–27.

¹⁵ CAW WBH, Oddział I SG, sygn. I.303.3.124, Organizacja służby weterynaryjnej z 30 VIII 1921 r., bp.

¹⁶ CAW WBH, Departament Sprawiedliwości MSWojsk, sygn. I.300.58.97, Instrukcja organizacyjna służby budownictwa z 22 IX 1925 r., bp.; OK IV, sygn. I.371.4.110, Komunikat dyslokacyjny OK IV z 1 VI 1928 r., bp.

służby intendenty garnizon podlegał w latach 1921–1924 Kierownictwu Rejonu Intendenty w Skierniewicach i jego organowi wykonawczemu – Rejonowemu Zakładowi Gospodarczemu (przemianowany w 1924 r. na Rejonowy Zakład Żywnościowy). Najniższy szczebel służby intendenty stanowiły Komisje Gospodarcze w jednostkach wojskowych, istniejące także w garnizonie tomaszowskim – były to Komisje Gospodarcze II dywizjonu 30. pSK, II dywizjonu 25. pp, Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 oraz II dywizjonu 4. pac¹⁷. Ważną rolę odgrywała także służba uzbrojenia, zajmująca się m.in. zaopatrzeniem jednostek wojskowych w broń, amunicję, środki wybuchowe oraz naprawą sprzętu i nadzorem nad jego prawidłowym utrzymaniem. W formacjach liniowych stacjonujących w tomaszowskim garnizonie kierował nią oficer broni, któremu podlegali zbrojmistrze, rusznikarze i puszkarze (dwie ostatnie grupy dokonywały drobnych napraw broni) oraz personel funkcyjny tej służby w kompaniach (prowadził on zasadniczo ewidencję broni). Dowództwu tomaszowskiego garnizonu w zakresie spraw garnizonowych podlegał również mieszczący się w pobliżu Tomaszowa Maz. Centralny Skład Amunicji nr 3 (jego kolejne przekształcenia opisano w dalszej części rozdziału), podporządkowany – pośrednio, poprzez dowódcę OK IV – szefowi Departamentu Artylerii i Służby Uzbrojenia MSWojsk.¹⁸

W garnizonie tomaszowskim w okresie międzywojennym nie istniała parafia wojskowa, a stacjonujące w nim jednostki nie posiadały etatu kapelana. W tej sytuacji pracę duszpasterską prowadził wyznaczony przez dziekana katolickiego OK IV kapelan sąsiedniego garnizonu przy współdziałaniu duchowieństwa cywilnego. W tym wypadku chodziło zapewne o kapelanów (później proboszczów) Parafii Wojskowej pw. św. Jerzego w Łodzi, gdyż to jej podlegał w zakresie spraw duszpasterskich garnizon tomaszowski (o opiece duszpasterskiej w garnizonie dla żołnierzy innych wyznań nic nie wiadomo)¹⁹. Trzeba tu jeszcze dodać, że w zakresie służby sprawiedliwości garnizon podlegał do 1938 r. Wojskowemu Sądowi Rejonowemu w Skierniewicach, natomiast w ostatnich dwóch latach przed wojną – Wojskowemu Sądowi Rejonowemu w Łodzi²⁰. W garnizonie kwaterował także posterunek żandarmerii, podległy dowództwu 4. Dywizjonu Żandarmerii w Łodzi. Jego

¹⁷ CAW WBH, Oddział V SG, sygn. I.303.9.20, Organizacja służby intendenty z 20 VIII 1921 r., bp.; Biuro Administracji Armii, sygn. I.300.54.126, Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu nowej organizacji służby intendenty z 7 XI 1924 r., bp.

¹⁸ CAW WBH, Oddział V SG, sygn. I.303.9.20, Organizacja służby uzbrojenia z 15 VIII 1921 r., bp.

¹⁹ CAW WBH, Oddział I SG, sygn. I.303.3.126, Organizacja służby duszpasterskiej wyznania katolickiego z 18 XI 1921 r., bp.

²⁰ CAW WBH, Departament Sprawiedliwości MSWojsk., sygn. I.300.58.97, Organizacja służby sprawiedliwości z 26 X 1921 r., bp.

zadaniem było pełnienie w garnizonie służby mającej na celu utrzymanie w nim bezpieczeństwa, spokoju i porządku (istniał do 1929 r.).

Ponieważ garnizon tomaszowski był mały i nie stacjonowały w nim przynajmniej dwa bataliony lub jednostki równorzędne, nie funkcjonowała w nim stała służba inspekcyjna (nie było stałego oficera inspekcyjnego). Jej ustanowienie było możliwe tylko w wyjątkowych sytuacjach, lecz brak o tym wymianek w dostępnym materiale archiwalnym. Niestety, z uwagi na szczątkowo tylko zachowane archiwalia dotyczące tutejszych władz garnizonowych, omówienie spraw związanych z ich funkcjonowaniem nie jest możliwe w szerszym zakresie, tym bardziej że w przeciwieństwie do większych garnizonów, w Tomaszowie Maz. władze garnizonowe nie miały rozbudowanych struktur i składały się jedynie z komendanta oraz jego organu pomocniczego w postaci oficera placu. Zaprezentowane powyżej uprawnienia komendanta garnizonu oraz założenia służby garnizonowej ukazują stan wynikający z rozkazów organizacyjnych i przepisów służbowych, można jednak z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że władze garnizonowe zarządzały nim w myśl powyższych wytycznych. Kolejne instrukcje organizacyjne służby garnizonowej w odniesieniu do małych garnizonów nie wprowadziły w odniesieniu do nich poważniejszych zmian aż do wybuchu II wojny światowej²¹.

Jednostki garnizonu zakwaterowane były w latach dwudziestych w nie-najlepszych warunkach, spowodowanych brakiem nowoczesnych koszar, słabością zaplecza szkoleniowego oraz wynajmowaniem dla mniejszych instytucji kilku niewielkich nieruchomości rozrzuconych po mieście.

Garnizon w Tomaszowie Maz. – jak wcześniej wspomniano – zaliczał się w okresie międzywojennym do mniejszych na obszarze OKIV, gdyż jego liczebność w połowie lat dwudziestych wynosiła około 400–500 żołnierzy, z czego większość służyła w stacjonującej tu jednostce liniowej (najpierw w II batalionie 30. pSK, a później w II batalionie 25. pp) – pozostała część w Powiatowej Komendzie Uzupełnień, Centralnym Składzie Amunicji nr 3 i posterunku żandarmerii. Zachowało się co prawda wiele zestawień ukazujących stan osobowy OK IV, 7. i 10. DP, a nawet 30. i 25. pp, lecz nigdzie w nich nie zamieszczono danych na temat liczebności batalionów stacjonujących w Tomaszowie Maz., ani na temat stanu osobowego całego garnizonu. W konsekwencji brak materiałów archiwalnych powoduje, że trudno jest podać precyzyjne dane o jego stanie liczebnym. Jedyne pełne zestawienie stanu osobowego omawianego garnizonu pochodzi z jesieni 1926 r. (a więc z okresu, gdy stacjonował już tam II batalion 25. pp), kiedy służyło w nim 444 wojskowych (tab. 3).

²¹ CAW WBH, Departament Dowodzenia Ogólnego MSWojsk., sygn. I.300.22.6, Organizacja służby lokalno-garnizonowej na stopie pokojowej z 3 X 1925 r., bp.; Oddział I SG, sygn. I.303.3.129, Organizacja władz garnizonowych na stopie pokojowej z 13 VIII 1934 r., bp.

Tabela 2. Dyslokacja oddziałów wojskowych w tomaszowskim garnizonie w latach 1921–1924

Wyszczególnienie	Adres
PKU 30. pSK (od 1921 r. PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz.) i Dowództwo Garnizonu	ul. św. Tekli 30
II batalion 30. pSK Kadra Batalionu Zapasowego 30. pSK (rozformowana w 1924 r.)	ul. Jeziorna 20 ul. Piliczna 38
Posterunek żandarmerii wojskowej	ul. św. Antoniego 46
Centralny Skład Amunicji nr 3: – dowództwo – budynek dla zakwaterowania żołnierzy – tabory – izba żołnierska – pluton parkowy – warsztaty szewsko-krawieckie – magazyny składu	ul. Kolejowa 68 ul. Kolejowa 38 ul. Gustowna 68 ul. Spalska 4 wieś Kaczka wieś Kaczka Cygan II pod Tomaszowem Maz.

Źródło: CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OK IV, Rozkazy z lat 1922–1924.

Tabela 3. Stan osobowy tomaszowskiego garnizonu jesienią 1926 r.

Wyszczególnienie	Oficerowie		Podoficerowie		Szeregowcy	Razem
	kawalerowie	żonaci	kawalerowie	żonaci		
II batalion 25. pp	6	6	19	13	274	318
Zakład Amunicyjny nr 3	2	3	3	15	74	97
Powiatowa Komenda Uzuppełnień	–	4	–	4	18	26
Posterunek żandarmerii wojskowej	–	–	–	3	–	3
Łącznie	8	13	22	35	366	444

Źródło: CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. sygn. I.379.59, t. 2, Wykaz oficerów, podoficerów i szeregowych tomaszowskiego garnizonu z jesieni 1926 r., bp.

Po przeformowaniu w 1927 r. II batalionu 25. pp na Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 (przemianowaną w następnym roku na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4) oraz likwidacji Powiatowej Komendy

Uzupełnień – lata 1927–1929 stanowiły nowy okres w dziejach garnizonu, w którym jedyną w istocie instytucją wojskową była wspomniana jednostka szkolnictwa wojskowego. W tym czasie Zakład Amunicyjny nr 3 znajdował się już w trakcie stopniowej likwidacji i był przenoszony do nowej Centralnej Składowicy Uzbrojenia w Regnach. Co prawda w mieście stacjonował jeszcze posterunek żandarmerii, lecz liczył on zaledwie kilku żandarmów. Z tej przyczyny dzieje tomaszowskiego garnizonu w pierwszej pokojowej dekadzie zostały podzielone na dwa podrozdziały obejmujące lata 1921–1927 oraz 1927–1929.

Trzeba tu jeszcze dodać, że po odtworzeniu garnizonu w 1935 r. jego liczebność również wynosiła około 400 żołnierzy, organizacja zaś i zadania władz garnizonowych były podobne do opisanych powyżej. Najważniejszą zmianą było stacjonowanie w II połowie lat trzydziestych w garnizonie tylko jednej jednostki wojskowej. Jednak zarówno w odniesieniu do lat 1921–1929, jak i 1935–1939, niemal nic nie wiadomo o funkcjonowaniu władz garnizonowych.

2. LATA 1921–1927

Istotne zmiany w funkcjonowaniu garnizonu tomaszowskiego przyniósł rok 1921. Przystąpiono wówczas do pokojowej reorganizacji armii, połączonej w wyznaczeniem dla wszystkich jednostek stałych pokojowych miejsc postoju. Dowódca OK IV wyznaczył wtedy także komendanta garnizonu tomaszowskiego, którym – jak wcześniej podano – został komendant PKU 30. pSK, przemianowanej w listopadzie 1921 r. na PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. (obejmowała swym działaniem powiat brzeziński). Początkowo w korespondencji (tak wojskowej, jak i cywilnej) często używano jednak nazwy „PKU Tomaszów”, dlatego też dowódca OK IV wydał 15 maja 1923 r. kategoryczny rozkaz używania formalnej nazwy, czyli PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie²². Jej komendantami w latach 1921–1927 i zarazem komendantami tomaszowskiego garnizonu było dwóch oficerów. Do 1 czerwca 1922 r. stanowiska te zajmował ppłk W. Łokczewski²³, a póź-

²² CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz tajny nr 25 z 15 V 1923 r.

²³ CAW WBH, ap. Władysław Łokczewski, sygn. 957, Listy kwalifikacyjne z 1921 i 1922 r., bp. W teczce personalnej zachował się rozkaz o jego przejściu w stan spoczynku z 10 IV 1922 r.: „Decyzją Ministra Skarbu L. 2463 z dn. 1 IV 1922 r. ppłk. 30 p.p. Łokczewski Władysław z P.K.U. Brzeziny nabył prawa do tymczasowej emerytury wojskowej, ad Dz. U. Nr. 47 z 1920, poz. 286 i zostanie z dniem 1 września 1922 r. przeniesiony w stały stan spoczynku. Ppłk. Łokczewskiemu udzielam z dniem 1 czerwca 1922 r. 3-miesięcznego urlopu płatnego dla uregulowania spraw osobistych” (CAW WBH, ap. Władysław Łokczewski, sygn. 957, Pismo MSWojsk. z 10 IV 1922 r., bp.). Niejako ukoronowaniem jego „kariery” wojskowej było mianowanie go

niej ppłk Mikołaj Pełczyński – od 1 czerwca 1922 r. Ten ostatni, po przybyciu do miasta, wystosował niezwłocznie do Magistratu następujące pismo: „Zawiadamia się, iż zgodnie z rozkazem M.S.Wojsk. [...] objąłem stanowisko komendanta P.K.U. Brzeziny w Tomaszowie oraz Dtwo Garnizonu z dniem 1 czerwca 1922 r.”²⁴ Oba te stanowiska zajmował do czasu likwidacji wspomnianej komendy w styczniu 1927 r.

Na temat pozostałej obsady PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. niewiele wiadomo. Udało się jedynie ustalić, że jesienią 1921 r. stanowisko zastępcy komendanta PKU Brzeziny w Tomaszowie Maz. zajmował nadal mjr Oktawian Turski-Gryf, a wśród obsady oficerskiej znajdował się także por. Tadeusz Kizler. Rok później pracowali w niej także: Stanisław Ogórek-Bolesławski (I referent), por. Kazimierz Dorożyński (oficer instrukcyjny) i rtm. Aleksander Kozierowski (o pozostałej obsadzie personalnej z tego okresu brak informacji).

Zadaniem Powiatowych Komend Uzuppełnień było w szczególności: uzupełnianie sił zbrojnych w rekruta, współpraca z władzami cywilnymi w przygotowaniu i przeprowadzeniu poboru, załatwianie wszelkich spraw związanych z obowiązkiem służby wojskowej, prowadzenie ewidencji oficerów i szeregowych rezerwy oraz pospolitego ruszenia, ewidencji osób według zawodów i specjalności oraz przygotowanie mobilizacji rezerw. Organizacja komend ulegała stałemu doskonaleniu. W 1924 r. część czynności przygotowawczych do poboru, jak również związanych z jego przeprowadzeniem, przejęły od nich władze cywilne. Umożliwiło to służbie poborowej zajęcie się racjonalnym rozdziałem rekruta, sprawniejsze prowadzenie ewidencji rezerw oraz lepsze przygotowanie mobilizacji personalnej. Aby dostosować komendy uzupełnień do nowych zadań, rozkazem z 27 maja 1925 r. podzielono komendy uzupełnień na trzy typy: I – obejmujący obszary zamieszkałe przez co najmniej 300 tys. mieszkańców, II – z ludnością od 200 do 300 tys. oraz III – z ludnością do 200 tys. W tej sytuacji PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. została zaliczona do typu III i składała się – oprócz komendanta – z kancelarii oraz Referatu Rezerw i Referatu Poborowego (etat komendy typu III przewidywał 19 pracowników, w tym czterech oficerów). W tym samym roku zniesiono również istniejące

7 listopada 1923 r. na stopień pułkownika w stanie spoczynku. Osiadł na stałe w Tomaszowie Maz. i zamieszkał wraz z żoną Zofią przy pl. Tadeusza Kościuszki 15 m. 14 (7 października 1933 r. przeprowadził się do mieszkania przy ul. św. Antoniego 12 m. 15). Po śmierci żony (zmarła 18 września 1947 r.) przeniósł się do Warszawy, gdzie zmarł 11 sierpnia 1958 r. Pochowany został obok żony na cmentarzu Parafii św. Antoniego przy ul. Smutnej w Tomaszowie Maz. (Kancelaria Rzymskokatolickiej Parafii św. Antoniego w Tomaszowie Maz., Księga zmarłych, rok 1958, akt nr 140).

²⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 362, Pismo ppłk. Mikołaja Pełczyńskiego do Magistratu Miasta Tomaszowa z 6 VI 1922 r., bp.

dotąd stanowiska oficerów ewidencyjnych (po jednym na każdy powiat). Ustalono, że w 1923 r. w trakcie poboru rocznika 1902 do prowadzonego przez nią przeglądu miało stanąć 1762 poborowych, z czego stawiło się 1592 (1374 spośród nich otrzymało kategorię A)²⁵. Niestety, nic innego na temat działalności tej komendy nie wiadomo.

Kolejną – i zarazem największą – jednostką stacjonującą od 1921 r. w Tomaszowie Maz. był II batalion 30. pSK ze składu 10. DP. Dywizja ta latem 1919 r. brała udział w walkach z Ukraińcami, a od wiosny 1920 r. w walkach z wojskami rosyjskimi. Na przełomie marca i kwietnia 1921 r. jej oddziały zaczęły powracać na obszar OGŁ: do Łodzi (dowództwo dywizji, XX Brygada Piechoty i X Brygada Artylerii, 28. i 29. pSK oraz 10. pap), Kalisza (dowództwo XIX Brygady Piechoty i 29. pSK) oraz Skierniewic (10. dac i tymczasowo cały 30. pSK). Już wówczas władze wojskowe rozważały rozlokowanie 30. pSK na postój stały w Skierniewicach, lecz ostatecznie z tego zrezygnowano i pułk (bez II batalionu) skierowano w czerwcu 1921 r. do Cytadeli Warszawskiej, gdzie stacjonował aż do II wojny światowej. Z uwagi na trudności w zakwaterowaniu całego pułku w Cytadeli, II batalion 30. pSK przeniesiono w tym samym czasie do Tomaszowa Maz., gdzie od 1919 r. stacjonował również Batalion Zapasowy 30. pSK²⁶.

Jesienią 1921 r. 10. DP przeszła na organizację pokojową. W ramach tego procesu przegrupowano pułki piechoty i złączono je w nowe związki dywizyjne – z pułków piechoty dotychczasowej 10. DP w jej składzie pozostały trzy: 28., 30. i 31. pSK, a 29. pSK włączono do nowo sformowanej 25. DP. Rozwiązano także X Brygadę Artylerii, pozostawiając 10. pap w składzie 10. DP, podczas gdy 10. dac posłużył do sformowania nowego, tzw. pokojowego 4. pac (stacjonował w Łodzi, bez II dywizjonu zakwaterowanego w Częstochowie). Trzeba tu jeszcze dodać, że już w maju tego roku przeformowano Bataliony Zapasowe 28., 29., 30. i 31. pSK na Kadry Batalionów Zapasowych, a Baterie Zapasowe 10. pap i 10. dac na Kadry Baterii Zapasowych²⁷.

²⁵ CAW WBH, Oddział I SG, sygn. I.303.3.129, Organizacja służby poborowej z 27 V 1925 r., bp.; Departament Uzupełnień MSWojsk., sygn. I.300.37.28, Ogólne zestawienie poboru rocznika 1902 na obszarze OK IV z 1923 r., bp.

²⁶ CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.3 i I.313.10.5, Rozkazy z 1920 r. i 1921 r.; 28 pp, sygn. I.320.28.6, Rozkazy z końca 1920 r., bp; Dziennik Rozkazów OGŁ, Rozkazy tajne z 1921 r.; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 84–86; T. Mankowski, *Zarys historii wojennej 30 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928, s. 25.

²⁷ CAW WBH, Oddział I SG, sygn. I.303.3.31, Rozkaz o przejściu sił zbrojnych na organizację pokojową z 22 VIII 1921 r., bp; 10 DP, sygn. I.313.10.3, Rozkazy z końca 1921 r.; Dziennik Rozkazów OK IV. Rozkazy z końca 1921 r.; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 85–89; P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 9; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 156.

Przybyłym latem 1921 r. do Tomaszowa Maz. II batalionem 30. pSK dowodził kpt. Tadeusz Podwysocki, późniejszy dowódca II batalionu 25. pp i Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, jak również komendant tutejszego garnizonu po likwidacji PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. (jesienią 1921 r. został awansowany na stopień majora, a 1 stycznia 1928 r. na stopień podpułkownika)²⁸.

Rozmieszczenie latem 1921 r. II batalionu 30. pSK na postój stały w Tomaszowie Maz. spowodowało trudności w zakwaterowaniu pododdziałów garnizonu. Część II batalionu 30. pSK oraz Kadra Batalionu Zapasowego 30. pSK kwaterowała w dawnej fabryce braci Fürstenwald i Simona przy ul. Jeziornej 20, będącej w owym czasie własnością Alfreda Britzmana (Bryczmana). Jedną z kompanii strzeleckich (nie ustalono którą) wraz z dowództwem II batalionu 30.

pSK ulokowano w budynkach Fabryki Maurycego Piescha przy ul. św. Tekli 25, a więc naprzeciwko budynku zajmowanego przez PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie i dowództwo tomaszowskiego garnizonu. Inne pododdziały kwaterowały nadal w części zabudowań w Fabryce Sukna i Kortów Karola Bartkego przy dzisiejszej ul. Warszawskiej 2. Obie te fabryki niespecjalnie nadawały się na potrzeby kwaterunku wojskowego. O pozostałych miejscach stacjonowania pododdziałów batalionu brak informacji. Zakwaterowanie pododdziałów tomaszowskiego garnizonu w kilku miejscach powodowało trudności organizacyjne, szkoleniowe i kwatermistrzowskie, toteż jeszcze latem 1921 r. dowództwo II batalionu 30. pSK podjęło starania o przekazanie na potrzeby wojska całej dawnej fabryki przy ul. Jeziornej 20, w której władze miejskie ulokowały w części budynków tzw. Prowiantownię Miejską.

Rozmowy w tej sprawie z Magistratem Miasta Tomaszowa oraz właścicielem nieruchomości dowódca II batalionu 30. pSK podjął już w końcu czerwca 1921 r., lecz nie przyniosły one rezultatów. Dlatego też 18 lipca przesłał dowódcy tomaszowskiego garnizonu pismo następującej treści:

Zdjęcie 15. Podpułkownik Tadeusz Podwysocki, dowódca II batalionu 30. pSK – zdjęcie późniejsze

Źródło: IPN

²⁸ CAW WBH, ap. Tadeusz Podwysocki, sygn. 1769/89/4066, Lista kwalifikacyjna z 1929 r., bp. (notka biograficzna T. Podwysockiego znajduje się we wcześniejszym odsyłaczu w tym rozdziale).

Melduję, że w fabryce Bryczmana przy ul. Jeziornej Nr 20, oprócz II Baonu 30. p.S.K. znajduje się jeszcze miejscowa Prowiantownia Miejska. Dowództwo II Baonu 30. p.S.K. już kilkakrotnie pisało do Magistratu Miasta Tomaszowa, aby została zwolniona fabryka Bryczmana przez Prowiantownię Miejską, i podało przyczyny, a mianowicie: 1) że D-two II/30. p.S.K. chce skoncentrować wszystkie swe oddziały w fabryce Bryczmana i tego skutecznici nie może, gdyż Prowiantownia Miejska zajmuje połowę wspomnianej fabryki²⁹.

W dalszej części pisma informował, że po skoncentrowaniu całego batalionu w tej fabryce zwolnione zostaną przez wojsko zabudowania zajmowane dotąd w Fabryce Maurycego Piescha przy ul. św. Tekli 25 (ob. ul. Norberta Barlickiego) oraz mieszkania oddane na potrzeby kwaterunku wojskowego przy ul. Kaliskiej 16 (ob. al. Józefa Piłsudskiego). O powyższej kwestii dowódca tomaszowskiego garnizonu ppłk W. Łokczewski poinformował 23 lipca Dowództwo OGŁ³⁰.

Jednak odpowiedź Magistratu Miasta Tomaszowa z 9 sierpnia była odmowna, gdyż władze miejskie tłumaczyły, że przeniesienie Prowiantowni Miejskiej z ul. Jeziornej 20 do pomieszczeń w Fabryce Maurycego Piescha nie jest w owym czasie możliwe³¹. Nie zachowała się całość korespondencji w sprawie przekazania wojsku zabudowań dawnej fabryki przy ul. Jeziornej 20, lecz zapewne w wyniku interwencji wojewody i Dowództwa OGŁ miesiąc później wspomniana kwestia nabrała przyspieszenia. Dowództwo II batalionu 30. pSK zajmujące dotąd pomieszczenia w Fabryce Maurycego Piescha coraz ostrzej oskarżało władze miejskie o sabotowanie przepisów dotyczących kwaterunku wojskowego. Sprawa nadal pozostała nierozwiązana, co potwierdza pismo wojewody łódzkiego Antoniego Kamieńskiego do Magistratu Miasta Tomaszowa z 28 września, z dość jednoznacznym stwierdzeniem:

Poleca się bezzwłocznie przydzielenie na mocy wyżej wymienionych przepisów żądanych przez władze wojskowe pomieszczeń w celu rozlokowania tamtejszego garnizonu. O wykonaniu niniejszego polecenia oczekuję sprawozdania w najbliższych dniach³².

²⁹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 289, Pismo kpt. T. Podwysockiego do dowództwa tomaszowskiego garnizonu z 18 VII 1921 r., bp.

³⁰ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 289, Pismo ppłk. W. Łokczewskiego do dowódcy OGŁ z 23 VII 1921 r., bp.

³¹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 289, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa do dowództwa tomaszowskiego garnizonu z 9 VIII 1921 r., bp.

³² APTM, AmTM, sygn. 7, t. 289, Pismo wojewody łódzkiego do Magistratu Miasta Tomaszowa z 28 IX 1921 r., bp.

Dwa dni później dowódca II batalionu 30. pSK wystosował do Magistratu Miasta Tomaszowa pismo w niemal w ультимatywnym tonie:

Na kilka pism wysłanych do Magistratu Miasta Tomaszowa, w sprawie wyznaczenia lokali dla II Baonu 30. p.S.K. – Magistrat dotychczas nie odpowiedział. Skutki tego są fatalne, gdyż wobec niejasnego postawienia sprawy przez Magistrat – Dowództwo II/30. p.S.K. nie może otrzymać kredytów na remonty, ponieważ nie ma stałych kwater przydzielonych przez Magistrat. [...] Wymawiając się od przeniesienia Prowiantowni Miejskiej, Magistrat paraliżuje pracę tutaj. Dowództwa, gdyż uniemożliwia koncentrację wojsk. Po raz ostatni proszę – o przydzielenie całej fabryki Bryczmana lub innego odpowiedniego lokalu dla umieszczenia całości II/30. p.S.K. [...] Definitywnej odpowiedzi oczekuję w ciągu trzech dni, o ile by to nie nastąpiło, upewniony będę wtedy o jawnej przeciwpństwowej działalności pewnych czynników Magistratu i zmusi mnie to do użycia wszystkich środków radykalnych³³.

Trudno stwierdzić, co dowódca II batalionu 30. pSK miał na myśli pisząc o podjęciu środków radykalnych, ale widać wyraźnie, że był on coraz bardziej zdeterminowany, aby jak najszybciej rozwiązać problem zakwaterowania podległego mu oddziału w jednym miejscu.

Władze miejskie kilka dni później – w równie stanowczym tonie – wyjaśniły swą postawę w piśmie do wojewody łódzkiego, wskazując, że zgodnie z przepisami o kwaterunku wojskowym wszystkie oddziały tutejszego garnizonu otrzymały odpowiednie kwatery, dowódca zaś II batalionu swe żądania motywował jedynie chęcią skoncentrowania całości pododdziałów w jednym miejscu, w dawnej fabryce przy ul. Jeziornej 20. Ponieważ nieruchomości ta była własnością prywatną, toteż władze miejskie nie miały prawnej możliwości zmuszenia jej właściciela do przekazania jej w całości na potrzeby kwaterunku wojskowego. Ponadto wyjaśniono, że miasto samo dzierżawi część budynków na potrzeby Prowiantowni Miejskiej, która w ocenie władz miejskich powinna pozostać w centrum miasta. Na zakończenie Magistrat podkreślił, że oczywiście pożądane jest skoncentrowanie jednostki wojskowej w jednym miejscu, zadając zarazem retoryczne pytanie, czy tak jest np. w Łodzi, gdzie również niektóre jednostki były zakwaterowane w kilku obiektach koszarowych³⁴.

Problem stawał się coraz poważniejszy, toteż 7 października 1921 r. władze Tomaszowa Maz. zaproponowały nowy sposób jego rozwiązania:

³³ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 289, Pismo dowódcy II batalionu 30 pSK do Magistratu Miasta Tomaszowa z 30 IX 1921 r., bp.

³⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 289, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa do wojewody łódzkiego z początku października 1921 r., bp.

Na powyższy cel wojskowość upatrzyła sobie fabryczne zabudowania p. Britzmana, część których została przydzielona wojsku – część zaś jest wydzierżawiona na Prowiantownię Miejską, część zaś pozostała w użytkowaniu właściciela fabryki. Nie mogąc zastosować do p. Britzmana przymusu kwaterunkowego i nie czując się w moralnym prawie cały ciężar kwaterunkowy całego miasta włożyć na jednego właściciela nieruchomości – Magistrat – pragnąc za wszelką cenę zadośćuczynić wojskowości – stara się skłonić p. Britzmana do wypuszczenia całej nieruchomości, lecz pojmuje jednocześnie, że władze wojskowe powinny wejść w położenie właściciela fabryki i zaofiarować mu możliwe warunki dzierżawy. Magistrat nie omieszkałby wziąć na siebie rolę mediatora, a nawet pośrednika w tej sprawie, i wydzierżawiwszy w swym imieniu fabryczne zabudowania – takowe poddzierżawić wojskowości – lecz rozpaczliwy stan finansów miejskich, zmuszający miasto ubiegać się o subsydia od Rządu – uniemożliwia Magistratowi przeprowadzenie tego projektu. Jedynym zatem wyjściem z tej sytuacji jest ustalenie przez wojskowy organ kwaterunkowy wysokości dzierżawy w takiej kwocie, która w przybliżeniu bodaj byłaby ekwiwalentem straconych korzyści właściciela fabryki i zawarcie odpowiedniego kontraktu³⁵.

Odpowiednia umowa dzierżawy pomiędzy A. Britzmanem a Magistratem Miasta Tomaszowa została zawarta 30 grudnia 1921 r., ustalając czynsz miesięczny na 208 305 marek polskich. Miasto następnie wydzierżawiło ową nieruchomość wojsku, które zobowiązało się przesyłać wspomniany czynsz dzierżawny do kasy Magistratu, skąd miano go przekazywać właścicielowi nieruchomości. Tym samym wojsko stało się poddzierżawcą dawnej fabryki, w której na przełomie 1921 i 1922 r. ulokowano całość II batalionu 30. pSK³⁶.

W koszarach przy ul. Jeziornej 20 kwaterował także – jak już wcześniej podano – Batalion Zapasowy 30. pSK, przeformowany w maju 1921 r. na Kadre Batalionu Zapasowego 30. pSK (stał się wówczas pododdziałem kadrowym). Z uwagi na trudności w pomieszczeniu owej Kadry wraz z całym II batalionem 30. pSK w tych koszarach, Kadre Batalionu Zapasowego 30. pSK w październiku lub listopadzie 1921 r. przeniesiono do budynku przy ul. Pilicznej 38, gdzie stacjonowała do czasu swej likwidacji w 1924 r. Niestety, niewiele wiemy na temat obsady jej stanowisk dowódczych. Wiadomo tylko, że komendantem Kadry do 21 listopada 1921 r. był ppłk Mikołaj Kosiszewski, a od 22 lipca 1922 do 25 maja 1924 r. – kpt. Stanisław Parkasiewicz

³⁵ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 289, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa do wojewody łódzkiego z 7 X 1921 r., bp.

³⁶ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 472, Pismo prezydenta Tomaszowa Karola Lechowicza do Szefostwa Inżynierii i Saperów dowództwa OK IV z listopada 1923 r. i Pismo prezydenta Tomaszowa Karola Lechowicza do Szefostwa Inżynierii i Saperów dowództwa OK IV z 23 V 1924 r., bp.

(za okres od listopada 1921 r. do lipca 1922 r. brak danych). Jej dowódca w latach 1921–1924 podlegał dowódcy II batalionu 30. pSK³⁷.

Od 1921 r. trzon tomaszowskiego batalionu stanowił II batalion 30. pSK, jako batalion detaszowany³⁸. Na stopie pokojowej miał w swym składzie: drużynę dowódcy batalionu, trzy kompanie strzeleckie oraz kompa-

Zdjęcie 16. Budynki dawnych koszar przy ul. Farbiarskiej 20 (dawna ul. Jeziorna) – widok z 2015 r.

Źródło: fotografia własna

nię ckm i broni towarzyszących. Każda z kompanii strzeleckich posiadała drużynę dowódcy kompanii oraz po trzy plutony strzeleckie, kompania zaś ckm i broni towarzyszących – drużynę dowódcy kompanii, dwa plutony po 4 ckm i jeden pluton broni towarzyszących. Omawiany batalion (podobnie

³⁷ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz dzienny nr 105 z 29 VII 1921 r.; *Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 212; *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 197. Sylwetkę ppłk. M. Koiszewskiego przybliżono już w rozdziale I, toteż w tym miejscu warto przedstawić bliżej postać kpt. S. Parkasiewicza. Oficer ten urodził się 28 maja 1894 r. w Małopolsce Wschodniej (powiat Mościce). W latach 1908–1913 uczęszczał do Seminarium Nauczycielskiego w Samoborze. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił na ochotnika do Legionów Polskich, a po jej zakończeniu – do odradzającego się WP, w którym zajmował kolejno następujące stanowiska: dowódcy Oddziału Sztabowego Naczelnego Dowództwa WP (od lutego 1919 r. do marca 1920 r.), dowódcy dywizjonu zapasowego 1. Pułku Lotniczego (do sierpnia 1920 r.), dowódcy 1. kompanii strzeleckiej w 28. pSK (do października 1920 r.), ponownie dowódcy dywizjonu zapasowego 1. Pułku Lotniczego (do kwietnia 1921 r.), po czym odbył przeszkolenie w Szkole Podchorążych w Warszawie. Po jego zakończeniu objął stanowisko zastępcy dowódcy Batalionu Zapasowego 5. pp Leg. (do lipca 1922 r.), po czym został przeniesiony do Tomaszowa Maz. na stanowisko komendanta Kadry Batalionu Zapasowego 30. pSK, które zajmował od 22 lipca 1922 r. do 25 maja 1924 r. Następnie objął w tym pułku stanowisko dowódcy 9. kompanii strzeleckiej 30. pSK (CAW WBH, ap. Stanisław Parkasiewicz, sygn. 2998, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z kwietnia 1928 r., bp.).

³⁸ CAW WBH, Oddział I NDWP, sygn. I.301.7.6, Rozkaz NDWP z 16 VII 1919 r., bp.; *Księga Chwały Piechoty*, Warszawa 1937, s. 218. W latach 1919–1921 batalion składał się z czterech kompanii strzeleckich oraz jednej kompanii ckm i broni towarzyszących, a etatowo miał liczyć 25 oficerów, 99 podoficerów i 794 szeregowych.

jak pozostałe bataliony 30. pSK) otrzymał etat batalionu wzmocnionego, mającego liczyć 536 żołnierzy. Jednak brak szczegółowych danych nie pozwala stwierdzić, czy stan ewidencyjny batalionu odpowiadał etatowi³⁹. Równie mało wiadomo o uzbrojeniu znajdującym się na jego wyposażeniu. Udało się ustalić jedynie, że już w 1922 r. wszystkie pułki 10. DP (w tym i 30. pSK) przebrojono w karabiny Mauser wz. 98, które stały się podstawowym rodzajem broni strzeleckiej indywidualnego żołnierza w WP. Jeśli chodzi o broń maszynową, to w 1922 r. pułki 10. DP posiadały na uzbrojeniu 1 km Maxim wz. 08/15 oraz ckm Maxim wz. 08⁴⁰.

Najważniejszym zadaniem jednostek wojskowych w czasie pokoju było szkolenie przybywających corocznie rekrutów, celem stworzenia niezbednych rezerw mobilizacyjnych. Podstawowe szkolenie szeregowych służby zasadniczej odbywało się w jednostkach, do których zostali wcieleni. Z uwagi na to, że pobór do wojska odbywał się zasadniczo dwa razy w roku: wiosną i jesienią, system szkolenia żołnierzy musiał być złożony. Opierał się on na kilku etapach i był prowadzony dwutorowo: dla rekrutów wcielonych wiosną i nieco odmiennie dla wcielonych jesienią. W piechocie poborowi przechodzili najpierw tzw. okres rekrucki trwający półtora miesiąca dla wcielenia wiosennego i dwa miesiące dla wcielenia jesienniego. W jego trakcie rekruci zapoznawali się z podstawowymi wiadomościami z zakresu posługiwania się bronią i poruszania się w terenie. Kończyła go uroczysta przysięga w obecności przedstawicieli miejscowych władz i społeczeństwa. Jej tekst różnił się nieco, w zależności od narodowości poborowych, co powodowało, że uczestniczyli w tej uroczystości kapelani różnych wyznań. Po okresie rekruckim następowało szkolenie w ramach sekcji i drużyny, trwające półtora miesiąca dla wcielenia wiosennego i cztery miesiące dla jesienniego. Następnie rozpoczynał się drugi okres szkolenia na szczeblu plutonu i kompanii, kończący się dla obu wcieleni w jednakowym terminie, wyznaczonym przez ćwiczenia letnie. Odbywały się one zazwyczaj między lipcem a wrześniem. Żołnierze mieli się na nich zapoznać z realiami polowymi i uodpornić na zmienne warunki atmosferyczne oraz odbyć te strzelania, których nie można było odbyć w garnizonach. Po szkoleniu poligonowym, starszy rocznik przechodził w garnizonie sześciomiesięczny okres doskonalący, połączony z pełnieniem służby administracyjnej i wartowniczej. Młodszy rocznik w tym czasie doskonalił wiedzę i umiejętności nabyte podczas ćwiczeń letnich⁴¹.

³⁹ CAW WBH, Departament Piechoty, sygn. I.300.28.13, Organizacja pułku piechoty na stopie pokojowej z 21 II 1924 r., bp.; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 148–149.

⁴⁰ Szerzej na temat uzbrojenia strzeleckiego: A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 60–134.

⁴¹ M. Cieplewicz, *Organizacja, wyposażenie i wyszkolenie broni głównych Wojska Polskiego w latach 1921–1926*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. XXXIII, s. 278–279.

Dużym problemem w szkoleniu żołnierzy garnizonu w latach dwudziestych był brak odpowiedniego zaplecza szkoleniowego, gdyż niewielki dziedziniec koszar przy ul. Jeziornej 20 nie był w stanie zapewnić odpowiednich warunków, zwłaszcza w zakresie wyszkolenia strzeleckiego. Dlatego też, dzięki zbiegom władz garnizonowych, żołnierze wykorzystywali w latach dwudziestych w celach szkoleniowych także teren dawnej cegielni leżący w odległości około 1,5 km od miasta oraz nieruchomość Karola Steinbacha w m. Brzóstówka, gdzie urządzono dodatkowe prowizoryczne strzelnice. Pierwsza z wymienionych nieruchomości posiadała długi na około 160 m wykop z trzema torami strzeleckimi. Druga zlokalizowana była niemal w centrum miasta na niezbyt dużym – jak na strzelnicę – terenie mającym 5160 m² (miał kształt prostokąta o wymiarach 172 na 30 m). Strzelnicę tę urządzono w specjalnym wykopie, którego ściany dochodziły do 7 m wysokości. Jednak mimo że znajdowała się ona w mieście, oddalona była od koszar o ponad dwa kilometry, co wymagało częstych przemarszów pododdziałów przez centrum Tomaszowa Maz. Dlatego też od połowy lat dwudziestych zaczęto wykorzystywać również wydzierżawiony teren stanowiący własność hr. Jana Krystyna Ostrowskiego – porośnięty rzadkim lasem, położony około 600 m na zachód od miasta. Warto dodać, iż przylegał on do działek wyznaczonych przez władze miejskie w latach 1922–1923 pod budowę nowych koszar (szerzej o planach budowy tych koszar w dalszej części rozdziału). Jesienią 1926 r. władze garnizonowe podjęły także starania o wydzierżawienie części terenu należącego do Lasów Państwowych w Nadleśnictwie Nagórzyce (około dwa kilometry na południe od Tomaszowa Maz.), gdyż ten lepiej nadawał się, ze względów bezpieczeństwa, na urządzenie nowej strzelnicy. Według powołanej w tym celu komisji, najlepsza była parcela położona przy szosie Nagórzyce–Tomaszów Maz., o wymiarach 400 na 60 m, o powierzchni 2,4 ha. W ocenie komisji znajdujący się tam pagórek mógł zostać bez większego problemu wykorzystany jako wał ochronny. Zamiar ten udało się zrealizować w połowie 1927 r. (niestety, nic więcej o zapleczu szkoleniowym tomaszowskiego garnizonu z lat dwudziestych nie wiadomo)⁴².

Na temat II batalionu 30. pSK w okresie stacjonowania w Tomaszowie Maz. zachowały się nieliczne dokumenty archiwalne, co sprawia, że nie można opisać dokładnie jego pobytu w garnizonie oraz procesu szkolenia. Ciekawych danych na ten temat dostarcza raport z kontroli przeprowadzonej 20 listopada 1922 r. przez dowódcę OK IV gen. dyw. Stefana Majewskiego:

⁴² CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.2, Pismo mjr. T. Podwojskiego z 9 XII 1926 r. i Protokół Komisji powołanej dla oceny terenu pod strzelnicę dla garnizonu tomaszowskiego z 9 XI 1926 r., bp.

Dnia 20 XI b.r. przeprowadziłem inspekcję w II/30 p.S.K. i w Kadrze Baonu Zapasowego tego pułku w Tomaszowie i znalazłem pomieszczenie [rozlokowanie – W. J.] Baonu całkiem racjonalne, ład i porządek we wszystkich ubikacjach, umundurowanie w porządku, stan koni zadowalający, jedzenie szeregowych dobre i obfite. Czystość wzorowa zarówno w kuchni Baonowej, jak w izbie chorych i pralni. Ten pod każdym względem wzorowy stan Baonu jest wynikiem sumiennej pracy Dowódcy mjr. Podwysockiego. Na szczególne uznanie zasługuje okoliczność, że wiele prac nad pomieszczeniem Baonu zostało wykonanych we własnym zakresie i własnymi siłami, co wskazuje, że i w trudnych warunkach inicjatywa i chęć D-cy potrafi stworzyć dla żołnierza więcej niż tylko znośne warunki egzystencji. Poza staraniem o byt materialny znalazłem w II/30 p.S.K. również i taką samą troskę o rozwój duchowy żołnierza, czego dowodem jest wzorowo i również własnymi siłami urządzona świetlica, która w dużym stopniu ułatwi pracę oświatową. [...] Mjr. Podwysockiemu wyrażam za jego pod każdym względem bardzo dobre wyniki pracy, jako D-cy Batalionu moje pełne uznanie i podziękowanie⁴³.

Zdjęcie 17. Żołnierze II batalionu 30. pSK na placu T. Kościuszki w Tomaszowie Maz. – zdjęcie datowane na 4 września 1921 r.

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Jako oddział detaszowany II batalion 30. pSK posiadał w 1921 r. własną Komisję Gospodarczą. Jednak – jako że był to pododdział nie przewidziany organizacyjnie na stopie pokojowej – MSWojsk. nakazało rozkazem z 20 stycz-

⁴³ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz tajny nr 67 z 27 XI 1922 r.

nia 1922 r. jej rozwiązanie, co nastąpiło 1 marca. Od tego czasu II batalion 30. pSK, PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz., Centralny Skład Amunicji nr 3 oraz Komenda Garnizonu Tomaszów Maz. podlegały pod względem administracyjno-gospodarczym Komisji Gospodarczej 18. pp w Skierniewicach⁴⁴. Nie było to jednak najlepsze rozwiązanie, toteż w 1923 r. ponownie utworzono Komisję Gospodarczą II batalionu 30. pSK (na jej czele stanął dowódca batalionu mjr T. Podwysocki), która przejęła wszystkie wymienione powyżej jednostki i instytucje wojskowe na swoje zaopatrzenie kwatermistrzowskie i pieniężne.

Warto przypomnieć, że już w 1920 r. do II batalionu 30. pSK przydzielono pod względem administracyjnym personel Centralnego Składu Amunicji nr 3, który w 1922 r. tworzyli: kpt. Antoni Choynowski (kierownik), kpt. Stefan Zubczewski (kierownik kancelarii), por. Aleksander Tuk (kierownik Oddziału Amunicji Działowej), por. Zdzisław Konopka (kierownik Oddziału Materiałów Wybuchowych), por. Witold Łapiński (kierownik Oddziału Amunicji Piechoty), kpt. Michał Górski (oficer do prowadzenia inspekcji w oddziałach) i urzędnik Bronisław Berdel (kierownik Zarządu Materiałowego i kartoteki)⁴⁵.

Po roku od przybycia II dywizjonu 30. pSK do Tomaszowa Maz. warunki jego zakwaterowania wciąż były złe, gdyż pomimo skoncentrowania całego batalionu w koszarach przy ul. Jeziornej 20, ich stan techniczny oraz wyposażenie pozostawiały wiele do życzenia. Dodatkowym problemem był brak bloków mieszkalnych dla kadry oficerskiej i podoficerskiej w pobliżu koszar. Dlatego też latem 1922 r. władze garnizonu oraz Szefostwo Inżynierii i Saperów Dowództwa OK IV podjęły rozmowy z władzami Tomaszowa Maz. w sprawie nieodpłatnego przekazania terenów pod budowę nowych koszar. W ich wyniku władze miasta zobowiązały się przekazać kilka działek na ten cel. Niebawem Szefostwo Inżynierii i Saperów OK IV w piśmie z 13 października 1922 r. poinformowało prezydenta Tomaszowa Maz.:

Zdjęcie 18. Pieczęć Dowództwa II batalionu 30. pSK z 1922 r.

Źródło: CAW WBH, 30 pp, sygn. I.320.30.20

⁴⁴ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 20 z 14 II 1922 r.

⁴⁵ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkazy z 1922 r.

Na pismo z dn. 9-X-22 r. L.dz. 5374/22 do D-twa II Baonu 30 p.S.K. komunikuję, że DOK IV wstawiło do preliminarza budżetowego na 1923 r. odpowiednią sumę na budowę koszar w Tomaszowie. Po zatwierdzeniu kredytu przez M.S.Wojsk. budowa omawianych koszar w Tomaszowie zostanie rozpoczęta w 1923 r.⁴⁶

To jednak – jak wiadomo – nie nastąpiło. Przyczyny tego stanu rzeczy wyjaśnia kolejne pismo Magistratu Miasta Tomaszowa z 8 marca 1923 r.:

W odpowiedzi na pismo [dowództwa II batalionu 30. pSK – W. J.] z 7 marca [...] Magistrat [...] komunikuje, że zażądane oświadczenie Władz Wojskowych dotychczas do Magistratu nadesłane nie zostało i uchwała Rady Miejskiej z dnia 9 sierpnia 1922 r. w sprawie bezpłatnego oddania placu pod budowę koszar i biur i mieszkań wojskowych do zatwierdzenia władz przedstawiona być nie może⁴⁷.

W kolejnych miesiącach wymiana korespondencji w tej sprawie pomiędzy władzami miejskimi a władzami wojskowymi nabrała przyspieszenia. Dnia 18 maja 1923 r. zastępca dowódcy OK IV gen. bryg. Leon Pachucki w piśmie do Magistratu Miasta Tomaszowa przesłał następujące oświadczenie:

Do dnia 1 stycznia 1925 r. opróżnione zostaną pomieszczenia zajmowane obecnie przez 30 p.S.K. i przez Komendę CSA Nr. 3 [Centralnego Składu Amunicji nr 3 – W. J.] w Tomaszowie przy ul. Jeziornej Nr. 20, Pilicznej Nr. 34, Gustownej Nr. 68, Kolejowej Nr. 38 i Spalskiej Nr. 4 pod warunkiem, że Magistrat Miasta Tomaszowa Mazowieckiego daruje wojskowości pod budowę koszar dla oddziałów stacjonujących w Tomaszowie Mazowieckim plac, opisany w protokole Komisji Wojskowo-Magistrackiej z dnia 4 kwietnia 1923 r., graniczący na wschód z ulicą Farną [obecnie Legionów – W. J.] i Gazownią Miejską [położona była w rejonie zbiegu dzisiejszych ulic Legionów i Farbiarskiej – W. J.], na północ z gruntami miejskimi oznaczonymi na planie sytuacyjnym liczbami 1, 2 i 3, na wschód z ulicą Podleśną i na południe z projektowanym przedłużeniem ulicy Tkackiej, składający się z poszczególnych parcel oznaczonych na planie sytuacyjnym kolejnymi liczbami 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 i 15 z uwzględnieniem zatrzymania przez Magistrat z parceli Nr. 15 terenu niezbędnego dla przedłużenia ul. Tkackiej. Sporządzenie aktu darowizny nie może przekroczyć terminu 1 lipca 1923 r., w przeciwnym bowiem razie termin opróżnienia pomieszczeń zajmowanych przez wyżej wymienione oddziały mógłby ulec opóźnieniu⁴⁸.

⁴⁶ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 472, Pismo zastępcy szefa Inżynierii i Saperów OK IV do Magistratu Miasta Tomaszowa z 13 X 1922 r. bp.

⁴⁷ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 472, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa do dowództwa II Batalionu 30 pSK z 8 III 1923 r., bp.

⁴⁸ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 472, Pismo gen. bryg. Leona Pachuckiego do Magistratu Miasta Tomaszowa z 18 V 1923 r., bp.

W odpowiedzi Magistrat odpisał 26 maja:

W odpowiedzi na pismo z 18 maja [...] Magistrat komunikuje, iż place: 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 zostały już darowane na budowę koszar, uchwałą Rady Miejskiej z dn. 9 sierpnia 1922 r. Zamiast wymienionych w piśmie placów 4, 5, 6, 7, które muszą być zarezerwowane na rozszerzenie Gazowni – Rada Miejska w dniu 24 maja r.b. darowała place 24, 25, 26, z warunkiem, że te place zostaną przeznaczone na domy mieszkalne dla oficerów i podoficerów⁴⁹.

Warunki te zostały przyjęte przez MSWojsk., o czym płk Mieczysław Dąbkowski, szef Departamentu Inżynierii i Saperów, poinformował Magistrat Miasta Tomaszowa pismem z 7 sierpnia 1923 r. Dwa dni później tomaszowska Rada Miejska przyjęła ostateczną uchwałę w tej sprawie, w której znalazło się stwierdzenie, iż w przypadku nierozpoczęcia robót budowlanych do końca 1923 r. miała ona ulec unieważnieniu. Trudno stwierdzić, dlaczego zaplanowanej budowy koszar nie rozpoczęto. Być może jakiś wpływ na to miał zaostrzający się w tym czasie kryzys gospodarczy w kraju i polityka oszczędnościowa powstałego 19 grudnia 1923 r. rządu premiera Władysława Grabskiego. Są to jednak tylko przypuszczenia, gdyż brak dokumentów w tej sprawie nie pozwala jednoznacznie wyjaśnić rozważanej kwestii⁵⁰.

Koniec roku 1923 przyniósł dowództwu garnizonu tomaszowskiego spór prawny z właścicielami dawnej Fabryki Sukna Braci Fürstenwald i Simona przy ul. Jeziornej 20, gdzie stacjonował II batalion 30. pSK. Właścicielem tej nieruchomości był w dalszym ciągu Alfred Britzman (*notabene* ówczesny wiceprezydent miasta), który wystosował do Magistratu Miasta Tomaszowa kilka pism żądając podwyższenia rocznej kwoty najmu ustalonej w umowie z 30 grudnia 1921 r. W tej sytuacji prezydent miasta Karol Lechowicz wezwał Szefostwo Inżynierii i Saperów OK IV do podjęcia rozmów na ten temat z właścicielem nieruchomości. Problem wynikał z tego, że miesięczny czynsz został ustalony w grudniu 1921 r. w wysokości 208 305 marek polskich, co odpowiadało 46,29 złotych polskich według kursu z 1924 r. Według A. Birtzmana kwota ta była jednak – z uwagi na rosnącą inflację – za mała, toteż żądał on od władz miejskich i wojskowych zgody na ustalenie wyższego czynszu, na co te nie chciały przystać. Nie wiadomo jak się owa sprawa dalej potoczyła, ale zapewne strony osiągnęły porozumienie, gdyż budynki przy ul. Jeziornej 20 przez kilka kolejnych lat były nadal wykorzystywane na potrzeby kwaterunku wojskowego⁵¹.

⁴⁹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 472, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa do dowództwa OK IV z 26 V 1923 r., bp.

⁵⁰ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 472, Pismo płk. Mieczysława Dąbkowskiego do Magistratu Miasta Tomaszowa z 7 VIII 1923 r., bp. i Uchwała Rady Miejskiej Miasta Tomaszowa z 9 VIII 1923 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 158.

⁵¹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 472, Pismo prezydenta Tomaszowa Karola Lechowicza do Szefostwa Inżynierii i Saperów dowództwa OK IV z 23 V 1924 r., bp. oraz Pismo prezydenta

Normalny tok pokojowej służby II batalionu 30. pSK przerwało tragiczne wydarzenie, jakim był zamach dokonany w dniu 13 października 1923 r., kiedy to wyleciały w powietrze Centralne Składy Amunicyjne nr 1 mieszczące się w Cytadeli Warszawskiej, gdzie stacjonowały zasadnicze siły 30. pSK. Rozmiary tragedii były przerażające, gdyż zginęło 28 osób, a kilkaset zostało rannych (w tym około 40 ciężko). Wśród poległych znalazło się dwóch żołnierzy (szeregowcy Michał Szczur i Dawid Katz – z nieustalonej jednostki, lecz na pewno nie z 30. pSK). Resztę ofiar stanowili robotnicy pracujący w prochowni oraz członkowie rodzin wojskowych mieszkający w jej pobliżu. Choć wśród zabitych nie było żołnierzy z 30. pSK, jednak pod gruzami zawalonego bloku mieszkalnego śmierć poniosły małżonki trzech podoficerów 30. pSK. W wyniku wybuchu rannych zostało także kilkaset osób, w tym 29 żołnierzy z 30. pSK (m.in. por. Antoni Barski, 4 podoficerów i 24 szeregowych). Tragedia wstrząsnęła nie tylko mieszkańcami stolicy, ale także całej Polski. W wyniku śledztwa ustalono, że sprawcami zamachu byli członkowie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, a winą za kierowanie działalnością terrorystyczną obarczono przebywających od sierpnia 1923 r. w więzieniu dwóch oficerów WP: por. Walerego Bagińskiego i ppor. Antoniego Wieczorkiewicza, których 10 grudnia tego roku skazano na karę śmierci⁵².

Na wieść o tragedii rozpoczęto w wielu polskich miastach zbieranie środków pieniężnych na pomoc dla rodzin ofiar. Komitety pomocy powstawały nie tylko w Warszawie, gdzie 30. pSK stacjonował, lecz także w Tomaszowie Maz., gdzie kwaterował II batalion tego pułku. Dnia 24 października 1923 r. zrodziła się w gronie władz miejskich inicjatywa utworzenia podobnego komitetu, o czym poinformowano mieszkańców miasta w specjalnej ulotce:

Obywatele Miasta Tomaszowa! Olbrzymi wybuch w prochowni na Cytadeli w Warszawie dnia 13/X b.m. spowodował, oprócz kilkudziesięciu ofiar w ludziach, ogromne zniszczenia i straty materialne wśród oficerów i żołnierzy 30 pułku Strzelców Kaniowskich. Pułk ten jest ściśle związany z naszym miastem, ponieważ tu się organizował w chwili powstania naszej niepodległości, stąd wyruszył w pole, by bronić nas przed nawałą hord azjatyckich w roku 1920. Pragnąc zaś przyjść z pomocą ofiarom katastrofy, wzywamy Obywateli, by pospieszyli z doraźną pomocą, jak to już uczyniła Warszawa i Łódź⁵³.

Tomaszowa Karola Lechowicza do Szefostwa Inżynierii i Saperów dowództwa OK IV z listopada 1923 r., bp.

⁵² A. Ajnenkiel, *Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1978, s. 324–325; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 158–159; „Żołnierz Polski” 1923, nr 42, s. 8; „Rzeczypospolita” 1923, nr 280, s. 5; nr 281, s. 4 i nr 283, s. 5; „Polska Zbrojna” 1993, nr 41, s. 1. Wyroku nie wykonano, gdyż Ambasada ZSRR zwróciła się do władz polskich o umieszczenie skazanych na liście osób przeznaczonych do wymiany między oboma państwami, na co strona polska wyraziła zgodę. Jednak w drodze ku granicy obaj aresztowani zostali zastrzeleni przez polskiego policjanta.

⁵³ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 598, Apel do mieszkańców Tomaszowa z 24 X 1923 r., bp.

Apel ten spotkał się z szerokim odzewem wśród mieszkańców miasta, dzięki czemu 27 października powołano Komitet Niesienia Pomocy Ofiarom Wybuchu w Cytadeli, który prowadził swą działalność przez kolejnych kilka tygodni (niestety o efektach zbiórki nic nie wiadomo)⁵⁴.

Koniec 1924 r. przyniósł ważną zmianę w składzie tomaszowskiego garnizonu, gdyż władze wojskowe zdecydowały skoncentrować cały 30. pSK w jednym garnizonie, tj. w Cytadeli Warszawskiej. Zapowiedź tego można znaleźć w rozkazie Dowództwa OK IV z 20 września: „M.S.Wojsk. i Szt. Gen. Oddz. I rozkazem L. 7003/O. de B. zatwierdziło przeniesienie na stałe II/25 p.p. z Piotrkowa do Tomaszowa Rawskiego”⁵⁵. Przygotowania do tej zmiany trwały kilka miesięcy i ostatecznie w połowie listopada 1924 r. II batalion 30. pSK został przeniesiony do Warszawy (Cytadela), gdzie dołączył do reszty pułku – co znalazło swój wyraz w meldunku Dowództwa OK IV:

Rozkazem M.S.Wojsk. z 12.11.1924 r. II batalion 30 pp został przeniesiony na stałe z Tomaszowa do Warszawy, zaś na jego miejsce przybędzie II batalion 25 pp z Piotrkowa, jako batalion detaszowany na mocy tego samego rozkazu⁵⁶.

Wspomniany batalion jeszcze w grudniu 1924 r. zakwaterowano w koszarach przy ul. Jeziornej 20. Jego dowództwo objął wówczas mjr T. Podwysocki, dotychczasowy dowódca II batalionu 30. pSK⁵⁷. Przeniesienie II batalionu 25. pp do Tomaszowa Maz. na zasadach oddziału detaszowanego spowodowało konieczność utworzenia w jego strukturze odrębnego kwatermistrzostwa mającego zająć się wszystkimi bieżącymi sprawami administracyjno-gospodarczymi. W tym celu 1 października 1925 r. sformowano w koszarach przy ul. Jeziornej 20 Kwatermistrzostwo przy II batalionie 25. pp, które zaopa-

⁵⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 598, Pismo Komitetu Pomocy Ofiarom Wybuchu w Cytadeli z 28 X 1923 r., bp.

⁵⁵ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 92 z 20 IX 1924 r.

⁵⁶ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz tajny nr 47 z 21 XI 1924 r.

⁵⁷ Przybyły w końcu 1924 r. do Tomaszowa Maz. II batalion 25. pp miał interesującą historię. Pułk ten powstał w listopadzie 1918 r. w Kielcach i nosił początkowo nazwę Okręgowego Pułku Kieleckiego, po czym 2 grudnia przemianowano go na 25. pp. W 1919 r. został włączony w skład 7. DP i brał udział w bojach tej dywizji na froncie polsko-bolszewickim. Pod koniec kwietnia 1921 r. pułk powrócił – wraz z całą dywizją – na obszar OG Kielce i został rozlokowany w Wolbromiu (dowództwo pułku), Miechowie (I i II batalion) i Kielcach (III batalion), po czym jesienią tego roku – w ramach procesu pokojowej reorganizacji armii – 7. DP została podporządkowana nowo powstałemu Dowództwu OK IV, a 25. pp przeniesiono 15 października na postój stały do Piotrkowa Tryb., gdzie kwaterował do wybuchu II wojny światowej (CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 92 z 20 IX 1924 r. i Rozkaz tajny nr 47 z 21 XI 1924 r.; K. Wiączek, W. Makulec, *Dzieje 25 Pułku Piechoty w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 1991, s. 15. Waław Makulec (*25 Pułk Piechoty*, Pruszków 1995, s. 14–15) nie wspomina o stacjonowaniu II batalionu 25. pp w Tomaszowie Maz.

Zdjęcie 19. Pieczęć dowództwa II batalionu 25. pp z 1925 r.

Źródło: CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.2

pełne dane na ten temat pochodzą z listopada 1925 r., co ukazuje tab. 4. Warto tu dodać, że pod względem kwatermistrzowskim (w tym wypłacanych poborów) kwatermistrzostwu tego batalionu podlegały także PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz., Zakład Amunicyjny nr 3 koło Spały oraz PKU Końskie.

Tabela 4. Obsada oficerska tomaszowskiego garnizonu w listopadzie 1925 r.

II batalion 25. pp – Tomaszów Maz., ul. Jeziorna 20	
Dowódca II batalionu	mjr Tadeusz Podwysocki
Adiutant dowódcy batalionu	ppor. Antoni Zydrzeń
Dowódca 4. kompanii strzeleckiej	kpt. Tadeusz Riedl
Młodszy oficer 4. kompanii strzeleckiej	por. Roman Nowak
Młodszy oficer 4. kompanii strzeleckiej	por. Irakli Kiknadze
Dowódca 5. kompanii strzeleckiej	por. Józef Wasilewski
Młodszy oficer 5. kompanii strzeleckiej	por. Jerzy Dżawachiszwili
Dowódca 6. kompanii strzeleckiej	por. Aleksander Ziółkowski
Młodszy oficer 6. kompanii strzeleckiej	ppor. Antoni Klimas
Dowódca 2. kompanii ckm	kpt. Stanisław Górnikowski
Lekarz II batalionu	por. Szczepan Ukleja
Kwatermistrz II batalionu	por. Władysław Kuśmidrowicz
Czasowo odkomenderowany	kpt. Stanisław Stryczuła

trzenie materiałowe dla żołnierzy batalionu miało pobierać bezpośrednio ze składnic okręgowych w Łodzi, a zaopatrzenie pieniężne z dowództwa 25. pp w Piotrkowie Tryb. Dwa tygodnie później Dowództwo OK IV zmieniło zasady zaopatrzenia pieniężnego, gdyż od 15 października Kwatermistrzostwo II batalionu 25. pp miało je otrzymywać bezpośrednio z Szefostwa Intendentury OK IV, kwatermistrz zaś batalionu pełnił odtąd także funkcję płatnika⁵⁸.

Niezmiernie trudno – z powodu braku zachowanej dokumentacji 25. pp z lat dwudziestych – odtworzyć obsadę II batalionu 25. pp, jak i PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. Jedyne

⁵⁸ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 82 z 30 IX 1925 r. i nr 89 z 24 X 1925 r.

Zakład Amunicyjny nr 3 koło Spały	
Kierownik	mjr Antoni Choynowski
Zastępca kierownika	kpt. Zdzisław Konopka
Kierownik Działu Amunicji	por. Aleksander Tuk
Kierownik Działu Amunicji Karabinowej	por. Witold Łopiński
Zarządca składnicy ds. Materiałowych	por. Bronisław Berdel
Kierownik kancelarii	por. Konstanty Ciemny
Lekarz	por. Franciszek Majkowski
PKU Brzeziny w Tomaszowie Maz.	
Komendant	ppłk Mikołaj Pełczyński – zarazem komendant tomaszowskiego garnizonu
I referent	kpt. Józef Hryniewicz
II referent	por. Stanisław [nazwisko nieczytelne]
Oficer instrukcyjny	por. Marcin Zaleski
Oficer ewidencyjny na powiat brzeziński	por. Stefan Życki
PKU Końskie	
Komendant	mjr Stanisław Bandrowski
I referent	por. Marian Markowski
II referent	por. Marian Kwiatkowski
Oficer instrukcyjny	kpt. Aleksander Rothkael
Oficer ewidencyjny na powiat konecki	por. Julian Fabicki

Źródło: CAW WBH, 25. pp, sygn. I.320.25, t. 16, Wykaz funkcji oficerów przydzielonych do Kwatermistrzostwa II batalionu 25. pp z listopada 1925 r., bp.

Brak materiału archiwalnego nie pozwala szerzej opisać – podobnie jak w przypadku II batalionu 30. pSK – pobytu II batalionu 25. pp w garnizonie tomaszowskim. W trakcie szkolenia garnizonowego uczono żołnierzy podstawowych wiadomości o kraju i wojsku, regulaminów wojskowych, musztry oraz obsługi broni. W końcowym okresie szkolenia żołnierze służby zasadniczej pełnili również służbę wewnętrzną i wartowniczą, które – wraz z licznymi uroczystościami, świętami oraz pogadankami okolicznościowymi – zakłócały zdecydowanie proces szkolenia. W ich wyniku jednostki traciły wiele godzin szkoleniowych, co niewątpliwie utrudniało prowadzoną w nich pracę oświatowo-wychowawczą. Należy jednak zauważyć, że wyszkolenie w II batalionie 25. pp nie odbiegało zasadniczo od pozostałych pułków 7. DP i było oceniane jako dobre. Osiągnięto to dzięki

wyteżonej pracy kadry oficerskiej i podoficerskiej oraz pomocy władz cywilnych, umożliwiającej lepsze wykorzystanie istniejących warunków szkoleniowych w garnizonach.

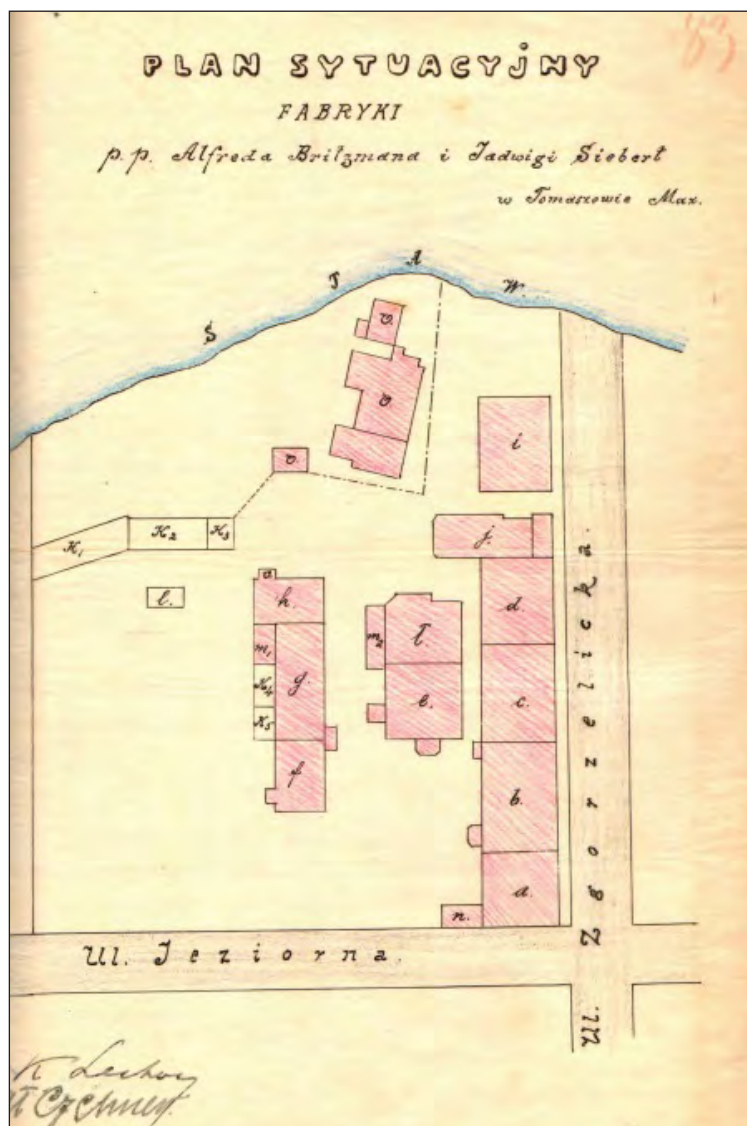

Zdjęcie 20. Pododdział łączności na zajęciach terenowych – zdjęcie z połowy lat dwudziestych

Źródło: zbiory Marka Stefańskiego

Z każdym kolejnym rokiem coraz większym problemem dla władz garnizonowych stawał się stan koszar przy ul. Jeziornej 20, które wymagały poważnych nakładów finansowych na niezbędne remonty i modernizację. Koszary te składały się w połowie lat dwudziestych z czterech nieotynkowanych budynków z czerwonej cegły, pokrytych dachami z papy. Narożny budynek koszarowy, położony przy zbiegu ulicy Jeziornej i Zgorzeleckiej (oznaczony na planie koszar literami a i b) miał trzy piętra oraz strychnię. Przylegający do niego drugi budynek (stojący frontem do ul. Zgorzeleckiej – zaznaczony na planie literami c i d) był dwupiętrowy i także miał strychnię. Równoległe do niego – od strony dziedzińca – usytuowany był jednopiętrowy budynek ze strychnię (oznaczony na planie literami e i f), a równoległe do niego (po drugiej stronie dziedzińca) stał czwarty budynek, także jednopiętrowy, ze strychnię (oznaczony na planie literami g i h). Wejścia do wszystkich budynków miały jednakowe wymiary – wysokość 2,90 m, a szerokość 1,45 m. Osadzone w nich były drewniane drzwi. Klatki schodowe (murowane, a częściowo drewniane) miały 1,5 m szerokości, znajdujące się na nich drewniane schody pokryte zostały grubą blachą na krawędziach, co miało wydłużyć ich „żywołność”. Z klatek schodowych poprzez pojedyncze drewniane drzwi wchodziło się do różnej wielkości sal żołnierskich (ich wysokość wynosiła zazwyczaj 3,75 m)⁵⁹.

⁵⁹ CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., I.372.59.2, Opis stanu budynków koszarowych przy ul. Jeziornej 20 w Tomaszowie Maz. z połowy lat 20., bp.

Plan 2. Plan koszar przy ul. Jeziornej 20 z 1926 r.

Źródło: APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856

Podłogi były wykonane z grubych sosnowych desek, położonych na drewnianych belkach stanowiących zarazem sufit niższej kondygnacji. Podłogi i sufity były w połowie lat dwudziestych w nienajlepszym stanie – występowały w nich liczne szpary, co nie pozwalało na ich mycie wodą, gdyż często prowadziło to do zalewania niżej położonej kondygnacji. Sale

nie były też odpowiednio ogrzewane. Znajdowały się w nich jedynie nie-liczne piecyki na drewno lub węgiel, kilka niewielkich pieców kaflowych oraz uszkodzona instalacja centralnego ogrzewania. W salach pozostały nadal wmurowane w ściany wały napędowe wraz z kołami, stanowiąc widomy znak dawnego fabrycznego przeznaczenia budynków. Na podwórzu koszarowym ulokowano dwie murowane studnie (jedna była nieczynna). Budynki posiadały także instalację elektryczną, lecz brak instalacji wodociągowej i kanalizacyjnej stanowił poważny problem dla codziennego bytowania żołnierzy.

Nic więc dziwnego, że w latach 1925–1926 odżyła sprawa budowy nowych koszar w Tomaszowie Maz., na terenach przeznaczonych na ten cel przez władze miasta w latach 1922–1923, co zostało potwierdzone w 1925 r. kolejną uchwałą Rady Miejskiej przedłużającą warunki darowizny wspomnianego terenu na potrzeby budownictwa wojskowego. Dnia 6 lutego 1926 r. prezydent Tomaszowa Maz. przesłał do Komendy Garnizonu pismo informujące, że przedłużenie darowizny gruntów na dwa lata (tj. do końca 1926 r.) możliwe jest pod warunkiem zabudowania rzeczonych gruntów koszarami i budynkami mieszkalnymi dla oficerów i podoficerów⁶⁰. W odpowiedzi Szefostwo Budownictwa OK IV w piśmie z 12 kwietnia 1926 r. stwierdziło, że:

Min. Spraw Wojsk. Dep. VI Bud. przyjął do wiadomości propozycję darowizny przez gminę m. Tomaszowa około 6 ha placów pod budowę koszar w Tomaszowie. Jednak ze względu na ogólną sytuację Skarbu Państwa władze wojskowe nie mogą wiązać się jakimkolwiek terminem wybudowania na wspomnianych placach budynków koszarowych. Z tej przyczyny kwestia przyjęcia placów, ofiarowanych jako darowizna, podjęta będzie przez władze wojskowe w czasie, gdy M.S.Wojsk. Dep. VI Bud. będzie miał pewność uzyskania potrzebnych kredytów na budowę koszar w Tomaszowie. Wtedy też ustalone będą z gminą m. Tomaszowa ostateczne warunki przyjęcia darowizny, tymczasem zaś cała sprawa pozostanie w zawieszeniu⁶¹.

W tej sytuacji, 10 maja 1926 r. mjr T. Podwysocki (dowódca II batalionu 25. pp) zaproponował Magistratowi (na polecenie gen. dyw. Stanisława Wróblewskiego, dowódcy 7. DP), aby władze samorządowe Tomaszowa Maz. – doceniając znaczenie budowy nowych koszar w mieście dla jego gospodarczego rozwoju – wbudowały je na własny koszt. Jednocześnie mjr T. Podwysocki niedwuznacznie zasugerował, że z powodu braku odpowiednich budynków koszarowych w Tomaszowie Maz. jest możliwe przeniesienie II batalionu 25. pp do innego miasta:

⁶⁰ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Pismo prezydenta Tomaszowa Maz. z 6 II 1926 r., bp.

⁶¹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Pismo Szefostwa Budownictwa OK IV z 12 IV 1926 r., bp.

Sprawa budowy koszar na całym terenie Rzeczypospolitej jest bardzo ważną, jednakowoż w obecnie ciężkich dla Państwa czasach jest kwestią nie do rozwiązania ze względów finansowych, wskutek czego wojsko musi wyzyskiwać koszary już istniejące w innych ośrodkach, ponieważ w szczególności miasto Tomaszów koszar nie ma [...] przeto możliwe jest przeniesienie II/25 pp z miasta Tomaszowa do innego garnizonu. Z drugiej zaś strony wojsko kwaterując w miastach, a w danym wypadku II/25 pp w m. Tomaszów pozostawia dziesiątki tysięcy złotych miesięcznie na miejscu, zakupując produkty, potrzebny sprzęt, pozostawiając gaże i żołdy itp. Jak widać z powyższego miasto posiadając wojsko ciągnie zawsze zyski. [...] Chcąc rozwiązać sprawę zakwaterowania wojska w Tomaszowie i uniknąć ewentualnego translokowania II/25 pp proponuję ze swej strony, aby miasto rozumiejąc korzyść z pobytu wojska wybudowało koszary na przydzielonym już gruncie na własny rachunek, z tym że wojsko ewentualnie opłacałoby później czynsz dzierżawny, który poszedłby na umorzenie zaciągniętej w tym celu pożyczki⁶².

Tomaszowskie władze pozytywnie odniosły się do tego pomysłu i już 20 maja 1926 r. Magistrat zwrócił się do Ministerstwa Robót Publicznych o zwiększenie przyznanej kwoty pożyczki na roboty inwestycyjne ze 170 do 340 tys. zł, co pozwoliłoby miastu przystąpić do budowy koszar. O powyższym mjr T. Podwysocki został poinformowany przez władze miejskie pismem z 31 maja, stwierdzającym iż budowa koszar będzie możliwa dopiero po otrzymaniu odpowiedniego kredytu, władze miejskie potrzebną na ten cel kwotą bowiem nie dysponowały⁶³. Okazało się jednak, że władze Tomaszowa Maz., pomimo wstępnych deklaracji o chęci wybudowania koszar na własny koszt – nie przesłały w tej sprawie oficjalnego pisma do Szefostwa Budownictwa w Dowództwie OK IV w Łodzi, przez co nie mogło podjąć ono działań na rzecz wsparcia tej inicjatywy na szczeblu ministerialnym. W końcu Szefostwo Budownictwa wystosowało 9 października 1926 r. do Komendy Garnizonu w Tomaszowie Maz. pismo informujące o braku oficjalnego dokumentu ze strony tomaszowskiego Magistratu dotyczącego chęci wybudowania koszar na własny koszt. Czytamy w nim m.in.:

W sprawie budowy koszar w Tomaszowie komunikuję, że powyższa budowa z kredytów wojskowych, wobec ich braku, jest obecnie wykluczona. Celem wystąpienia do Dep. VI z wnioskiem o budowę koszar w przyszłości konieczne jest ostateczne wyjaśnienie stanowiska w tej sprawie Magistratu m. Tomaszowa, który według pisma tamtejszej Komendy L. 245/26, wyraził zgodę na budowę koszar z funduszków miasta. W piśmie L. 4535/26 zwróciło

⁶² APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Pismo mjr. T. Podwysockiego do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. z 10 V 1926 r., bp.

⁶³ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Pismo Magistratu miasta Tomaszowa Maz. do Komendy Garnizonu w Tomaszowie Maz. z 31 V 1926 r., bp.

się tut. Szefostwo o nadesłanie powyższej deklaracji, która jednak do tamtejszej L. 395/26 [tj. do wcześniejszego pisma Komendy Garnizonu Tomaszów Maz. – W. J.] załączona nie została⁶⁴.

Ostatecznie Magistrat odpowiedniego pisma w tej sprawie do Szefostwa Budownictwa nie nadesłał, co zakończyło sprawę budowy koszar w Tomaszowie Maz. w połowie lat dwudziestych. Być może wynikało to z odmowy przyznania dodatkowych kredytów przez Ministerstwo Robót Publicznych oraz MSWojsk., a być może tomaszowskie władze uznały planowaną inwestycję za zbyt kosztowną i się z niej wycofały. Z braku materiału archiwalnego trudno ową kwestię rozstrzygnąć – pewne jest jednak to, że sprawa budowy nowych koszar w Tomaszowie Maz. ucichła na kilka lat, zmuszając władze wojskowe do dalszego dzierżawienia budynków starej fabryki przy ul. Jeziornej 20, nie odpowiadających potrzebom kwatunku wojskowego.

W ciekawy sposób rozwiązana została ostatecznie kwestia dzierżawy koszar, gdyż spadkobiercy A. Britzmana wynajmowali nieruchomość przy ul. Jeziornej 20 wojsku pośrednio, tzn. podpisując w tej sprawie z Magistratem odpowiednią umowę (zazwyczaj na dwa lata), ten zaś na wynegocjowanych warunkach wydzierżawiał ją Skarbowi Państwa na cele kwatunku wojska. Władze miasta – dążąc do utrzymania w mieście garnizonu wojskowego – godziły się na takie rozwiązanie, lecz z uwagi na późniejsze zastrzeżenia Szefostwa Budownictwa Dowództwa OK IV w sprawie zbyt wysokiego zdaniem wojska czynszu dzierżawnego – dochodziło na tym tle do wielu sporów i opóźnień w przesyłaniu Magistratowi przez władze wojskowe odpowiednich kwot na pokrycie płaconego przez miasto kwartalnego czynszu. Ponieważ jednak wszystkie kolejne umowy najmu omawianej nieruchomości były podpisywane przez jej właścicieli z Magistratem – to właśnie władze Tomaszowa Maz. były zobowiązane do regularnego opłacania czynszu dzierżawnego, a w razie opóźnień stawały się w sądzie stroną pozwaną o zapłatę zaległego komornego.

Niewybudowanie nowych koszar spowodowało, że dowództwo garnizonu było zmuszone dokonać niezbędnych remontów w koszarach przy ul. Jeziornej 20. Latem 1926 r. zaczęto w nich instalować centralne ogrzewanie. Jednak prace – prowadzone przez łódzką firmę Gabriela Kowalskiego – przebiegały bardzo powoli i ukończono je dopiero w lutym 1927 r.⁶⁵ Nie był to jednak jedyny aspekt prowadzonego w 1926 r. remontu, gdyż jeszcze latem rozebrano w głównym budynku koszarowym stare piece kaflowe.

⁶⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Pismo Szefostwa Budownictwa OK IV do Komendy Garnizonu Tomaszów Maz. z 9 X 1926 r., bp.

⁶⁵ CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.2, Pismo mjr. T. Podwsockiego do Szefostwa Budownictwa OK IV z 3 XII 1926 r., bp.

W ich miejsce postawiono siedem nowych pieców, znacznie wydajniejszych pod względem ogrzewania. Z uwagi na opóźnienie prac związanych z instalacją centralnego ogrzewania nowe piece okazały się bardzo przydatne.

Remont koszar wymagał poważnych nakładów finansowych na dostosowanie ich do wymagań wojska, co utrudniał trwający od kilku lat spór dotyczący wysokości czynszu dzierżawnego za tę nieruchomość. Dla przykładu 30 czerwca 1926 r. zawarta została umowa dzierżawy nieruchomości przy ul. Jeziornej 20 pomiędzy A. Britzmanem i Jadwigą Siebert (jej właścicielami) a Magistratem reprezentowanym przez Karola Lechowicza (prezydenta miasta). Umowa najmu zawarta została na okres dwóch lat (1926 i 1927 r.) i o ile nie zostałyby wypowiedziana do 1 lipca 1927 r. – miała automatycznie ulec przedłużeniu na tych samych warunkach na kolejne okresy sześciomiesięczne, dopóki nie zostanie wypowiedziana przez którąkolwiek ze stron (najpóźniej na trzy miesiące przed upływem przedłużonego czasu najmu). Wysokość czynszu za I kwartał 1926 r. ustalono na kwotę 4189 zł 50 gr, w kolejnych zaś kwartałach miała wzrastać każdorazowo o 6%. Całkowity koszt wynajęcia nieruchomości przy ul. Jeziornej 20 ponosić miało miasto⁶⁶. Warunki wynajmu tej nieruchomości budziły zastrzeżenia Szefostwa Budownictwa OK IV także w kolejnych latach. Sprawa stała się poważna już na przełomie 1926 i 1927 r., gdyż władze wojskowe przeciągając negocjacje w kwestii umowy najmu omawianej nieruchomości zwlekały z regularnym przesyłaniem Magistratowi Tomaszowa Maz. zapisanych w umowie z 30 czerwca 1926 r. kwot dzierżawnych. W rezultacie pod koniec 1926 r. właściciele nieruchomości pozwali Magistrat do Sądu Okręgowego w Piotrkowie Tryb. o zapłatę zaległego komornego w wysokości 1634 zł i eksmisję wszystkich instytucji ją zajmujących (w tym wypadku chodziło o wojsko). Rozprawa o zapłatę zaległego czynszu za 1926 r. miała się odbyć 18 stycznia 1927 r., lecz brak jest informacji, czy do niej doszło i jak rozwiązano zaistniałą sytuację. Można jedynie przypuszczać, że osiągnięto jakieś porozumienie satysfakcjonujące obie strony. Jednak, jak się wydaje, powtarzające się spory w odniesieniu do czynszu dzierżawnego mogły być jednym z powodów opuszczenia koszar przy ul. Jeziornej 20 przez wojsko w 1929 r.⁶⁷

Niewybudowanie nowych koszar oraz bloków mieszkalnych dla kadry oficerskiej i podoficerskiej w połowie lat dwudziestych pogłębiło trudności kwaterunkowe w garnizonie. Pomieszczeń mieszkalnych dla oficerów

⁶⁶ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Umowa najmu nieruchomości w Tomaszowie Maz. przy ul. Jeziornej 20 z 30 VI 1926 r., bp.; CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., I.372.59.2, Pismo szefostwa Budownictwa OK IV z 6 VIII 1926 r., bp.

⁶⁷ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 650, Pismo do Dowództwa OK IV z 23 V 1924 r. i Pismo Magistratu Tomaszowa Maz. do Kierownictwa Rejonu Inżynierii i Saperów w Łodzi z 2 XII 1924 r., bp.; „Echo Mazowieckie” 1927, nr 4, z 5 stycznia, s. 5.

w budynkach przy ul. Jeziornej 20 było niewiele, co powodowało, że część oficerów i podoficerów musiała wynajmować mieszkania na terenie miasta. Teoretycznie wydawało się to sprawą prostą, jednak władze wojskowe – powołując się na ustawy dotyczące kwaterunku wojskowego – żądały od władz miejskich, by to one ponosiły większość kosztów wynajmu lokali dla oficerów. Magistrat nie był skłonny na to przystać i starał się ograniczać ponoszone z tego tytułu koszty, co przekładało się na brak odpowiedniej liczby mieszkań dla kadry oficerskiej. Dla przykładu – po uchwaleniu ustawy o zakwaterowaniu wojska z 15 lipca 1925 r. – dnia 19 stycznia 1926 r. komendant tomaszowskiego garnizonu zwrócił się do Magistratu o przydzielenie dziesięciu mieszkań dla oficerów i podoficerów tutejszego garnizonu⁶⁸. Magistrat, powołując się na wygaśnięcie wcześniejszych przepisów o dostarczaniu kwater dla oficerów i brak rozporządzenia wykonawczego do nowej ustawy – odmówił 1 marca 1926 r. przydzielenia żądanej liczby mieszkań. W konsekwencji co kilka miesięcy dowódca tomaszowskiego garnizonu wysyłał do Magistratu kolejne pisma z prośbami o przydzielenie mieszkań dla kadry oficerskiej i podoficerskiej mającej rodziny, lecz nadal musiano zazwyczaj długo czekać na przydział odpowiedniego lokalu w prywatnych kamienicach, których właściciele podlegali, w myśl ustawy, przepisom o kwaterunku wojskowym. Dodatkową trudnością był postulat władz wojskowych, aby mieszkania dla kadry oficerskiej były położone jak najbliżej koszar. W myśl ustawy z 15 lipca 1925 r. – obowiązującej od 8 października tego roku – o ile oficerowie i żonaci podoficerowie nie mogli otrzymać kwater w koszarach lub budynkach państwowych bądź nie byli w stanie sami wyjąć odpowiedniego mieszkania, to zarządy gminne (tak wiejskie, jak i miejskie) zobowiązane były do dostarczenia im odpowiednich pomieszczeń w nieruchomościach własnych lub na ten cel przez siebie wynajętych. Dlatego też w tej sprawie interweniował Urząd Wojewódzki w Łodzi nakazując tomaszowskiemu Magistratowi jak najszybsze przydzielenie żądanych mieszkań dla kwaterunku wojskowego. Jednak i tym razem Magistrat odpowiedział, że brak przepisów wykonawczych uniemożliwia szybkie przydzielenie mieszkań, tym bardziej że sam podatek kwaterunkowy nie pokrywał komornego związanego z ich wynajmem⁶⁹. Dopiero wydanie przepisów wy-

⁶⁸ Siedem z tych mieszkań miało być przeznaczonych dla oficerów i ich rodzin (m.in. dwa trzypokojowe mieszkania dla kpt. Józefa Hryniewicza z PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. oraz kpt. Tadeusza Riedla, dowódcy 4. kompanii strzeleckiej II batalionu 25. pp, jak również trzy dwupokojowe mieszkania oraz dwa mieszkania jednopokojowe dla innych oficerów (APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Pismo komendanta Garnizonu Tomaszów Maz. do prezydenta Tomaszowa Maz. z 19 I 1926 r., bp.).

⁶⁹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Pismo wojewody łódzkiego do Magistratu Tomaszowa Maz. z 21 III 1926 r. i Pismo Magistratu miasta Tomaszowa Maz. do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z 13 V 1926 r., bp.

konawczych do wspomnianej wcześniej ustawy spowodowało, że władze Tomaszowa Maz. wynajęły nowe mieszkania na potrzeby kwaterunku wojskowego. Dla przykładu, 9 października 1926 r. podpisały ze Stanisławem Rinkiem, zamieszkałym przy ul. Fabrycznej 12 roczną umowę wynajmu trzypokojowego mieszkania za comiesięczną kwotę 200 zł⁷⁰. Podobnych umów zawarto jeszcze kilka, co pozwoliło choć w części rozładować narastający problem braku mieszkań dla oficerów i żonatych podoficerów tomaszowskiego garnizonu.

Wiosną 1926 r. garnizon tomaszowski stał się pośrednim uczestnikiem dramatycznych wydarzeń związanych z zamachem majowym przeprowadzonym przez Józefa Piłsudskiego. Dnia 12 maja komenda garnizonu otrzymała telegram z Dowództwa OK IV, w którym gen. dyw. Władysław Jung (dowódca okręgu) wzywał podległe wojska do zachowania wierności legalnym władzom. Zapewne rozkaz ten został także odczytany przed frontem stacjonującego w Tomaszowie Maz. II batalionu 25. pp, jednak trudno określić, jakie wrażenie wywarł na żołnierzach nieobeznanych z niuansami aktualnej sytuacji politycznej⁷¹.

Zamach dokonany przez J. Piłsudskiego poparło wielu dowódców wojskowych, w tym gen. bryg. Stanisław Nałęcz Małachowski, dowódca łódzkiej 10. DP. Dnia 13 maja wypowiedział on posłuszeństwo dowódcy OK IV i doprowadził do przyłączenia się garnizonu łódzkiego do buntu. Nie było to trudne, gdyż większość żołnierzy sympatyzowała z działaniami J. Piłsudskiego, oficerów zaś chcących dochować wierności legalnym władzom internowano⁷². Późnym wieczorem dowódca 10. DP podjął działania zmierzające do podporządkowania sobie jednostek wojskowych dyslokowanych na obszarze okręgu. Jedną z nich była 7. DP stacjonująca w Częstochowie (dowództwo dywizji, 27. pp i 7. pal), Lublińcu (74. pp), Piotrkowie Tryb. (25. pp – bez II batalionu) oraz Tomaszowie Maz. (II batalion 25. pp). W godzinach porannych 14 maja ppłk SG Zygmunt Dzwonkowski, dowódca 25. pp, otrzymał od zbuntowanego dowódcy 10. DP telefoniczne zapytanie o postawę podległej mu jednostki. Jednak dowódca piotrkowskiego garnizonu zajął postawę wyczekującą, co spowodowało wydanie przez gen. bryg. S. Nałęcza Małachowskiego rozkazu jego aresztowania i objęcia dowództwa pułku przez mjr. SG Alfreda Krajewskiego. Czy tak się stało – trudno rozstrzygnąć, lecz wiadomo, że 15 maja 25. pp podporządkował się gen. bryg. S. Nałęczowi

⁷⁰ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 856, Umowa najmu mieszkania z 9 X 1926 r., bp.

⁷¹ CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.379.59.2, Telegram dowódcy OK IV do Komendy Garnizonu w Tomaszowie Maz. z 12 V 1926 r., bp.

⁷² Los ten spotkał m.in. gen. dyw. W. Junga (dowódcę okręgu), gen. dyw. Ignacego Halkę Ledóchowskiego (zastępcę dowódcy okręgu), płk. SG Stefana Iwanowskiego (szefa sztabu Dowództwa OK IV), płk. SG Franciszka Rolę-Arciszewskiego (dowódcę 28. pSK), ppłk. Alfreda Vogla (dowódcę 31. pSK), jak również płk. SG Izidora Modelskiego w Warszawie (dowódcę 30. pSK).

Małachowskiemu. Wieczorem 16 maja ppłk SG Z. Dzwonkowski przesłał do Dowództwa OK IV oświadczenie, że uznaje legalną władzę reprezentowaną przez prezydenta RP, kimkolwiek by on nie był. Było to jasne stwierdzenie, że uznaje nowe władze państwowe i wojskowe, o ile zostaną powołane zgodnie z przepisami Konstytucji RP. Jak się więc wydaje, ppłk SG Z. Dzwonkowski nie podjął żadnych działań wymierzonych przeciwko buntownikom, czekając na rozwój sytuacji w stolicy. Natomiast stacjonujący w Tomaszowie Maz. II batalion 25. pp podporządkował się prawdopodobnie zbuntowanemu dowódcy 10. DP, co może potwierdzać jedyna wzmianka na temat postawy tego batalionu w dniach zamachu zawarta w dokumentach Komisji Likwidacyjnej Lucjana Żeligowskiego:

Godz. 5.05 [14 maja – W. J.] dowódca detaszowanego baonu II/25 pp z Tomaszowa, mjr Podwysocki, zgłasza się telefonicznie po rozkazy. Gen. Małachowski rozkazuje mu pozostać na miejscu ze względu na sytuację w garnizonie (strzeżenie zakładów amunicyjnych Spała oraz zabezpieczenie obiektów przemysłowych, przeciwko licznym żywiolom komunistycznym)⁷³.

Niestety, nic więcej nie wiadomo o sytuacji w tutejszym garnizonie w dniach zamachu.

Początek 1927 r. przyniósł dwa inne istotne wydarzenia dla tomaszowskiego garnizonu. Pierwszym z nich była likwidacja z dniem 1 stycznia mieszczącej się tu od stycznia 1920 r. PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie. Spowodowało to, że powiat brzeziński w zakresie służby poborowej został podporządkowany PKU Łódź-Powiat⁷⁴. Ponieważ komendant PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie zajmował jednocześnie stanowisko dowódcy garnizonu, po likwidacji tej komendy nowym dowódcą garnizonu został mjr T. Podwysocki (dowódca II batalionu 25. pp), jako najstarszy stopniem dowódca jednostki stacjonującej na stałe w Tomaszowie Maz. Warto tu dodać, iż wobec planowanej od lata 1926 r. likwidacji PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. Komenda Garnizonu (mieszcząca się *notabene* w tym samym budynku) zaczęła czynić starania, by lokale przy ul. św. Tekli 30 (po wspomnianej komendzie uzupełnień) przeznaczyć na potrzeby tomaszowskiego garnizonu. W tym celu, już 26 lipca 1926 r. wystosowano odpowiednie pismo do Szefostwa Budownictwa OK IV, w którym postulowano, by pomieszczenia po mającej ulec likwidacji komendzie uzupełnień przeznaczyć na Garnizonową Izbę Chorych oraz mieszkania dla kadry ofi-

⁷³ A. Garlicki, P. Stawecki, *Przewrót wojskowy w Polsce w 1926 r. Wybór dokumentów*, WPH, 1977, R. XXII, nr 2, s. 243. Więcej o sytuacji na obszarze OK IV patrz: W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 286–301.

⁷⁴ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz tajny nr 2 z 20 I 1927 r. Zajmujący dotąd stanowisko komendanta PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. ppłk M. Pełczyński został przeniesiony na komendanta PKU Końskie (był nim do listopada 1928 r.).

cerskiej⁷⁵. Jednak Szefostwo Budownictwa OK IV uznało, że nie nadają się one na Garnizonową Izbę Chorych (w konsekwencji mieściła się ona nadal w koszarach przy ul. Jeziornej 20), lecz przychyliło się postulatu, by przeznaczyć je na potrzeby kwaterunkowe garnizonu. Tym samym budynek ul. św. Tekli 30 pozostał w dyspozycji wojska (prawdopodobnie do 1929 r.)⁷⁶.

Drugim wzmiankowanym wydarzeniem było utworzenie – także z dniem 1 stycznia 1927 r. – Filii Zakładu Amunicyjnego nr 3 w Regnach. Wiązało się to z prowadzoną tu od połowy lat dwudziestych budową dużej składnicy amunicji i uzbrojenia, do której planowano stopniowo przenosić dotychczasowy Zakład Amunicyjny nr 3. Nowa składnica została ulokowana w lesie przy linii kolejowej Koluszki–Tomaszów Maz. i była znacznie większa niż składnicy amunicyjne położone niemal na przedmieściach Tomaszowa Maz. Utworzenie Filii Zakładu Amunicyjnego nr 3 w Regnach było pierwszym krokiem zaplanowanej reorganizacji⁷⁷. Dwa miesiące później – w związku z powstaniem wspomnianej filii – MSWojsk. określiło zasady jej podległości, podobnie jak i samego Zakładu Amunicyjnego nr 3 – nadal podlegały one bezpośrednio instytucjom szczebla centralnego, a Dowództwu OK IV jedynie w zakresie dyscypliny, porządku i bieżącego zaopatrzenia materiałowego żołnierzy⁷⁸. Kolejnym krokiem było przeniesienie 27 listopada 1927 r. kierownictwa Zakładu Amunicyjnego nr 3 do m. Regny, z czym wiązało się przemianowanie dotychczasowej Filii Zakładu Amunicyjnego nr 3 w Regnach na Zakład Amunicyjny nr 3 Regny, dawnego zaś Zakładu Amunicyjnego nr 3 na Filię Zakładu Amunicyjnego nr 3⁷⁹. Rok później Zakład Amunicyjny nr 3 przemianowano na Główną Składnicę Uzbrojenia nr 3 w Regnach (w marcu 1929 r. otrzymała numer 4), a Filię Zakładu Amunicyjnego nr 3 – na Filię tejże składnicy. Jej kancelaria w styczniu 1928 r. została przeniesiona do składów na Cyganie (na wschodnich przedmieściach Tomaszowa Maz.), a wynajmowane nieruchomości w mieście w ciągu kilku tygodni zostały opuszczone⁸⁰. Oznaczało to, iż w 1927 r. skład garnizonu tomaszowskiego uległ poważnemu zmniejszeniu, gdyż kwaterował w nim odtąd jedynie II batalion 25. pp oraz posterunek żandarmerii.

⁷⁵ CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.2, Pismo Komendy Garnizonu Tomaszów Maz. do Szefostwa Budownictwa OK IV z 26 VII 1926 r., bp.

⁷⁶ CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.2, Protokół posiedzenia komisji z 26 XI 1926 r., bp.

⁷⁷ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz tajny nr 1 z 7 I 1927 r.

⁷⁸ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz tajny nr 14 z 29 III 1927 r. Warto tu dodać, że w marcu 1927 r. wyłączono z Zakładu Amunicyjnego nr 3 Składnicy Amunicyjne w Kielcach, które podporządkowano Zakładowi Amunicyjnemu nr 5 w Przemyślu (CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 40 z 9 IV 1927 r.).

⁷⁹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 108 z 6 XII 1927 r.

⁸⁰ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 189; tenże, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 160.

3. LATA 1927–1929

Półowa 1927 r. to początek nowego rozdziału w dziejach tomaszowskiego garnizonu, wiążący się z przeformowaniem II batalionu 25. pp na Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4. Od tej pory największym stacjonującym w nim oddziałem była jednostka szkolnictwa wojskowego, a nie jak dotąd jednostka liniowa. W okresie międzywojennym młodzież mająca ukończoną szkołę średnią odbywała służbę wojskową nie wprost w jednostkach liniowych, lecz w specjalnych szkołach przygotowawczych, jakimi były szkoły podchorążych rezerwy, a później bataliony podchorążych rezerwy. Zajmowały się one kształceniem kandydatów na oficerów rezerwy. Byli nimi tzw. poborowi z cenzusem, czyli absolwenci szkół średnich lub studiów wyższych. Nauka w szkole trwała rok i składała się z dwóch etapów. W pierwszym żołnierze posługiwali się tytułem szeregowego z cenzusem. Kończył się on egzaminem i otrzymaniem przez absolwentów stopnia kaprala i tytułu podchorążego. W drugim etapie – już jako podchorążowie – przechodzili w jednostkach wojskowych praktykę, po ukończeniu której byli zwalniani do rezerwy, a stopień oficerski otrzymywali po odbyciu dodatkowych ćwiczeń⁸¹.

Utworzenie szkół podchorążych rezerwy piechoty było efektem kolejnej reformy systemu szkolnictwa wojskowego, w ramach której sformowano osiem takich szkół⁸². Jedną z nich była wspomniana Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4. Powstała ona – na mocy rozkazu Departamentu Dowodzenia Ogólnego MSWojsk. z 25 października 1927 r. – w drodze przeformowania dotychczasowego II batalionu 25. pp na wspomnianą szkołę. Jej pierwszym komendantem został dotychczasowy dowódca II batalionu 25. pp mjr/ppłk T. Podwysocki, zajmujący nadal stanowisko dowódcy to-

⁸¹ W. Jarno, *Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w latach 1927–1929*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2016, s. 175–176. Początkowo podoficerów szkolono w pułkowych szkołach podoficerskich, a później również w Centralnej Szkole Podoficerów Piechoty nr 1 w Dęblinie oraz Wielkopolskiej Szkole Podoficerów Piechoty nr 2 w Biedrusku (pod koniec 1920 r. została przeniesiona do Grudziądza). Dopiero w 1923 r. sformowano we wszystkich Okręgach Korpusów bataliony szkolne (po jednym w każdym okręgu – nosiły numer okręgu, na obszarze którego stacjonowały). Batalion taki w OK IV powstał 12 lipca pod nazwą Okręgowa Korpusowa Szkoła Podoficerów Zawodowych Piechoty nr IV w Skierniewicach. Jej pierwszym dowódcą został kpt. Otto Urban, po czym 17 marca 1924 r. zastąpił go na tym stanowisku mjr Rudolf Matuzsek (dowodził nią przez kolejne trzy lata). Składała się ona z trzech kompanii strzeleckich, jednej kompanii ckm i jednego plutonu broni towarzyszących. Pierwszy kurs rozpoczął się w niej 23 lipca 1923 r. Po dwóch latach zmieniono jej nazwę na Batalion Szkolny Okręgu Korpusu nr IV. Oprócz szkolenia podoficerów zawodowych, kształcono w nim także kandydatów na oficerów rezerwy. Na przełomie 1926 i 1927 r. batalion przeniesiono do Gródka Jagiellońskiego, gdzie utworzono na jego bazie Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 10.

⁸² Były to następujące szkoły: nr 1 w Ostrowi Komorowie, nr 4 w Tomaszowie Maz., nr 5 w Łobzowie, nr 6 w Zaleszczykach, nr 7 w Śremie, nr 9 w Berezie Kartuskiej, nr 9A w Łukowie i nr 10 w Gródku Jagiellońskim.

maszowskiego garnizonu⁸³. Szkoła ta pod względem administracyjnym, wyszkolenia i prac mobilizacyjnych podlegała dowódcy 25. pp na takich samych zasadach, jak każdy inny batalion tego pułku⁸⁴.

Zdjęcie 21. Elewi Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz. na zajęciach terenowych – zdjęcie z wiosny 1928 r.

Źródło: zbiory Marka Stefańskiego

Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 miała kształcić kandydatów na oficerów rezerwy spośród poborowych z cenzusem. W 1927 r. mogli się w niej jeszcze uczyć elewi z sześcioklasowym wykształceniem, lecz w 1928 r. zmieniono przypisy i elewami szkoły mogli być tylko żołnierze z cenzusem, tzn. posiadający ukończoną co najmniej szkołę średnią. Dlatego też tylko część elewów pierwszego kursu opuściła szkołę jak podchorążowie rezerwy. Pozostali, mający ukończoną jedynie sześcioklasową szkołę powszechną, musieli swą naukę w szkole przerwać. Samo szkolenie – podobnie jak i w innych szkołach tego typu – trwało sześć miesięcy i kończyło się egzaminem oraz nadaniem stopnia kaprała lub plutonowego podchorążego, po czym żołnierze byli odkomenderowywani (jako podchorążowie rezerwy) na sześć miesięcy do jednostek liniowych celem odbycia praktyki dowódczej (stopień oficerski otrzymywali po odbyciu dodatkowych ćwiczeń). Szkołę

⁸³ CAW WBH, Departament Dowodzenia Ogólnego MSWojsk., sygn. I.300.22.66, Rozkaz o zorganizowaniu Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz. z 25 X 1927 r., bp.; *Rocznik Oficerski 1928*, Warszawa 1928, s. 118 i 168; *Dziennik Personalny MSWojsk.* 1928, nr 9, s. 140.

⁸⁴ CAW WBH, *Dziennik Rozkazów OK IV*, Rozkaz nr 33 z 2 VII 1928 r.

etatowo tworzyło 20 oficerów, 1 chorążych i 47 podoficerów oraz około 700 szeregowych z cenzusem⁸⁵. Przygotowywano w niej podchorążych do dowodzenia plutonem piechoty, przez co w jej programie dominowały zajęcia praktyczne ukierunkowane na zapoznanie elewów z budową i obsługą broni ręcznej i maszynowej, zasadami użycia granatów ręcznych, jak również obsługą moździerzy i dział artylerii lekkiej (armat 75 mm).

Pierwsze okres funkcjonowania szkoły był niezmiernie trudny, gdyż dawne budynki fabryczne przy ul. Jeziornej 20 wymagały pilnego remontu, mającego dostosować je do nowych zadań szkoleniowych. Oto, co napisano na ten temat w wydanej w 1929 r. okolicznościowej jednodniówce:

Mieszczą się w murach starej fabryki sukna, w murach ociekających jeszcze smarami i oliwą, gdzie z każdego kąta uderzał widok resztek urządzeń fabrycznych, szkoła nie sprawiała zgoła wrażenia wojskowych koszar i nie zapewniała elewom minimum wygód. Brak najprymitywniejszych urządzeń higienicznych dawał się dotkliwie we znaki. W takich to niegościnnych murach zaczęli swą pracę pełni zapału i chęci pierwsi elewi. Powoli jednak i z wielkim nakładem kosztów, pokrywanych częściowo z ofiarności uczniów i dochodów z założonej przez Dowództwo gospody, warunki zaczęły się poprawiać. Urządzono umywalnie, a w dniu 10 lutego 1928 roku skończyło się wystawanie z menażkami w ogonku przed kuchnią i uczniowie po raz pierwszy zasiedli przy schludnej zastawie w nowo otwartej jadalni⁸⁶.

Pomimo wspomnianych problemów pierwszy kurs w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 rozpoczął się 2 listopada 1927 r. W jego trakcie realizowano program przygotowujący przyszłych podchorążych do dowodzenia drużyną i plutonem piechoty. W pierwszym okresie szkolenia kładziono główny nacisk na wyszkolenie bojowe i strzeleckie, które zajmowały około połowy całego programu nauczania. Dominowały zajęcia praktyczne, zmierzające do opanowania przez podchorążych wiedzy o obsłudze i odpowiednim wykorzystaniu broni znajdującej się na wyposażeniu drużyny i plutonu piechoty. Pozostałymi przedmiotami w programie była także nauka: współdziałania różnych broni, szermierki, walki na bagnety, użycia granatów, nauka podstaw łączności i służby saperskiej, zasad musztry i służby garnizonowej, jak również rozwijanie sprawności fizycznej. Z ogólnych zajęć teoretycznych wykładano polską historię wojskową i geografie wojskową. Najważniejsze było jednak wyszkolenie bojowe mające w praktyczny sposób zapoznać żołnierzy ze środkami i wymogami współczesnego pola walki⁸⁷. Większość zajęć szkoleniowych prowadzono w koszarach,

⁸⁵ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 222; tenże, *Batalion Podchorążych...*, s. 177.

⁸⁶ *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Maz. 1928–1929*, s. 26.

⁸⁷ *Instrukcja wyszkolenia szeregowych z cenzusem*, Warszawa 1925, s. 4–17.

a strzelanie w pobliskich miejscowościach (np. w okolicy m. Józefów i Łazisko oraz w rejonie grot nagórzyckich, gdzie przykładowo przeprowadzono je w dniach 3 i 8 lutego 1928 r.)⁸⁸.

Zdjęcie 22. Defilada Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, ul. POW w Tomaszowie Maz. w 1928 r.

Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Maz. 1928–1929*, wklejka po s. 1

Zdjęcie 23. Przemarsz żołnierzy Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 jedną z ulic Tomaszowa Maz. – około 1928 r.

Źródło: MTM/H/1740

⁸⁸ CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.4, Pismo kpt. Stanisława Rinka do komendanta Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 z 31 I 1928 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 162–163; tenże, *Batalion Podchorążych...*, s. 179–180.

Pierwszy kurs zakończył się 21 kwietnia 1928 r. Wydarzeniu temu nadano podniosłą oprawę, zapraszając na uroczystość wielu gości (m.in. ks. biskupa polowego WP Stanisława Galla). Niedługo potem, bo już 14 maja, rozpoczął się w szkole sześciotygodniowy kurs przeszkolenia dla podporuczników rezerwy, po którym 17 lipca rozpoczęto zajęcia nowego kursu. Ponieważ liczba chętnych była większa niż pozwalały na to możliwości szkoły, nadmiar kandydatów zgrupowano w 3. kompanii, którą 30 lipca odesłano do Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 10A w Nisku. Pozwoliło to rozpocząć w sierpniu normalny proces szkolenia. Poważnym problemem, jaki pojawił się latem tego roku, była groźba wybuchu epidemii tyfusu, którego szereg przypadków odnotowano w okolicach Tomaszowa Maz. Dlatego też wszystkich elewów poddano obowiązkowym szczepieniom, którymi kierował lekarz batalionu por. Szczepan Ukleja (wcześniej lekarz II batalionu 25. pp). Równie istotnym problemem był występujący w dalszym ciągu brak mieszkań dla oficerów, a także środków finansowych w dyspozycji komendy szkoły na wynajmowanie mieszkań na terenie miasta. W rezultacie część z nich mieszkała w trudnych warunkach lokalowych w koszarach, zajmując zazwyczaj jeden pokój, co w przypadku konieczności zamieszkania z rodziną stwarzało już poważne niedogodności. Problemu kwaterunku wojskowego nie zdołano jednak rozwiązać do czasu likwidacji szkoły⁸⁹.

Na przełomie lipca i sierpnia 1928 r. Szkołę Podchorążych Piechoty nr 4 przemianowano na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, podobnie jak i pozostałe szkoły tego typu, które zachowały swe dotychczasowe numery (dotatkowo utworzono Bataliony Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 2 w Tomaszowie Lubelskim, nr 5A w Cieszynie, nr 6A w Rawie Ruskiej, nr 7A w Jarocinie i wspomnianą wcześniej nr 10A w Nisku). Powstałe bataliony zostały podzielone na dwie grupy: do pierwszej należały bataliony niewchodzące organizacyjnie w skład pułków piechoty, mające status batalionów samodzielnych (batalion nr 9 w Berezie Kartuskiej i nr 9A w Łukowie), natomiast do drugiej grupy zaliczono pozostałe bataliony, które nie posiadały statusu samodzielnych jednostek i wchodziły formalnie w skład pułków piechoty. Jednym z nich był Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, podległy administracyjnie dowódcy 25. pp. Tuż przed przeformowaniem, w lipcu 1928 r., w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 służyło 22 oficerów: jeden podpułkownik (T. Podwysocki – komendant szkoły), jeden major (Jan Chlebek – zastępca komendanta), pięciu kapitanów (Michał Kosterkiewicz, Stanisław Rink, Bolesław Morawski, Aleksander Rothkahl i Zdzisław Konopka – zarazem p.o. kierownika Fili Zakładu Amunicyjnego nr 3 w Spale) oraz piętnastu poruczników i podporuczników⁹⁰.

⁸⁹ *Podchorążówka...*, s. 26–27.

⁹⁰ CAW WBH, Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, sygn. I.340.17.1, Wykaz obsady personalnej z lipca 1928 r., bp.

Zdjęcie 24. Odpoczynek w trakcie ostrego strzelania żołnierzy Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty w rejonie grot nagórzyckich – zdjęcie z 1928 r.

Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Maz. 1928–1929*, wklejka po s. 21

Wraz ze wspomnianą reorganizacją ze stanowiska komendanta Szkoły Podchorążych Rezerwy nr 4 odwołano ppłk. T. Podwysockiego, a komendantem Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 i zarazem komendantem tomaszowskiego garnizonu został 6 sierpnia 1928 r. ppłk Stanisław Dąbek (tab. 5)⁹¹. Zastępcą komendanta Batalionu mianowano wówczas mjr. Antoniego Sikorskiego⁹², a stanowiska dowódców kompanii sprawowali: 1. – kpt.

⁹¹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 40 z 20 VIII 1928 r. Oficer ten przeszedł do historii jako dowódca Łądowej Obrony Wybrzeża we wrześniu 1939 r.

⁹² Dziennik Rozkazów MSWojsk. z 1928 r., nr 11, s. 220. Antoni Sikorski urodził się 13 czerwca 1893 r. w Łodzi. W 1905 r. podjął naukę w Gimnazjum Filologicznym w Piotrkowie Tryb., które ukończył w 1913 r., po czym podjął studia w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. W tym też czasie podjął działalność w Drużynie Strzeleckiej w Warszawie (jej dowódcą był Stanisław Burhardt-Buckacki – późniejszy generał) i ukończył prowadzoną w jej ramach szkołę podoficerską. Po wybuchu I wojny światowej zgłosił się na ochotnika

Zdjęcie 25. Podpułkownik Stanisław Dąbek, komendant Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty w Tomaszowie Maz. w latach 1928–1929 – zdjęcie późniejsze

Źródło: NAC, sygn. 37-33

M. Kosterkiewicz⁹³, 2. – kpt. Kazimierz Zdanowicz⁹⁴, 3. – kpt. Józef Drelichowski⁹⁵

do Legionów Polskich i służył m.in. w Oddziale Wywiadowczym I Brygady Legionów, a od grudnia 1916 r. w 3. pp Leg., po czym w 1917 r. odbył Kurs Wyszkożenia w Zambrowie oraz Szkołę Podchorążych w Ostrowi Maz. Po tzw. kryzysie przysięgowym podjął służbę w Polskiej Sile Zbrojnej (tzw. Polnische Wehrmacht) i otrzymał 1 marca 1918 r. awans na stopień podporucznika. Od listopada tego roku służył w szeregach odrodzonego WP jako adiutant dowódcy II batalionu 2. pp Leg. W trakcie walk z wojskami ukraińskimi dostał się 19 grudnia 1918 r. do niewoli, z której uciekł i powrócił 1 czerwca 1919 r. do kraju. Tym razem otrzymał przydział do 8. pp Leg. Służył do 1924 r., po czym został przeniesiony do sztabu Dowództwa OK II Lublin, a w 1928 r. do wspomnianego Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz. (CAW WBH, ap. Antoni Sikorski, sygn. 1769.89.4594, Życiorys z listopada 1931 r., bp.).

⁹³ Urodził się 9 lutego 1894 r. w Przemyślu, gdzie ukończył gimnazjum. Po wybuchu I wojny światowej został powołany do służby w armii austro-węgierskiej, w której uzyskał w 1916 r. stopień podporucznika, a dwa lata później porucznika. W listopadzie 1918 r. – po powrocie do kraju – zgłosił się na ochotnika do WP i do listopada 1927 r. służył na różnych stanowiskach w 37. pp, po czym został przeniesiony do Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4.

⁹⁴ Urodził się 11 października 1891 r. w m. Bołbiany w powiecie trockim, kształcił się w jednym z wileńskich gimnazjów. Dnia 1 września 1913 r. został powołany do służby w armii rosyjskiej i przydzielony do 112. pp, skąd został odkomenderowany do Szkoły Wojennej w Moskwie. Po jej ukończeniu w maju 1915 r. służył przez dwa lata w rosyjskim 25. pp (13 września 1916 r. otrzymał awans na podporucznika), a następnie w 1. pp Polskiej Dywizji Strzeleckiej. W październiku 1917 r. zgłosił się do I Korpusu Polskiego, w którym służył do maja 1918 r., awansując w tym miesiącu do stopnia porucznika. Po rozwiązaniu Korpusu powrócił wiosną 1919 r. do Polski, gdzie 15 kwietnia zgłosił się ochotniczo do WP. Początkowo przydzielono go do Departamentu Gospodarczego MSWojsk., a 1 lipca 1920 r. do ochotniczego 201. pp. Następnie – w styczniu 1921 r. – otrzymał przydział do załogi obozu dla internowanych w Płocku (jako oficer nadzorczy), a 1 września tego roku do Batalionu Zapasowego 34. pp, awansując 8 czerwca 1922 r. na stopień kapitana. W maju 1923 r. został przeniesiony do 59. pp (tu dowodził jedną z kompanii strzeleckich). W pułku tym służył przez pięć lat, po czym 13 lipca 1928 r. otrzymał przydział do Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz. (CAW WBH, ap. Kazimierz Zdanowicz, sygn. 667, Główna karta ewidencyjna z 1922 r. oraz wykaz przebiegu służby z 1929 r., bp.).

⁹⁵ Urodził się 10 lutego 1891 r. w m. Zwiniacz w powiecie czortkowskim. Edukację pobierał we Lwowie, gdzie w 1909 r. ukończył gimnazjum, a następnie podjął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza. Po wybuchu I wojny światowej musiał je jednak przerwać, gdyż 28 lipca 1914 r. został powołany do armii austro-węgierskiej, w której awansował w styczniu 1916 r. na stopień podporucznika, a w maju 1918 r. na stopień porucznika. Po zakończeniu wojny zgłosił się ochotniczo do WP otrzymując przydział do Legii Oficerskiej w Krakowie. Następnie walczył na froncie polsko-ukraińskim w Grupie gen. ppor. Henryka Odrowąża-Minkiewicza, po czym od czerwca do listopada 1919 r. był dowódcą lotnego oddziału żandarmerii. Po jego rozwiązaniu przez ponad rok dowodził 4. kompanią VI Batalionu Wartowniczego, a od 15 stycznia 1921 r. – 1. kompanią strzelecką w I batalionie 40. pp. Dnia 10 kwietnia 1922 r. został przeniesiony do Wojskowej Prokuratury Okręgowej we Lwowie na stanowisko asystenta, a następnie z dniem 5 października 1923 r. przydzielony do 53. pp. Zajmował w nim kolejno następujące stanowiska: komendanta Kadry Batalionu Zapasowego 53. pp (do czerwca 1924 r.), kwatermistrza pułku (do stycznia 1926 r.), adiutanta dowódcy I batalionu (do czerwca 1926 r.), dowódcy 7. kompanii strzeleckiej (do października 1927 r.)

i 4. – kpt. S. Rink⁹⁶. Obsada tych stanowisk nie zmieniała się do czasu likwidacji batalionu.

Zdjęcie 26. Kadra dowódcza Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, siódmy z prawej komendant batalionu ppłk Stanisław Dąbek – zdjęcie z przełomu 1928 i 1929 r.

Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Maz. 1928–1929*, wklejka po s. 21

oraz ponownie kwatermistrza pułku (do kwietnia 1928 r.). Kolejnym przydziałem omawianego oficera było stanowisko oficera instrukcyjnego PW na powiat żydaczowski (do sierpnia 1928 r.), skąd został przeniesiony do Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz. na stanowisko dowódcy 3. kompanii (CAW WBH, ap. Józef Drelichowski, sygn. I.481.D.4873, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., bp.).

⁹⁶ Urodził się 10 listopada 1896 r. w Mielcu – tu też ukończył gimnazjum i zdał egzamin dojrzałości. Po wybuchu I wojny światowej służył od 16 kwietnia 1915 r. w armii austro-węgierskiej, po czym w listopadzie 1918 r. zgłosił się ochotniczo do służby w odrodzonym WP. Początkowo został adiutantem komendanta wojskowego miasta Mielec, a następnie komendantem obozu dla internowanych jeńców ukraińskich w Baranowiczach (od stycznia 1919 r.), po czym przez niemal dziesięć lat służył w 18. pp, w którym był kolejno: dowódcą kompanii szturmowej (od kwietnia 1919 r.), dowódcą kompanii ckm przy sztabie pułku (od września 1919 r.), dowódcą plutonu w Batalionie Zapasowym (od sierpnia 1920 r.), dowódcą 2. kompanii ckm (od października 1920 r. – 25 listopada awansowany na stopień porucznika, a 3 maja 1922 r. na stopień kapitana) oraz adiutantem dowódcy I batalionu (od października 1927 r.). Ostatnie stanowisko zajmował jednak bardzo krótko, gdyż już 15 listopada tego roku został przeniesiony do Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty na 4 w Tomaszowie Maz. w której objął funkcję instruktora, a po jej przemianowaniu na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 – dowództwo 4. kompanii (CAW WBH, ap. Stanisław Rink, sygn. 1769.89.4277, Karta ewidencyjna z 1928 r., bp.).

Oprócz wyżej wymienionych, w roku szkolnym 1928/1929 w batalionie służyło jeszcze 14 innych oficerów, w tym kolejnych trzech kapitanów (Feliks Guttakowski, Seweryn Kotarba i Stanisław Smółka), dziewięciu poruczników (Jerzy Dżawachiszwili, Wiktor Kula, Władysław Kuśmidrowicz – podkwatermistrz, Marian Moszner, Bronisław Nowacki, Bolesław Ryziński, Tadeusz Sowiński – oficer płatnik, Szczepan Ukleja – lekarz batalionu i Antoni Zydrzeń – adiutant dowódcy batalionu) oraz dwóch podporuczników (Marian Ostrowski i Józef Urban). Ponadto na etacie batalionu było kilku innych oficerów zajmujących następujące stanowiska: mjr Jan Chlebek – komendant Obozu Ćwiczeń Barycz, kpt. Bolesław Morawski – oficer placu Obozu Ćwiczeń Barycz, kpt. Z. Konopka – kierownik Filii Głównej Składnicy Uzbrojenia nr 4, kpt. Kazimierz Masłowski – oficer instrukcyjny na powiat konecki i por. Roman Nowak – oficer instrukcyjny na powiat opoczyński⁹⁷.

Tabela 5. Kadra oficerska mająca przydział do Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w maju 1929 r.

Stopień wojskowy	Personalia	Funkcja
podpułkownik	Stanisław Dąbek	dowódca batalionu
major	Antoni Sikorski	zastępca dowódcy batalionu
kapitan	Michał Kosterkiewicz	dowódca 1. kompanii batalionu
	Kazimierz Zdanowicz	dowódca 2. kompanii batalionu
	Józef Drelichowski	dowódca 3. kompanii batalionu
	Stanisław Rink	dowódca 4. kompanii batalionu
	Feliks Guttakowski, Seweryn Kotarba, Stanisław Smółka	oficerowie młodszy
	Zdzisław Konopka	kierownik Filii Głównej Składnicy Uzbrojenia nr 4
porucznik	Władysław Kuśmidrowicz	podkwatermistrz
	Tadeusz Sowiński	oficer płatnik
	Ukleja Szczepan	lekarz batalionu
	Antoni Zydrzeń	adiutant dowódcy batalionu
	Wiktor Kula, Jerzy Dżawachiszwili, Bronisław Nowacki, Bolesław Ryziński, Marian Moszner	oficerowie młodszy

⁹⁷ *Podchorążówka...*, s. 31; Dziennik Rozkazów MSWojsk. z 1928 r., nr 11, s. 220–221.

Stopień wojskowy	Personalia	Funkcja
podporucznik	Marian Ostrowski, Józef Urban	oficerowie młodszy
Oficerowie pozostający na zaopatrzeniu pieniężnym Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4		
major	Jan Chlebek	komendant Obozu Ćwiczeń Barycz
kapitan	Bolesław Morawski	oficer Placu w Obozie Ćwiczeń Barycz
	Kazimierz Masłowski	oficer instrukcyjny na powiat konecki
porucznik	Roman Nowak	oficer instrukcyjny na powiat opoczyński

Źródło: CAW WBH, 25 pp, sygn. I.32025, t. 20. Wykaz uposażenia 4 Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 z maja 1929 r., bp.

Po otwarciu w sierpniu 1928 r. nowego kursu, elewi batalionu wzięli udział w dniach 3–5 września w ćwiczeniach 7. DP w rejonie pobliskiego Inowłódza, po czym 11 listopada uczestniczyli w tomaszowskich obchodach święta niepodległości. Miesiąc później (tj. 18 grudnia) odbyła się w Tomaszowie Maz. uroczystość zaprzysiężenia szeregowych z cenzusem, które elewi złożyli na specjalnie przywieziony w tym celu z Piotrkowa Trybunalskiego sztandar 25. pp. Uroczystość poprowadził ks. kanonik Kazimierz Jan Szymański, proboszcz tomaszowskiej parafii św. Antoniego Padewskiego i zarazem kapelan batalionu. Po przysiędze batalion przededefilował ul. Pałacową (obecnie ul. POW) przed trybuną honorową z zaproszonymi gośćmi. Byli wśród nich m.in.: płk dypl. Bronisław Regulski (dowódca 25. pp) i płk Czesław Młot-Fijałkowski (dowódca PD 7. DP). Uroczystość zakończył wspólny obiad żołnierski w koszarowej świetlicy i popołudniowe zawody na boisku miejskim. Ważnym wydarzeniem w życiu batalionu był Bal Podchorążówki, jaki odbył się 19 stycznia 1929 r. w sali tomaszowskiej Straży Ogniowej przy ul. Pałacowej. Miał on uroczysty charakter, uświetniony udziałem licznych przedstawicieli lokalnych władz samorządowych, przemysłowców i zasłużonych mieszkańców miasta⁹⁸.

⁹⁸ CAW WBH, Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., sygn. I.372.59.4, Pismo Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV w sprawie zaprzysiężenia rekrutów z 13 XII 1928 r., bp.; *Podchorążówka...*, s. 27 (tu błędna informacja, że zaprzysiężenie rekrutów nastąpiło 18 listopada); W. Jarno, *Batalion Podchorążych...*, s. 183.

Zdjęcie 27. Drużyna 3. kompanii Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 po zajęciach szkoleniowych w lesie wilanowskim w Tomaszowie Maz. – wrzesień 1928 r.

Źródło: ze zbiorów Skansenu Rzeki Pilicy – filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim SRP/F/223

W styczniu 1929 r. rozpoczął się drugi etap w szkoleniu podchorążych, przygotowujący ich do dowodzenia plutonami. Zasadniczo szkolenie to odbywało się w kompaniach, ale co kilka tygodni cały batalion udawał się na krótkie ćwiczenia terenowe mające zapoznać podchorążych z taktyką batalionu. Dla przykładu, jedno z nich odbyło się w dniach 9–10 marca w okolicy wsi Łazisko (kilka kilometrów na wschód od Tomaszowa Maz.), gdzie prowadzono zajęcia z zakresu obrony i natarcia batalionu piechoty. Ponieważ tomaszowski garnizon nie posiadał odpowiednich warunków do przeprowadzenia większych ćwiczeń terenowych, więc ostatni miesiąc nauki w szkole elewi spędzali w Obozie Ćwiczeń OK IV w Raduczu pod Skierniewicami. Tu prowadzono dalsze szkolenie, zakończone złożeniem egzaminu. W warunkach polowych żołnierze mieli możliwość praktycznego sprawdzenia nabytej wcześniej wiedzy teoretycznej, zapoznając się zarazem z realiami zbliżonymi do ówczesnego pola walki. W czasie pobytu batalionu w Raduczu, inspekcjonował go gen. dyw. Aleksander Osiński (Inspektor Szkół Wojskowych), który wysoko ocenił wyszkolenie jego żołnierzy⁹⁹.

⁹⁹ *Podchorążówka...*, s. 28.

Zdjęcie 28. Grupa żołnierzy Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 po zajęciach szkoleniowych w tomaszowskich koszarach – zdjęcie z września 1928 r.

Źródło: ze zbiorów Skansenu Rzeki Pilicy – filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim SRP/F/227

Zdjęcie 29. Grupa żołnierzy Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w sali sypialnej tomaszowskich koszar – zdjęcie z 1928 r.

Źródło: ze zbiorów Skansenu Rzeki Pilicy – filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim SRP/F/222

Oprócz normalnych zajęć szkoleniowych żołnierze batalionu wykazywali dużą aktywność w zakresie działalności sportowej, czyniąc to pomimo braku podstawowego zaplecza w postaci własnego boiska czy garnizonowego toru przeszkód. Duże sukcesy w latach 1928–1929 odnosiła drużyna piłki nożnej, która wygrywała w tym czasie większość meczów z toma-

szowskimi drużynami piłkarskimi. Innym przejawem działalności sportowej były zawody strzeleckie, w których z reguły brała udział większość oficerów i szeregowych batalionu. Nie zaniedbywano także sfery kulturalnej, czego przykładem było powstanie w 1928 r. chóru, którego pierwszy publiczny występ odbył się w trakcie tomaszowskich obchodów święta niepodległości. Wspomniany chór szybko zyskał sympatię mieszkańców miasta, uczestnicząc w różnych uroczystościach, czym przyczyniał się do pogłębiania związków tutejszego garnizonu z miejscową ludnością. Warto tu dodać, że w dniach 24–25 listopada chór wziął np. udział w święcie pułkowym 25. pp w Piotrkowie Tryb., co było wyrazem uznania dla jego działalności i poziomu artystycznego (w repertuarze znajdowały się nie tylko pieśni wojskowe, lecz także kolędy, pastorałki, piosenki ludowe oraz piosenki zaliczane do kategorii rozrywkowych). Pomimo skromnego wyposażenia, aktywne życie toczyło się również w świetlicy, w której żołnierze spędzali wolny czas oraz brali udział w zajęciach organizowanych przez batalionową Komisję Kulturalno-Oświatową¹⁰⁰.

Zdjęcie 30. Grupa sportowa Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, w środku stoi komendant batalionu ppłk Stanisław Dąbek – zdjęcie z 1929 r.

Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4*, Tomaszów Maz. 1928–1929, wklejka po s. 30

Historia Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 okazała się jednak bardzo krótka, gdyż po utworzeniu w pierwszych dniach czerwca 1929 r. Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie – minister

¹⁰⁰ *Podchorążówka...*, s. 24–25 i 30; W. Jarno, *Batalion Podchorążych...*, s. 185–186.

Spraw Wojskowych zdecydował (6 czerwca) o likwidacji tomaszowskiego batalionu i wykorzystaniu jego kadry do sformowania wyżej wspomnianej szkoły:

Zarządzam utworzenie ośrodka szkolnego dla podchorążych rezerwy piechoty w Zambrowie i w tym celu przenoszę bataliony podchorążych rezerwy piechoty nr 4 z Tomaszowa Maz., nr 6 z Zaleszczyk i nr 9A z Łukowa oraz przeorganizuję je na Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty¹⁰¹.

Zdjęcie 31. Zajęcia szkoleniowe 3. kompanii Batalionu Podchorążych Piechoty nr 4 przy ruinach fabrycznych na Rolandówce w Tomaszowie Maz.

Źródło: ze zbiorów Skansenu Rzeki Pilicy – filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim SRP/F/229

Ponieważ w tym czasie w Batalionie Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 odbywał się trwający od 3 czerwca do 14 lipca kurs, batalion przenosił się do Zambrowa w dwóch fazach: do 16 lipca przetransportowano sprzęt należący do dwóch kompanii, a do 22 lipca resztę batalionu. Formalnie został on rozformowany sześć dni później. Warto tu dodać, że już 31 marca tego roku rozformowano Kwatermistrzostwo batalionu, co sprawiło, że batalion w ostatnich miesiącach swego istnienia podlegał pod względem

¹⁰¹ CAW WBH, Biuro Personalne MSWojsk., sygn. I.300.18.48, Rozkaz o przeniesieniu Batalionów Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, 6 i 9A do Zambrowa z 6 VI 1929 r., bp.

administracyjno-gospodarczym Kwaternem 25. pp w Piotrkowie Tryb.¹⁰² Od lata 1929 r. – przez kolejnych pięć lat – Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie szkoliła oficerów i podchorążych rezerwy piechoty ze wszystkich okręgów korpusów. Warto tu jeszcze dodać, że jej pierwszym komendantem został ppłk S. Dąbek¹⁰³, dotychczasowy komendant tomaszowskiego Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4¹⁰⁴.

Rozformowanie Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 doprowadziło do likwidacji tomaszowskiego garnizonu. Odpowiedni rozkaz w tej sprawie Dowództwo OK IV wydało już 25 czerwca:

W dniu 15 lipca 1929 r. o godzinie 12 nastąpi komisyjne zwolnienie z kwaterek wojskowego i oddanie właścicielom posesji przy ul. Jeziornej 20 [koszary – W. J.], lokalu przy ul. Piliczej 6 [kasyno oficerskie – W. J.] i placu Steinbacha [przy ul. św. Antoniego 48 – W. J.] w Tomaszowie Maz.¹⁰⁵

Tak też się stało, co zakończyło niemal 11-letnią historię tomaszowskiego garnizonu.

Trzeba tu jeszcze wspomnieć o losach Filii Głównej Składnicy Uzbrojenia nr 3. Rozkazem z 2 marca 1929 r. Główna Składnica Uzbrojenia nr 3 w Regnach otrzymała numer 4, podobnie jak jej dotychczasowa Filia pod Tomaszowem Maz., która niebawem została rozformowana. Proces jej likwidacji zajął kilka miesięcy. W jego trakcie zarówno dokumentację, jak i przechowywane przez nią zapasy amunicji i uzbrojenia przekazano do składnicy w Regnach¹⁰⁶. W mieście stacjonował jeszcze posterunek żandarmerii wcho-

¹⁰² CAW WBH, CAW WBH, Biuro Personalne MSWojsk., sygn. I.300.18.48, Rozkaz o przeniesieniu batalionów rezerwy piechoty nr 4, 6 i 9A do Zambrowa z 6 VI 1929 r. i o przeniesieniu pozostałości Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 do Zambrowa z 22 VII 1929 r., bp.; *Dziennik Rozkazów OK IV*, Rozkaz nr 17 z 29 IV 1929 r. i Rozkaz tajny nr 3 z 14 III 1929 r.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 164.

¹⁰³ Komendantem Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie był do 1930 r., potem w latach 1930–1934 dowodził 7. pp Leg. w Chełmie, w latach 1934–1939 zajmował stanowisko dowódcy 53. pp w Złoczowie, po czym 23 lipca 1939 r. – na kilka tygodni przed wybuchem II wojny światowej – objął stanowisko dowódcy Morskiej Brygady Obrony Narodowej oraz Lądowej Obrony Wybrzeża. Bronił Gdyni, a później Kępy Oksywskiej, gdzie 19 września w rejonie Babich Dołów – wobec beznadziejnej sytuacji – popełnił samobójstwo (T. Jurga, *Obrona Polski...*, s. 759).

¹⁰⁴ CAW WBH, *Dziennik Rozkazów OK IV*, Rozkaz nr 33 z 2 VII 1928 r.; Biuro Personalne MSWojsk., sygn. I.300.18.48, Rozkazy o przeniesieniu batalionów podchorążych rezerwy piechoty nr 4, 6 i 9A do Zambrowa z 6 VI 1929 r. i 22 VII 1929 r., bp.; Komunikat dyslokacyjny sił zbrojnych z 15 VIII 1928 r., s. 25 i 75; *Podchorążówka...*, s. 26–28; W. Jarno, *Batalion Podchorążych...*, s. 187.

¹⁰⁵ CAW WBH, Komenda garnizonu w Tomaszowie Maz., sygn. I.372.59.5, Pismo Szefostwa Budownictwa OK IV z 25 VI 1929 r., bp.

¹⁰⁶ CAW WBH, *Dziennik Rozkazów OK IV*, Rozkaz tajny nr 4 z 2 IV 1929 r.

dzący w skład plutonu żandarmerii ze Skierniewic (pluton ten podlegał dowództwu 4. Dywizjonu Żandarmerii z Łodzi). Jednak po rozformowaniu Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 oraz likwidacji Filii Głównej Składnicy Uzbrojenia nr 4 także i ten posterunek został niebawem zlikwidowany, a zajmowany przez niego budynek przy ul. św. Antoniego 46 przekazano władzom miejskim¹⁰⁷.

Podsumowując, lipiec 1929 r. przyniósł likwidację tomaszowskiego garnizonu, wojsko zaś znikło z jego ulic na ponad sześć lat. Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 – pomimo krótkiego istnienia – na trwałe zapisał się w historii Tomaszowa Maz. Obecność jego żołnierzy na różnego rodzaju uroczystościach i świętach pogłębiała związki mieszkańców z wojskiem, zwłaszcza w sferze kulturalnej oraz propagowania rozwoju sportu wśród młodzieży szkolnej. Równie ważny był czynnik ekonomiczny, gdyż rozformowanie batalionu i będąca tego konsekwencją likwidacja tomaszowskiego garnizonu okazała się bolesna dla całego miasta i lokalnej gospodarki.

¹⁰⁷ Ostatniego dowódcę posterunku, starszego żandarma Franciszka Klimka przeniesiono do Plutonu Żandarmerii w Skierniewicach.

ROZDZIAŁ III

BUDOWA NOWYCH KOSZAR (1933–1935)

Kolejny etap w wojskowych dziejach Tomaszowa Maz. rozpoczął się w 1935 r., kiedy przeniesiono do miasta na postój stały II dywizjon 4. pac. Było to spowodowane złymi warunkami dotychczasowego kwaterunku 4. pac (w Łodzi i Częstochowie), co zdecydowało, że Dowództwo OK IV postanowiło skoncentrować pułk w jednym miejscu. W związku z tym konieczna była budowa nowych koszar odpowiadających wymaganiom jednostki artylerii ciężkiej. Po kilku latach rozmów i negocjacji z władzami cywilnymi, postanowiono ostatecznie koszary dla 4. pac wybudować w Tomaszowie Maz. Jednak ograniczenia finansowe budżetu wojskowego spowodowały, że jego przeniesienie do nowego miejsca postoju miało odbywać się etapowo, w miarę rozbudowy tomaszowskich koszar. Pierwszym krokiem była wspomniana translokacja II dywizjonu z Częstochowy. Szersze omówienie problemu budowy wspomnianych koszar jest konieczne, gdyż ukazuje zaangażowanie tomaszowskich władz miejskich w dążeniu do odtworzenia w mieście garnizonu wojskowego. Bez tego zapewne nie doszłoby do powstania nowoczesnego kompleksu wojskowego i przeniesienia do niego II dywizjonu 4. pac, który mógłby zostać ulokowany w innym mieście¹.

¹ CAW WBH, Oddział I SG, sygn. I.303.3.300, Plan zmian dyslokacyjnym w 7-letnim planie modernizacji armii z 1933 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 164. W opracowanym w końcu 1933 r. siedmioletnim planie modernizacji armii przewidywano, że translokacja 4. pac do Tomaszowa Maz. odbędzie się w trzech etapach: w pierwszym – zamierzano przenieść w latach 1936–1937 II dywizjon z Częstochowy, w drugim – przenieść w latach 1937–1938 z Łodzi dowództwo pułku i I dywizjon, a w trzecim – przenieść w latach 1938–1939 z Łodzi III dywizjon. Zamierzeń tych – poza etapem pierwszym – nie udało się zrealizować do wybuchu II wojny światowej.

Sprawa budowy koszar dla 4. pac nabrała przyspieszenia wiosną 1933 r., gdy Dowództwo OK IV wezwało do swego gmachu w Łodzi (przy dzisiejszej ul. Legionów 81/83) upoważnionego delegata Zarządu Miasta Tomaszowa Maz. celem omówienia warunków ewentualnego przeniesienia do wspomnianego miasta jednostki wojskowej na pobyt stały. Zaproszenie to tomaszowskie władze miejskie przyjęły z nadzieją na odtworzenie w niedalekiej przyszłości garnizonu wojskowego, którego brak miasto dotkliwie odczuwało po jego likwidacji w 1929 r. Dotyczyło to zwłaszcza sfery ekonomicznej. Brak zamówień wojskowych oraz zakupów dokonywanych przez żołnierzy spotęgowały trudności gospodarcze miasta w latach wielkiego kryzysu. Nic więc dziwnego, że władze Tomaszowa Maz. były żywo zainteresowane ulokowaniem w mieście garnizonu.

Kwestia ta nabrała znaczenia już w 1932 r., gdy władze wojskowe zaczęły projektować zmiany w dyslokacji części jednostek, w tym również stacjonujących na obszarze OK IV Łódź. Jedną z rozważanych lokalizacji był Tomaszów Maz., do którego 2 marca przybył kpt. Ignacy Gruca, przedstawiciel Szefostwa Budownictwa OK IV, z zadaniem oceny miasta pod kątem ulokowania w nim jednostki wojskowej. Poinformował on Magistrat, że niezbędnym warunkiem będzie przekazanie do dyspozycji wojska od 60 do 100 ha ziemi z przeznaczeniem na plac ćwiczeń. Władzom tomaszowskim perspektywa ta wydała się bardzo korzystna, toteż 11 marca Wacław Smulski, prezydent Tomaszowa Maz., wystosował pismo do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z prośbą o poparcie starań zmierzających do realizacji wspomnianych planów władz wojskowych. We wspomnianym piśmie poinformował także, że Magistrat gotowy jest przekazać na ten cel niewielki teren w zachodniej części miasta, przylegający do prywatnego lasu hr. Jana Krystyna Ostrowskiego, którego część (około 30 ha) miasto chciałoby wydzierżawić i przekazać do dyspozycji władz wojskowych². Podobne pismo wystosowano także do Szefostwa Budownictwa OK IV:

Magistrat pozwala sobie przesłać Panu Szefowi odpis pisma swego, wystosowanego do Urzędu Wojewódzkiego odnośnie wydania zezwolenia na prawo wydzierżawienia terenu leśnego na plac ćwiczeń, z uprzejmą prośbą o łaskawe poparcie prośby Magistratu w Urzędzie Wojewódzkim ze strony Pana Szefa³.

Nie mając szczegółowych informacji o zamierzeniach władz wojskowych w tym zakresie, Magistrat Tomaszowa Maz. zwrócił się również 11 marca do

² APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z 11 III 1932 r., bp.

³ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. do Szefa Budownictwa OK IV z 11 III 1932 r., bp.

Dowództwa OK IV z prośbą o poparcie starań w sprawie ulokowania w mieście stałego garnizonu wojskowego. W kolejnym piśmie do Szefostwa Budownictwa OK IV z 19 kwietnia prezydent Tomaszowa Maz. – nie doczekawszy się reakcji na pismo z 11 marca – prosił o jasną deklarację, czy rozważania władz wojskowych na temat ulokowania w mieście garnizonu wojskowego są aktualne⁴. W odpowiedzi z 9 maja 1932 r. – kpt. I. Gruca (w imieniu szefa Budownictwa OK IV) odpisał, że:

[...] sprawa zakwaterowania wojska w Tomaszowie Mazowieckim jest wprawdzie aktualna nadal, jednak z uwagi na brak pomieszczeń odpowiadających wymaganiom wojska, garnizon ten jest brany w rachubę na dalszym planie, jako przedstawiający z pewnymi brakami możliwość zakwaterowania oddziału. Z tego względu wojsko żadnych konkretnych kroków zaopatrzenia garnizonu Tomaszów w plac ćwiczeń czynić nie może i na razie do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi nie może występować z poparciem podania Magistratu m. Tomaszowa⁵.

Sprawa, o której była mowa w tym piśmie, dotyczyła przekazania wojsku części lasu na zachód od Tomaszowa Maz. z przeznaczeniem na plac ćwiczeń, co było jednym z warunków uzyskania akceptacji władz wojskowych dla ewentualnego ulokowania tu nowego garnizonu. Niestety, w tej kwestii Wydział Rolnictwa Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi w piśmie z 21 marca 1932 r. do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. stwierdził, że wspomniany las znajduje się pod ochroną, przez co nie nadaje się na plac ćwiczeń dla wojska⁶.

Przez kolejny rok sprawa ulokowania stałego garnizonu w Tomaszowie Maz. nie posunęła się naprzód, toteż władze miasta z wielkim zadowoleniem przyjęły przesłane w kwietniu 1933 r. – wspomniane na wstępie tego rozdziału – zaproszenie do Dowództwa OK IV w Łodzi na rozmowy, wiążąc z nimi duże nadzieje w kontekście dalszego rozwoju miasta. Spotkanie odbyło się 3 maja 1933 r. Z ramienia władz tomaszowskich uczestniczył w nich osobiście W. Smulski (prezydent Tomaszowa Maz.). W ich trakcie został on poinformowany, że władze wojskowe nadal rozważają możliwość przeniesienia do Tomaszowa Maz. większej jednostki wojskowej, mając na myśli 4. pac. Uzależniły to jednak od nieodpłatnego przekazania przez Magistrat Tomaszowa Maz. placu pod budowę nowoczesnych koszar, odpowiednio dużego, aby pomieścić budynki wojskowe, strzelnicę oraz plac ćwiczeń. Co

⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. do Szefa Budownictwa OK IV z 19 IV 1932 r., bp.

⁵ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Szefostwa Budownictwa OK nr IV do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. z 7 V 1932 r., bp.

⁶ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Wydziału Rolnictwa Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi do Magistratu Miasta Tomaszowa z 21 III 1932 r., bp.

ważne, koszty inwestycji miało pokryć wojsko z budżetu MSWojsk. Kolejne spotkanie w tej sprawie odbyło się w siedzibie Dowództwa OK IV w Łodzi w dniu 6 czerwca, rozmawiano o dalszych szczegółach związanych z propozycją przeniesienia 4. pac do Tomaszowa Maz.⁷

W tym też czasie Magistrat tomaszowski podjął rozmowy z hr. J. K. Ostrowskim, pisząc do niego 14 czerwca:

Władze wojskowe skłonne są wybudować na terenie tutejszego miasta koszary dla IV pułku artylerii ciężkiej. W związku z tym miasto zobowiązało się przeznaczyć pod budowę tych koszar około 15 ha własnej ziemi, lecz niezależnie od tego potrzeba jest jeszcze około 100 ha ziemi na plac ćwiczeń, gdyż taki warunek władze wojskowe postawiły⁸.

Ponieważ miasto nie mogło przeznaczyć na plac ćwiczeń ziemi o takiej powierzchni, w dalszej części pisma władze miejskie zwróciły się z zapytaniem, czy hr. J. K. Ostrowski zgodziłby się przekazać lub wydzierżawić ziemię o podobnej powierzchni na cele wojskowe, dodając zarazem:

[...] iż w roku ubiegłym ta sama sprawa była aktualna i zapytany wówczas przez Magistrat p. A. Lubowiecki – pełnomocnik dóbr Pana Hrabiego – oświadczył, iż Pan Hrabia skłonny jest przeznaczyć na ten cel las znajdujący się na terenie tut. Miasta, oczywiście, o ile Urząd Wojewódzki zwolni go spod ochrony. Z uwagi na to, że w tym wypadku chodzi o plac dla wojska sądzimy, iż Urząd Wojewódzki na wniosek Magistratu i przy poparciu władz wojskowych, las ten zwolni spod ochrony leśnej. Gdyby Pan Hrabia prośbie Magistratu zadość uczynił, to Magistrat skłonny byłby również przeprowadzić zamianę wyżej wspomnianych 15 ha własnej ziemi, położonej przy szosie piotrkowskiej i obok gazowni na plac Pana Hrabiego obok wspomnianych 100 ha ziemi na plac ćwiczeń⁹.

Sprawa była pilna, toteż Rada Miejska w Tomaszowie Maz. na swym posiedzeniu w dniu 20 czerwca 1933 r. podjęła dyskusję na ten temat, celem ustosunkowania się do przedstawionej przez władze wojskowe propozycji. W trakcie sesji radni podkreślali, że budowa koszar i ulokowanie w mieście na stałe jednostki wojskowej stwarza szansę na rozwój gospodarczy, zmniejszenie bezrobocia i zwiększenie lokalnych obrotów handlowych. Ponadto część materiałów budowlanych wojsko miało zakupić od firm tomaszowskich. W kolejnych latach dochody z tytułu pobytu wojska w mieście

⁷ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Telegram Dowództwa OK IV do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. z 3 VI 1933 r., bp.

⁸ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. do hr. Jana Krystyna Ostrowskiego z 14 VI 1933 r., bp.

⁹ Tamże.

miały się przełożyć na większą zamożność jego mieszkańców. W konsekwencji Rada Miejska podjęła następującą uchwałę:

Gmina m. Tomaszowa Maz. niniejszą uchwałą przeznacza bezpłatnie tereny stanowiące jej własność, położone przy szosie piotrkowskiej, ogólnej powierzchni 15 ha, mianowicie: oznaczone na planie miasta i figurujące w rejestrze, jako grunty pod Nr. 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 i 37 o ogólnej powierzchni 7 ha oraz Nr. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 25 i 26 o powierzchni 8 ha, czyli razem 15 ha na rzecz władz wojskowych pod warunkiem, że na powyższych terenach będą pobudowane koszary i inne obiekty wojskowe dla pomieszczenia jednego pułku wojska. Wspomniane tereny nie mogą być odstąpione osobom trzecim bez zgody Magistratu oraz że roboty budowlane winny być rozpoczęte w ciągu dwóch lat od daty niniejszej uchwały. W razie nierozpoczęcia robót we wspomnianym terminie, ofiarowane grunty przechodzą z powrotem na własność gminy m. Tomaszowa Maz.¹⁰

W dalszej części uchwały radni upoważnili Zarząd Miasta, aby z powodu braku własnych terenów nadających się na duży plac ćwiczeń (wojsko potrzeby w tym zakresie określiło na 100 ha) – wydzierżawił od hr. J. K. Ostrowskiego tereny przyległe do wymienionych działek. Warto podkreślić, że powyższą uchwałę radni podjęli jednomyślnie, co pokazuje, iż wszyscy zdawali sobie sprawę z szansy na rozwój gospodarczy miasta, jaką dawało ulokowanie w nim stałego garnizonu wojskowego¹¹.

Następnego dnia do Magistratu Miasta wpłynęła odpowiedź hr. J. K. Ostrowskiego wysłana 18 czerwca. W piśmie tym hrabia stwierdził, że gotów jest wydzierżawić władzom miejskim względnie władzom wojskowym las o powierzchni 100 ha, przylegający do zachodniej granicy administracyjnej miasta, z przeznaczeniem na plac ćwiczeń dla wojska. Wymagał przy tym jednak precyzyjnego określenia granic wydzierżawionego terenu, ustalenia opłaty dzierżawnej i długości okresu dzierżawy oraz zgody Wydziału Rolnictwa Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi na zdjęcie ochrony tego lasu i zmianę rodzaju jego użytkowania. Z kolei w zakresie 15 ha ziemi mających ulec wywłaszczeniu, hrabia stwierdził, że zgadza się na nią, pod warunkiem przekazania przez miasto gruntów o podobnej wartości rynkowej. Pismo kończyło stwierdzenie, że hr. J. K. Ostrowski gotowy jest w każdej chwili powyższą sprawę sfinalizować¹².

¹⁰ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 2586, Protokół z posiedzenia Rady Miejskiej Tomaszowa Maz. z 20 VI 1933 r., bp.

¹¹ Tamże.

¹² APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo hr. Jana Krystyna Ostrowskiego do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. z 18 VI 1933 r., bp.

Kilka dni później Dowództwo OK IV pismem z 23 kwietnia 1933 r. poprosiło Magistrat Miasta Tomaszowa Maz. o szybkie przesłanie deklaracji władz miejskich w sprawie przekazania terenów na cele wojskowe¹³. W odpowiedzi Magistrat – mając już pozytywną uchwałę Rady Miejskiej oraz wstępną zgodę hr. J. K. Ostrowskiego – poinformował o tym Dowództwo OK nr IV pismem z 27 czerwca, zawierającym szczegółowy opis terenu powierzchni 15 ha przeznaczonego pod budowę koszar. Położony był on w zachodniej części miasta, w odległości około 600 m od centralnego punktu Tomaszowa Maz. (tj. placu Tadeusza Kościuszki) i około 3 km od stacji kolejowej znajdującej się przy linii kolejowej Koluszki–Opoczno. Teren był płaski i piaszczysty (warstwa piasku wynosiła około 9 m), nadając się – w ocenie Magistratu – idealnie dla celów budowlanych. Podkreślono, że przylegał on bezpośrednio do prywatnego lasu stanowiącego własność hr. J. K. Ostrowskiego, który wyraził zgodę na wydzierżawienie jego części na cele wojskowe¹⁴.

Niedługo potem ponownie zaszły zmiany we władzach miejskich Tomaszowa Maz., co mogło negatywnie odbić się na planach nieodpłatnego przekazania wojsku terenów wymienionych w uchwale z 20 czerwca. Decyzją wojewody łódzkiego Aleksandra Hauke-Nowaka – 12 lipca 1933 r. odwołany został dotychczasowy prezydent miasta W. Smulski, prowadzący do tej pory rozmowy z Dowództwem OK IV i gorąco popierający ideę ulokowania w Tomaszowie Maz. jednostki wojskowej. Jeszcze tego samego dnia wojewoda wprowadził zarząd komisaryczny, a stanowisko komisarza rządowego powierzył Eustachemu Rychlickiemu. Stanowisko to zajmował on do 30 marca 1935 r., kiedy to nowym prezydentem Tomaszowa Maz. został Antoni Rączaszek (funkcję prezydenta miasta sprawował do września 1939 r.)¹⁵. Na szczęście dla komisarza rządowego E. Rychlickiego budowa koszar stała się równie ważną kwestią. Już 4 sierpnia 1933 r. spotkał się z wojewodą łódzkim, którego przekonywał do poparcia wspomnianej inwestycji. Kilka dni później E. Rychlicki udał się do Warszawy, gdzie w MSWojsk. starał się przekonać centralne władze wojskowe do podjęcia decyzji o budowie koszar i przeniesieni do nich któregoś z pułków. W trakcie rozmów okazało się, że władze wojskowe zasadniczo zgodziły się na zakwaterowanie na stałe w Tomaszowie Maz. 4. pac, stacjonującego dotąd w Łodzi i Częstochowie, lecz względy finansowe nie pozwalały w tym czasie podjąć ostatecznej decyzji. Wstępnie, jako termin jej wydania, zasygnalizowano rok 1936 lub 1937. Jednocześnie E. Rychlicki poinformowany został, że o ile wojewoda łódzki przedstawi swój pozytywny wniosek w omawianej sprawie, to być

¹³ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Dowództwa OK IV do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. z 23 VI 1933 r., bp.

¹⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. do Dowództwa OK IV z 27 VI 1933 r., bp.

¹⁵ *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980, s. 355–359.

może władze wojskowe przyspieszą wydanie wspomnianej decyzji. Po powrocie do Tomaszowa Maz. komisarz rządowy niezwłocznie przygotował odpowiednie pismo, które 9 sierpnia wysłał do wojewody z prośbą o poparcie budowy koszar w MSWojsk. Jako uzasadnienie E. Rychlicki przedstawił sześć zasadniczych powodów mających przekonać wojewodę do aktywnego wsparcia zamysłu przeniesienia 4. pac do Tomaszowa Maz. Pierwszym była bliskość rezydencji Prezydenta RP w Spale, drugim – fakt, że przeniesienie owego pułku do miasta wpłynęłoby poważnie na ożywienie lokalnego życia gospodarczego, trzecim argumentem było to, że stały garnizon byłby dla władz miejskich stałym źródłem dodatkowego dochodu, czwartym – konieczność ulokowania w mieście silnego garnizonu z uwagi na rozbudowany przemysł i częste protesty robotnicze, piątym – zmniejszenie bezrobocia, szóstym zaś – niezmiernie ważny aspekt propagandowy wynikający z budowy koszar w związku ze zbliżającymi się wyborami samorządowymi¹⁶.

Nie znamy treści pisma wojewody do MSWojsk., ale musiało ono zawierać poparcie dla ulokowania w Tomaszowie Maz. nowego garnizonu wojskowego. W konsekwencji we wrześniu 1933 r. do miasta udał się gen. bryg. Stanisław Nałęcz Małachowski (dowódca OK IV), by osobiście zapoznać się z planowaną lokalizacją kompleksu koszarowego dla 4. pac. Wizyta ta była bardzo ważna, gdyż w jej trakcie dowódca okręgu oświadczył, że wojsko zasadniczo buduje nowe koszary na gruntach stanowiących własność Skarbu Państwa i przekazanych następnie w trwały zarząd wojska. W tej sytuacji zaproponował, aby miasto przekazało na własność władzom wojskowym obszar o powierzchni 40 ha. Ponieważ jednak Zarząd Miasta nie posiadał takiej powierzchni działek skupionych w jednym miejscu, komisarz rządowy zwrócił się do hr. J. K. Ostrowskiego (właściciela lasu przylegającego od zachodu do terenów miejskich położonych wzdłuż dzisiejszej ul. Józefa Bema) z propozycją zamiany 7 ha placów budowlanych (stanowiących własność miasta) położonych po lewej stronie szosy piotrkowskiej (po prawej stronie ul. Bema, na południe od dzisiejszej ul. Józefa Piłsudskiego) – na 30 ha lasów przylegających do gruntów miejskich, po lewej stronie dzisiejszej ul. Bema. Hrabia J. K. Ostrowski propozycji tej nie przyjął. Doprowadziło to do dalszych rozmów na ten temat, zakończonych zawarciem 16 października 1933 r. przez obie strony satysfakcjonującego je porozumienia. W myśl ustaleń umowy wstępnej o wymianie gruntów – miasto miało przekazać hrabiemu 15 ha gruntów miejskich położonych po obu stronach ówczesnej szosy piotrkowskiej (na wschód od dzisiejszej ul. J. Bema), za co otrzymać miało 40–42 ha młodego lasu po obu stronach wspomnianej szosy, leżących na zachód od dzisiejszej ul. J. Bema. Tereny te miasto było gotowe przekazać

¹⁶ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Pismo komisarza rządowego E. Rychlickiego do wojewody łódzkiego A. Hauke-Nowaka z 9 VIII 1933 r., bp.

władzom wojskowym na własność pod warunkiem niezwłocznego rozpoczęcia budowy kompleksu koszarowego dla 4. pac¹⁷.

Jednak w październiku 1933 r. brak było wciąż ostatecznej decyzji władz wojskowych w tej sprawie. W preliminarzu budżetowym MSWojsk. na rok 1934/1935 nadal nie przewidywano kredytów na budowę wspomnianych koszar, mających kosztować około 2,3 mln zł. Jednocześnie 7 października Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zakomunikowało wojewodzie łódzkiemu, że sprawa przeniesienia do Tomaszowa Maz. jednego z pułków artylerii jest poważnie brana pod uwagę, lecz decyzja w tej sprawie może zapaść najwcześniej w 1936 r.¹⁸ W tej sytuacji E. Rychlicki zwrócił się 18 października 1933 r. do gen. bryg. S. Nałęcza Małachowskiego z prośbą o przyspieszenie sprawy zakwaterowania 4. pac w Tomaszowie Maz.¹⁹ Tego samego dnia Komisarz Rządowy wystosował podobne pismo do Karola Polakiewicza (wicemarszałka Sejmu RP) oraz do wojewody łódzkiego z prośbą o interwencję w MSWojsk., aby jak najszybciej podjęło ono ostateczną decyzję o przeniesieniu 4. pac do Tomaszowa Maz. oraz przeznaczyło odpowiednie środki finansowe na rozpoczęcie budowy koszar już wiosną 1934 r. Pismo kończyło się następującym stwierdzeniem:

Gdyby Ministerstwo Spraw Wojskowych ze względów budżetowych nie mogło przystąpić do budowy koszar już wiosną 1934 r., jestem przekonany, że mieszkańcy miasta Tomaszowa Maz. skłonni byłiby założyć za Ministerstwo Spraw Wojskowych sumę około 250 000 zł w postaci pożyczki, która zwróconą byłaby im przez Skarb Państwa w roku 1935²⁰.

Na powyższe pismo A. Hauke-Nowak (wojewoda łódzki) zareagował bardzo szybko, pisząc w tej sprawie 23 października kolejny list do ministra spraw wojskowych, w którym – oprócz zaprezentowania stanowiska władz tomaszowskich – prosił o jak najszybsze podjęcie ostatecznej decyzji o zakwaterowaniu wojska w Tomaszowie Maz. List wojewoda kończył następującymi słowami:

¹⁷ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk, sygn. I.300.63.94, Pismo komisarza rządowego E. Rychlickiego do wojewody łódzkiego A. Hauke-Nowaka z 18 X 1933 r., bp.; APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Protokół umowy podpisanej 16 X 1933 r. przez Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz. Eugeniusza Rychlickiego z Antonim Lubowickim, pełnomocnikiem dóbr hr. J. K. Ostrowskiego, bp.

¹⁸ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Odręczna notatka z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Komisarza Rządowego w Tomaszowie Maz. z 7 X 1933 r., bp.

¹⁹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo E. Rychlickiego do gen. bryg. Stanisława Nałęcza Małachowskiego z 18 X 1933 r., bp.

²⁰ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Pismo komisarza rządowego E. Rychlickiego do wojewody łódzkiego A. Hauke-Nowaka z 18 X 1933 r., bp.

„[...] kwestia dostarczenia odnośnych gruntów dla wojska pod budowę koszar i na inne potrzeby – zostanie rozstrzygnięta przez gminę m. Tomaszowa Maz. w sensie dla wojska dodatnim, mianowicie w ten sposób, że gmina dostarczy bezpłatnie odpowiednie tereny. Reasumując powyższe – ponawiam wyrażoną na wstępie prośbę o przychylne ustosunkowanie się Pana Ministra do przedstawionej w niniejszym sprawozdaniu sprawy i zadecydowanie wcześniejszego zakwaterowania wojska w Tomaszowie Mazowieckim²¹.

Jak widać zarówno władze miejskie, jak i wojewódzkie podejmowały jesienią 1933 r. aktywne działania na rzecz przyspieszenia budowy koszar oraz podjęcia przez władze wojskowe decyzji o wcześniejszym – niż początkowo planowano – przeniesieniu do nich 4. pac.

Dnia 31 października 1933 r. do Tomaszowa Maz. przyjechała komisja z Dowództwa OK IV (w jej skład wchodził m.in. gen. bryg. Stanisław Miller – dowódca 4. Grupy Artylerii, płk Leon Bogusławski – dowódca 4. pac i kpt. inż. Stanisław Więckowski – szef Budownictwa OK IV) celem wizji lokalnej terenu przeznaczonego uchwałą Rady Miejskiej z 20 czerwca na potrzeby wojska. Komisja obejrzała również tereny pofabryczne w dzielnicy Starzyce o powierzchni 100 ha, przewidziane na plac ćwiczeń oraz tereny leśne należące do hr. J. K. Ostrowskiego położone przy szosie piotrkowskiej i przyległe do zachodniej granicy miasta. Po zakończeniu wizji lokalnej komisja stwierdziła, że najodpowiedniejszym terenem pod budowę koszar i plac ćwiczeń jest las stanowiący własność hr. J. K. Ostrowskiego o powierzchni 40 ha. Składał się on z dwóch działek i miał kształt czworoboku. Po północnej stronie szosy znajdowała się licząca 30 ha działka porośnięta młodym zagajnikiem sosnowym, nadająca się pod budowę koszar i budynków mieszkalnych. Po południowej stronie szosy położona była druga działka o powierzchni 10 ha, częściowo zalesiona (w części stanowiły ją grunty orne), nadająca się w ocenie wspomnianej komisji pod plac ćwiczeń i budowę garnizonowych magazynów amunicyjnych. Na działce tej znajdował się także niewielki (0,6 ha) niemiecki cmentarz wojskowy z czasów I wojny światowej (opiekę nad nim sprawował Zarząd Miasta) oraz leśniczówka, którą postulowano przenieść w inne miejsce. W swej konkluzji komisja uznała:

[...] wyżej wymieniony teren za nadający się pod budowę koszar i plac ćwiczeń i stawia wniosek: 1) nabycia tego terenu o pow. ok. 40 ha przez Zarząd Miasta Tomaszowa Maz. i przekazanie go pod budowę koszar tytułem darowizny na rzecz Skarbu Państwa w najkrótszym terminie; 2) odnośnie wylesienia komisja zaznacza, że wylesienie może nastąpić tylko w miejscach

²¹ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Pismo wojewody łódzkiego do ministra spraw wojskowych z 23 X 1933 r., bp.

powstania budynków i to ściśle wg planu sporządzonego przez wojsko, co należałoby uwzględnić przy transakcji kupna. Ponadto należy przewidzieć przeniesienie leśniczówki na inne miejsce; 3) Zarząd m. Tomaszowa zarządzi wykonanie planu sytuacyjnego terenu przez mierniczego przysięgłego w podziałce 1:2000 z naniesieniem warstwic co 0,5 m i przedstawi go władzom wojskowym w najkrótszym terminie, celem sporządzenia projektu usytuowania budynków²².

Ponieważ władzom Tomaszowa Maz. zależało na pozytywnym załatwieniu sprawy budowy koszar, zdecydowały się one na przekazanie wojsku postulowanego terenu. W tym celu E. Rychlicki wydał 22 grudnia 1933 r. postanowienie o podpisaniu ostatecznej umowy z hr. J. K. Ostrowskim o wymianie gruntów na bazie wcześniejszych ustaleń, choć z niewielkimi modyfikacjami. W zamian za tereny miejskie położone przy wylocie z miasta szosy piotrkowskiej, o ogólnej powierzchni 17 ha, figurujące w rejestrze pomiarowym miasta jako ogrody pod nr. 27–37 (7 ha) oraz działki mające we wspomnianym rejestrze nr. 8–15 i 18–26 (10 ha) – miasto miało otrzymać tereny leśne o powierzchni 42 ha (w zależności od potrzeb wojska), bezpośrednio graniczące ze wspomnianymi powyżej terenami miejskimi przekazanymi hr. J. K. Ostrowskiemu. Uzyskany przez miasto w drodze zamiany teren był położony po obu stronach szosy piotrkowskiej: na północ od niej stanowiło go 32 ha lasu, a na południe od wspomnianej szosy 10 ha gruntów (bez cmentarza wojskowego z czasów I wojny światowej). Całość pozyskanego terenu miasto przekazało tytułem bezpłatnej darowizny Skarbowi Państwa (w użytkowanie MSWojsk.), obwarowując to podobnym warunkiem, jaki określono w uchwale Rady Miejskiej z 20 czerwca 1933 r. – tzn. uzależniając jego bezpłatne przekazanie wojsku od rozpoczęcia budowy koszar najpóźniej w ciągu dwóch lat, tj. w 1934 lub 1935 r.²³ Powyższe postanowienie komisarza rządowego wojewoda łódzki zatwierdził 15 lutego 1934 r.²⁴

Celem przyspieszenia planowanych prac związanych z budową koszar płk dypl. Eugeniusz Chilarski z Szefostwa Budownictwa OK IV zwrócił się 19 stycznia 1934 r. do Wydziału Budownictwa Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z prośbą o zniesienie ochrony leśnej terenów przekazywanych przez hr. J. K. Ostrowskiego wojsku, aby jak najszybciej można było dokonać na nich niezbędnego wyrębu drzewostanu. Z podobną prośbą

²² CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Protokół komisji Dowództwa OK IV na temat przydatności terenów oferowanych wojsku przez władze Tomaszowa Maz. z 31 X 1933 r., bp.

²³ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Postanowienie nr 10 komisarza rządowego Tomaszowa Maz. E. Rychlickiego z 22 XII 1933 r., bp.

²⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo wojewody łódzkiego do Komisarza Rządowego w Tomaszowie Maz. z 15 II 1934 r., bp.

tego samego dnia zwrócił się do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi także A. Lubowiecki, pełnomocnik dóbr hr. J. K. Ostrowskiego²⁵. Trzy dni później (tj. 22 stycznia) E. Rychlicki (Komisarz Rządowy Tomaszowa Maz.) przesłał do Szefostwa Budownictwa OK IV odpis swego postanowienia z 22 grudnia 1933 r. w sprawie zamiany terenów należących do miasta na tereny stanowiące własność hr. J. K. Ostrowskiego, na których miano zbudować koszary²⁶.

W odpowiedzi dowódca OK IV odpisał 27 lutego, że władze wojskowe przejmą teren pod budowę koszar po podpisaniu odpowiedniej umowy, do czego niezbędne będzie przygotowanie przez władze Tomaszowa Maz. szczegółowego planu terenu, sporządzonego przez przysięgłego geometrę, oraz wyciągu hipotecznego stwierdzającego brak jakichkolwiek obciążeń na rzecz wierzycieli. Jednocześnie dowódca okręgu prosił, aby celem zabezpieczenia lasu przed ewentualną dewastacją (chodziło o ochronienie go przed nielegalnym wyrębem przez okolicznych mieszkańców) władze miejskie pilnowały tego terenu (poprzez utworzenie tu czasowego posterunku Policji Państwowej lub służby leśnej) do czasu ogrodzenia go przez władze wojskowe. Dodatkowo dowódca okręgu postulował jak najszybsze przesłanie planu warstwicowego całego terenu w skali 1:1000. O ochronę lasu Komisarz Rządowy zwrócił się 2 marca do A. Lubowieckiego, zarządcy dóbr hr. J. K. Ostrowskiego, jako zarządzającego wspomnianym lasem do czasu przekazania go władzom wojskowym. Skierował również prośbę do Ekspozytury Starostwa Brzezińskiego w Tomaszowie Maz. o wydanie odpowiednich zarządzeń organom Policji Państwowej²⁷.

W tym samym czasie Szefostwo Budownictwa OK IV pismem z 27 lutego 1934 r. zawiadomiło Zarząd Miasta Tomaszowa Maz. o konieczności szybkiego wykonania próbných odwiertów dla zbadania gruntu w miejscu planowanej budowy. W tym celu Szefostwo Budownictwa OK IV wybrało łódzką firmę J. Barskiego i zwróciło się z prośbą do władz tomaszowskich o przeprowadzenie kontroli prac wiertniczych²⁸.

²⁵ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo płk. dypl. Eugeniusza Chilarskiego do Wydziału Budowlanego Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z 19 I 1934 r. oraz pismo Antoniego Lubowieckiego do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z 19 I 1934 r., bp.

²⁶ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Eugeniusza Rychlickiego do Szefostwa Budownictwa OK IV z 22 I 1934 r., bp.

²⁷ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo gen. bryg. S. Nałęcza Małachowskiego do Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz. z 27 II 1934 r., Pismo Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz. do A. Lubowieckiego z 2 III 1934 r. oraz do Ekspozytury Starostwa Brzezińskiego w Tomaszowie Maz. z 2 III 1934 r., bp.

²⁸ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Szefostwa Budownictwa OK IV do Zarządu Miejskiego w Tomaszowie Maz. z 27 II 1934 r., bp.

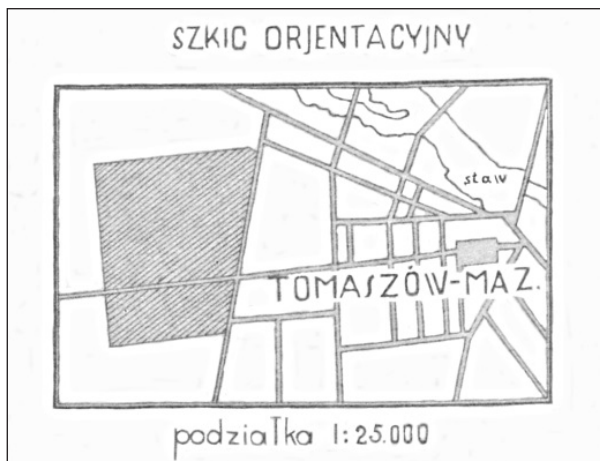

Plan 3. Plan gruntów przekazanych władzom wojskowym wiosną 1934 r. pod budowę koszar dla 4. Pac, sporządzony przez mierniczego przysięgłego W. Daniłowskiego

Źródło: APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838

Miesiąc później, 26 marca, podpisany został akt notarialny między Zarządzeniem Miasta Tomaszowa Maz. a J. K. Ostrowskim w sprawie zamiany wspomnianych wcześniej terenów, dzięki czemu władze miejskie stały się właścicielem terenu pod budowę koszar. Nieco wcześniej, 17 marca – na podstawie przeprowadzonych odwiertów – mierniczy przysięgły inż. W. Daniłowski przygotował plan warstwowy terenu pod budowę, zatwierdzony 28 marca przez Szefostwo Budownictwa OK IV. Powierzchnia tego obszaru wyniosła 41 ha (5934,05 m²). Dnia 13 kwietnia 1934 r. – a więc jeszcze przed oficjalnym podpisaniem aktu notarialnego o przekazaniu lasu władzom wojskowym – sporządziły one wstępny plan usytuowania budynków

koszarowych dla 4. pac, po czym w piśmie z 18 kwietnia Szefostwo Budownictwa OK IV zwróciło się do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. o dokonanie niezbędnej wycinki drzew. Zadanie to zostało wykonane bardzo szybko, o czym władze miejskie poinformowały wspomniane Szefostwo pismem z 27 kwietnia²⁹.

Plan 4. Położenie kompleksu wojskowego na planie Tomaszowa Maz. na mapie z 1933 r.

Źródło: APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838

W ocenie Dowództwa OK IV teren pozyskany w Tomaszowie Maz. na cele wojskowe wystarczał w zupełności na wybudowanie nowego kompleksu koszarowego oraz na plac ćwiczeń dla działonów artylerii, wobec czego przerwano wcześniej podjęte pertraktacje z tomaszowskim Magistratem o zapewnienie aż 100 ha terenu pod plac ćwiczeń. W konsekwencji Dowództwo OK IV przesłało 18 kwietnia 1934 r. do Departamentu Budownictwa MSWojsk. projekt aktu darowizny, sporządzony w porozumieniu z Prokuratorią Generalną RP i komisarzem rządowym miasta Tomaszowa Maz. – z prośbą o jego zaakceptowanie i wyrażenie zgody na przyjęcie darowizny³⁰. Zgodę taką II wiceminister Spraw Wojskowych wyraził 27 kwietnia z zastrzeżeniem, że akt darowizny należy uzupełnić o postanowienie mówiące o darowaniu wojsku przez gminę Tomaszów Maz. wspomnianych gruntów o powierzchni 40–42 ha, wolnych od wszelkich długów i obciążeń, jak rów-

²⁹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz. do Dowództwa OK nr IV z 28 III 1934 r., bp. oraz Pismo Szefostwa Budownictwa OK IV do Magistratu Miasta Tomaszowa Maz. z 18 IV 1934 r. i Pismo Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz. do Dowództwa OK IV z 27 IV 1934 r., bp.

³⁰ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Pismo Dowództwa OK IV z 18 IV 1934 r., bp.

niez o stwierdzenie, iż wspomniana gmina zobowiąże się w ciągu dwóch lat od podpisania aktu notarialnego uzyskać wykreślenie z księgi hipotecznej takich wpisów, a w razie niewykonania tego postanowienia – za wynikające stąd straty odpowiadać będzie wobec Skarbu Państwa. Informacje o tym gen. bryg. S. Nałęcz Małachowski przesłał komisarzowi rządowemu Tomaszowa Maz. pismem z 9 maja. Zawiadomił w nim także, że upoważnił por. Stanisława Przybylskiego (z Szefostwa Budownictwa OK IV) do podpisania aktu notarialnego w sprawie przejęcia przez wojsko gruntów pod budowę koszar przylegających do zachodniej granicy administracyjnej miasta³¹.

Po uzyskaniu wspomnianej zgody, 18 maja 1934 r. w Tomaszowie Maz. w kancelarii notariusza Zygmunta Jeleniewskiego przy ul. św. Antoniego 15 podpisany został akt notarialny dotyczący przekazania przez władze miasta tytułem bezpłatnej darowizny Skarbowi Państwa terenu pod budowę koszar, nabytego przez Zarząd Miasta od hr. J. K. Ostrowskiego³². Ze strony władz miejskich umowę notarialną podpisał E. Rychlicki (komisarz rządowy), a ze stron władz wojskowych – por. S. Przybylski (delegat Szefostwa Budownictwa OK IV). Precyzyjnie określono w niej przedmiot darowizny w postaci dwóch działek o powierzchni 30 i 10 ha, jak również zobowiązanie Zarządu Miasta do przeniesienia na własny koszt wspomnianej wcześniej leśniczówki na inne tereny należące do hr. J. K. Ostrowskiego. Ten ze swej strony zobowiązał się do wykreślenia w ciągu miesiąca na swój koszt wszelkich obciążeń ujętych w dziale III i IV wykazu hipotecznego dla tej nieruchomości. Ponadto w powyższym akcie notarialnym określono, że na terenach przekazanych Skarbowi Państwa drzewostan mający być wycięty w myśl wojskowych wytycznych pod budowę budynków – będzie należał do hr. J. K. Ostrowskiego (wyrębu miał dokonać na własny koszt). Dodatkowo zapisano, że niemiecki cmentarz wojskowy znajdujący się na terenie przekazanym Skarbowi Państwa stanie się własnością gminy m. Tomaszowa Maz. W dalszej części umowy dodano stwierdzenie, że powyższa umowa darowizny dokonana została pod koniecznym warunkiem przystąpienia do budowy koszar na przekazanym terenie najpóźniej w ciągu dwóch lat od dnia podpisania aktu notarialnego. W przypadku niewywiązania się władz wojskowych z tego warunku wspomniane tereny miały na powrót stać się własnością gminy m. Tomaszowa Maz. Na podstawie tego aktu notarialnego Skarb Państwa otrzymał tereny wolne od wszelkich długów i obciążeń, a wartość przekazanych gruntów wyceniona została na 200 tys. zł³³.

³¹ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo gen. bryg. S. Nałęcza Małachowskiego do Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz. z 9 V 1934 r., bp.

³² Umowę notarialną w tej sprawie podpisano 26 marca 1934 r.

³³ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Umowa notarialna podpisana u notariusza Zygmunta Jeleniewskiego o przekazaniu na własność Skarbu Państwa terenu pod budowę koszar z 18 V 1934 r. (repertorium nr 181), bp.

Chcąc wyrazić podziękowania dla K. Polakiewicza (wicemarszałka Sejmu RP) za zaangażowanie się w sprawę podjęcia decyzji o stopniowym przeniesieniu 4. pac do Tomaszowa Maz., E. Rychlicki wystosował 25 maja specjalne pismo, w którym stwierdził m.in.:

W związku z podpisaniem w dniu 18 maja r.b. przez pełnomocnika Ministerstwa Spraw Wojskowych aktu darowizny terenów Gminy m. Tomaszowa Maz. pozwalam sobie w imieniu miasta Tomaszowa Maz. jak najserdeczniej podziękować Jaśnie Wielmożnemu Panu Marszałkowi za łaskawe przyczynienie się do budowy koszar w Tomaszowie Mazowieckim. Budowa tych koszar niewątpliwie przyczyni się do ożywienia życia gospodarczego, a przez ulokowanie tu wojska na stałe, podniesie się również znaczenie samego miasta. Toteż z tym większym zadowoleniem składam to podziękowanie, zapewniając Pana Marszałka, że słowa te są wyrazem wszystkich mieszkańców Tomaszowa Maz.³⁴

Wiosną 1934 r. Szefostwo Budownictwa OK IV przygotowało plan sytuacyjny nowego kompleksu koszarowego mającego powstać w Tomaszowie Maz. (otrzymał on nr 116), przesłany 27 czerwca do zatwierdzenia przez Departament Budownictwa MSWojsk.³⁵ Niestety, w aktach tego departamentu plan ów nie zachował się. Nie udało się go odnaleźć także w innych zespołach archiwalnych znajdujących się w CAW WBH, jak również w zbiorach Archiwum Państwowego w Piotrkowie Tryb. Filia w Tomaszowie Maz. Brak jest też dokumentacji dotyczącej budowy koszar, stąd trudno precyzyjnie określić nie tylko termin rozpoczęcia inwestycji, lecz także liczbę powstałych budynków.

Przypuszczalnie ostateczne decyzje w sprawie przyznania na ową inwestycję odpowiednich kredytów MSWojsk. podjęto wiosną 1934 r., a rozpoczęcie budowy koszar nastąpiło prawdopodobnie niebawem po podpisaniu aktu notarialnego o przekazaniu terenu Skarbowi Państwa w formie darowizny. Wiadomo także, że już w kwietniu – jak wcześniej wspomniano – dokonano częściowego wyrębu lasu w miejscach planowanych budynków koszarowych, co może świadczyć o dążeniu władz wojskowych do jak najszybszego rozpoczęcia budowy. Stąd też można założyć, iż pierwsze prace ziemne związane z budową podjęto już latem 1934 r., lecz i w tej kwestii niewiele wiadomo. W Aktach Miasta Tomaszowa Maz. udało się odnaleźć pismo Zarządu Miejskiego z 30 października 1934 r. do Szefostwa Budownictwa OK IV, w którym władze miejskie informowały o lokalizacji studni głębinowych (artezyjskich) położonych w pobliżu placu

³⁴ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1838, Pismo E. Rychlickiego, Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz., do Karola Polakiewicza, wicemarszałka Sejmu RP z 25 V 1934 r., bp.

³⁵ CAW WBH, Departament Budownictwa MSWojsk., sygn. I.300.63.94, Pismo Szefostwa Budownictwa OK IV z 27 VI 1934 r., bp.

budowy koszar, celem opracowania przez władze wojskowe projektu wodociągowo-kanalizacyjnego dla powstającego kompleksu wojskowego. Najbliższa studnia głębinowa zlokalizowana była w odległości kilkuset metrów od terenu wojskowego – przy ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego 42 na terenie Miejskiej Szkoły Powszechnej. Można stąd wnioskować, że budowa koszar w owym czasie już trwała³⁶.

Niewiele wiadomo także o wykonawcach budynków koszarowych. Udało się tylko ustalić, że w marcu 1934 r. Szefostwo Budownictwa OK IV rozpiisało przetarg na wybudowanie pierwszego budynku (głównego bloku koszarowego), wygrany przez Firmę Służewski i Tański z Łodzi³⁷. Po uzyskaniu tej informacji Komisarz Rządowy Tomaszowa Maz. wysłał 10 kwietnia do wspomnianej firmy pismo zawierające zgodę na rozpoczęcie przez jej pracowników prac budowlanych³⁸.

Zdjęcie 32. Budowa koszar dla II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. – wiosna 1935 r.

Źródło: zdjęcie ze zbiorów Krzysztofa Zakrzewskiego

³⁶ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1882, Pismo Zarządu Miasta Tomaszowa Maz. do Szefostwa Budownictwa OK IV z 30 X 1934 r., bp.

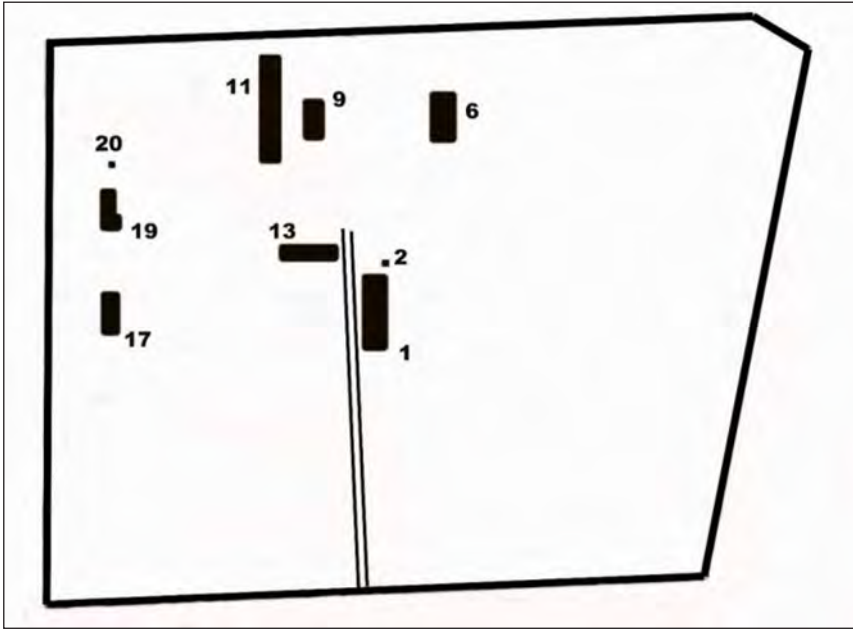
³⁷ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1882, Pismo Szefostwa Budownictwa OK IV do Komisarza Rządowego Tomaszowa Maz. z 9 IV 1934 r., bp.

³⁸ APTM, AmTM, sygn. 7, t. 1882, Pismo Zarządu Miasta Tomaszowa Maz. do Firmy Służewski i Tański z 10 IV 1934 r., bp.

Według współczesnej dokumentacji tego kompleksu koszarowego, do dziś istnieje dziewięć budynków wybudowanych przed wojną, których usytuowanie podaje poniższy plan. Budynek nr 1 to murowany czterokondygnacyjny i częściowo podpiwniczony dawny budynek koszarowy o ogólnej powierzchni użytkowej 3040 m². Położony obok niego budynek nr 2 to murowany, wolnostojący, jednokondygnacyjny i niepodpiwniczony budynek o powierzchni użytkowej zaledwie 6 m², odgrywający dawną rolę magazynu podręcznego. Nieco na północ wybudowany został budynek nr 6 o charakterze magazynowym – murowany, dwukondygnacyjny i niepodpiwniczony, o powierzchni użytkowej 1144 m². Na lewo od niego usytuowany został budynek nr 9, w którym prawdopodobnie mieściła się kuźnia, murowany, jednokondygnacyjny i niepodpiwniczony, o powierzchni użytkowej 90 m², a na lewo od niego budynek nr 11 (mieszczący obecnie tzw. spadochroniarnię). Przed wojną znajdowały się w nim stajnie – jest to budynek wolnostojący, jednopiętrowy i niepodpiwniczony, o powierzchni użytkowej 842 m². W pewnej odległości od niego, przy lewym skraju kompleksu koszarowego, zlokalizowane zostały kolejne trzy murowane budynki wybudowane w połowie lat trzydziestych XX w. noszące dziś nr. 17, 19 i 20. Pierwszy z nich – dwukondygnacyjny i niepodpiwniczony o powierzchni użytkowej 362 m² – mieścił Izbę Chorych, drugi (nr 19) – jednokondygnacyjny, niepodpiwniczony, o powierzchni użytkowej 237 m² – łaźnię, natomiast trzeci budynek (nr 20) – jednokondygnacyjny, niepodpiwniczony, o powierzchni użytkowej zaledwie 5 m² – pełnił funkcję magazynu podręcznego. Ostatnim zachowanym do dziś budynkiem powstałym w połowie lat trzydziestych jest budynek nr 13 – jednokondygnacyjny, niepodpiwniczony, o powierzchni użytkowej 413 m² – mieszczący działownię dywizjonu, wykorzystywany obecnie jako obiekt o charakterze garażowym. Na podstawie dzisiejszej dokumentacji nie można jednak stwierdzić, czy są to wszystkie budynki wybudowane w latach trzydziestych, budynków zniszczonych, rozebranych w czasie wojny lub w późniejszych latach mogło być bowiem więcej, lecz trudno ową kwestię – z uwagi na brak przedwojennego planu koszar – jednoznacznie rozstrzygnąć.

Jak wspomniano, nie jest znana dokładna liczba budynków wybudowanych w tomaszowskich koszarach w połowie lat trzydziestych, nie zachowały się również ich plany. Jedyne bliższe dane na ten temat udało się odnaleźć w aktach Departamentu Artylerii MSWojsk. w odniesieniu do działowni II dywizjonu 4. pac. W piśmie z 18 maja 1938 r. wspomniany Departament proponował zastosować w nowo powstających działowniach i stajniach zmiany mające zmniejszyć koszty ich budowy. Niejako przy okazji podano w nim także wymiary działowni II dywizjonu 4. pac³⁹ (tab. 6).

³⁹ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.290, Pismo szefa Departamentu Artylerii MSWojsk. z 18 V 1938 r., bp.

Plan 5. Plan kompleksu koszarowego wybudowanego w Tomaszowie Maz. w połowie lat trzydziestych

* Numery przy budynkach oznaczają także ich współczesną numerację

Źródło: opracowanie własne

Zdjęcie 33. Budowa koszar dla II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. – wiosna 1935 r.

Źródło: ze zbiorów Skansenu Rzeki Pilicy – filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim SRP/F/994

Tabela 6. Wymiary działowni II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Mazowieckim

Wyszczególnienie	Wymiary
Głębokość działowni	9,22 m
Wysokość działowni pod dach – z przodu	4,10 m
Wysokość działowni pod dach – z tyłu	3,40 m
Szerokość bramy między futrynami	3,00 m
Wysokość bramy do futryny	2,55 m
Rozstaw między osiami słupów	3,60 m
Rodzaj posadzki w działowni	kostka drewniana
Rodzaj bramy	drewniana
Liczba okien na działon	2
Rodzaj dachu	drewniany

Źródło: CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.290, Pismo szefa Departamentu Artylerii MSWojsk. z 18 V 1938 r., bp.

Nowe koszary, zbudowane w lesie na północ od drogi wylotowej w kierunku Piotrkowa Tryb., były nie tylko nowoczesne, ale – jak to określił P. Zarzycki:

[...] niemal luksusowe: parkiety w budynkach mieszkalnych – co zdecydowało o wprowadzeniu kapci dla szeregowych, elegancko umeblowane i udekorowane obrazami świetlice, obszerne umywalnie z natryskami. Wybudowano nowoczesny warsztat rusznikarsko-puszkarski, w którym był sprzęt umożliwiający nawet naprawę haubic 155 mm. Obszerny plac ćwiczeń i nowoczesna strzelnica dopełniały obrazu tego kompleksu⁴⁰.

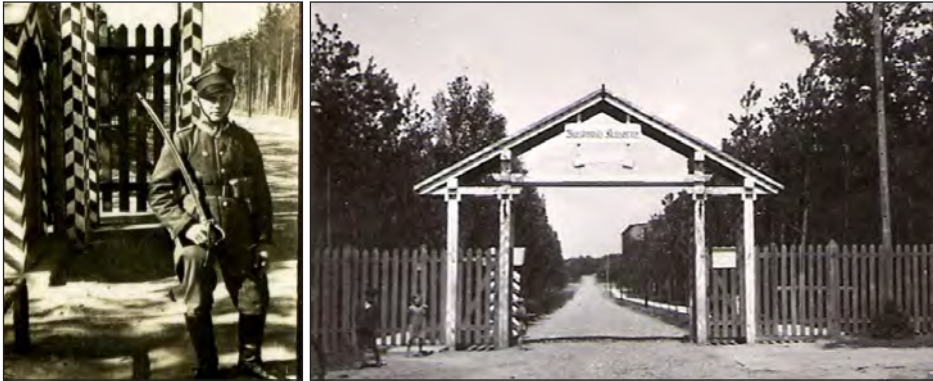
Był on także dostosowany do wymogów obrony przeciwlotniczej. Dodatkowo działownia posiadała ogniotrwałą konstrukcję. Nic więc dziwnego, że w 1938 r. Departament Artylerii MSWojsk. zalecił jednostkom artylerii, by przy budowie nowych lub przebudowie starych działowni wzorowano się na obiektach wzniesionych w Tomaszowie Maz.⁴¹

Jak wcześniej wspomniano, do wybuchu II wojny światowej do Tomaszowa Maz. przeniesiono jedynie II dywizjon 4. pac, gdyż dalszą rozbudowę koszar uniemożliwiły ograniczenia finansowe MSWojsk. Koszt powstania kompleksu koszarowego dla całego pułku artylerii ciężkiej – według kosztorysu z 1938 r. – określono na 2,748 mln zł, w tym m.in.: za budynek dowództwa pułku z izbą chorych – 190 tys., budynek koszarowy – 800 tys., kuchnię pułkową – 139 tys., stajnię – 340 tys., działownię – 128 tys., warsztat rusznikarski – 80 tys., ma-

⁴⁰ P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 13.

⁴¹ R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991, s. 264.

gazyn zapasu wojennego – 250 tys., magazyn zapasu bieżącego – 100 tys., ujeżdżalnię – 90 tys., magazyny amunicyjne – 100 tys., świetlicę żołnierską – 125 tys., kasyno oficerskie – 93 tys. i kasyno podoficerskie – 60 tys.⁴² Kwota niemal 2,8 mln zł okazała się w końcu lat trzydziestych zbyt duża w kontekście możliwości finansowych Departamentu Budownictwa MSWojsk., co spowodowało wstrzymanie prac nad dalszą rozbudową koszar.

Zdjęcie 34 (po lewej). Żołnierz polski przed bramą wjazdową do koszar II dywizjonu 4. pac – zdjęcie z końca lat trzydziestych

Zdjęcie 35 (po prawej). Ta sama brama wjazdowa do koszar w okresie II wojny światowej, u góry bramy napis „Blaskowitz Kaserne”, a poniżej – nieusunięty jeszcze napis „4 pac”

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Zdjęcie 36. Koszary II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. w czasie okupacji niemieckiej

Źródło: ze zbiorów Skansenu Rzeki Pilicy – filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim SRP/F/407

⁴² CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.290, Kosztorys budowy kompleksu koszarowego dla pułku artylerii ciężkiej z 1938 r., bp.

Zdjęcia 37–38. Koszary w Tomaszowie Maz. – główny budynek koszarowy, widok z 2018 r.

Źródło: fotografia własna

Ukończenie pierwszego etapu budowy kompleksu koszarowego na potrzeby II dywizjonu 4. pac nastąpiło prawdopodobnie późnym latem 1935 r. W jego wyniku – według Piotra Zarzyckiego – kosztem 1,7 mln zł powstały budynki wraz z niezbędnym zapleczem, mogące pomieścić jeden dywizjon 4. pac. Dalszą rozbudowę koszar planowano przeprowadzić w późniejszym terminie, lecz – jak wspomniano – na przeszkodzie stanęły ograniczenia finansowe wojska oraz wybuch II wojny światowej. W konsekwencji do września 1939 r. dowództwo pułku oraz I i III dywizjon stacjonowały w Łodzi – w dawnych carskich koszarach przy ul. 6 Sierpnia 84/86.

ROZDZIAŁ IV

GARNIZON W PRZEDEDNIU WOJNY (1935–1939)

Po ukończeniu pierwszego etapu budowy koszar w Tomaszowie Maz. Departament Dowodzenia Ogólnego MSWojsk. podjął 18 września 1935 r. decyzję o przeniesieniu do nich II dywizjonu 4. pac z Częstochowy, po czym 30 września zarządził niezwłoczne przeprowadzenie tej translokacji¹. Oznaczało to odtworzenie tomaszowskiego garnizonu, w którym w II połowie lat trzydziestych stacjonowała tylko jedna jednostka wojskowa. Stanowisko komendanta tomaszowskiego garnizonu sprawował odąd każdorazowy dowódca tego dywizjonu, mając do pomocy – wyznaczonego przez siebie z jego składu osobowego – oficera placu. Ich zadania w zakresie regulowania służby garnizonowej nie zmieniły się w istotny sposób w porównaniu z zadaniami władz garnizonowych z lat dwudziestych, opisanymi w rozdziale II. Dlatego też ponowne omówienie zasad służby garnizonowej w tym rozdziale byłoby zbędnym powtórzeniem – w związku z tym problematyka władz garnizonowych została tu jedynie wzmiankowana w koniecznym zakresie².

¹ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.14, Rozkazy o translokacji wojsk na obszarze OK IV z 18 i 30 IX 1935 r., bp.; 4 pac, sygn. I.322.51.39, Rozkaz dowództwa II dywizjonu 4 pac nr 215 z 30 IX 1935 r., bp.; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 146; P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 11.

² CAW WBH, Oddział I SG, sygn. I.303.3.129, Organizacja władz garnizonowych na stopie pokojowej z 13 VIII 1934 r., bp.; Komunikat dyslokacyjny sił zbrojnych z 1935 r. (maszynopis), bp. Liczba garnizonów na obszarze OK IV wzrosła jesienią 1935 r. do szesnastu. Były to następujące garnizony: Barycz, Częstochowa, Gałkówka, Końskie, Kutno, Łask, Łęczycza, Łódź, Łowicz, Piotrków Tryb., Radomsko, Regny, Sieradz, Skierniewice, Tomaszów Maz. i Wieluń. Funkcjonowały w nich następujące organy wykonawcze służby lokalno-garnizonowej, podlegające komendantom właściwych garnizonów: Łódź – komenda miasta, Częstochowa – komenda placu, Barycz – komenda obozu ćwiczeń, Skierniewice – oficer placu typu I oraz dwunastu oficerów placu typu II w pozostałych garnizonach.

Garnizon tomaszowski, po okresie stacjonowania w nim w latach 1918–1929 jednostek piechoty – stał się od 1935 r. miejscem postoju jednostki artylerii ciężkiej. Zasadniczą cechą artylerii jest duża siła ognia, wykorzystywana zarówno w działaniach ofensywnych, jak i obronnych. Na wyposażeniu artylerii ciężkiej znajdowały się armaty i haubice, które różniły się właściwościami konstrukcyjnymi i przeznaczeniem: armat używano do strzelania płaskotorowego, gdyż charakteryzowały się one większą szybkostrzelnością i zasięgiem ognia w porównaniu z haubicami, które przeznaczone są głównie do strzelania stromotorowego i ostrzeliwania celów znajdujących się w ukryciu oraz niszczenia umocnionych punktów oporu wroga.

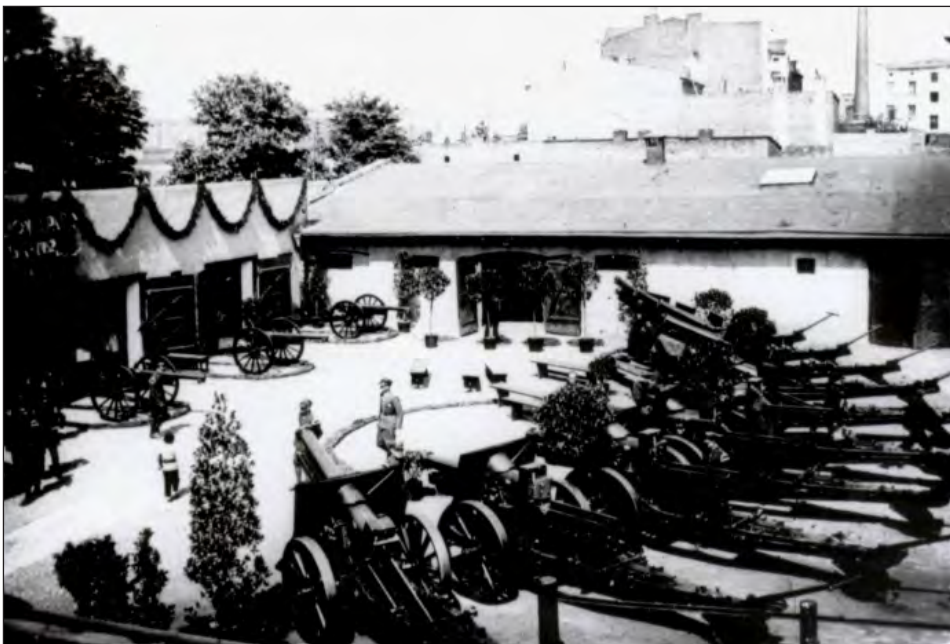
Historia 4. pac jest złożona, toteż warto ją przedstawić w niezbędnym choć zarysie³. Jego antenatami były powstałe w 1919 r. pułki artylerii ciężkiej 7. i 10. DP, przeformowane rok później na dywizjony artylerii ciężkiej⁴. Jesienią 1921 r. w ramach procesu przejścia WP na organizację pokojową, artylerię ciężką wyłączono ze składu dywizji piechoty i złączono w nowe samodzielne jednostki szczebla pułkowego, które podlegały bezpośrednio dowództwom Okręgów Korpusów – w każdym okręgu stacjonować miał jeden pułk artylerii ciężkiej noszący numer własnego okręgu. Jednym z takich pułków artylerii ciężkiej był 4. pac, powstały na bazie 10. dac z 10. DP i 7. dac z 7. DP. Pierwszy z nich, po przeniesieniu w październiku 1921 r. ze Skierniewic do Łodzi został przeformowany na I dywizjon nowego 4. pac, natomiast 7. dac – po przeniesieniu z Kielc do Częstochowy przemianowano na II dywizjon 4. pac. Dowództwo pułku ulokowano w Łodzi w dawnych rosyjskich koszarach przy ul. 6 Sierpnia 84/86, gdzie rozmieszczono także I dywizjon i Kadre Baterii Zapasowej 4. pac (powstała na bazie Baterii Zapasowej 7. dac)⁵.

³ Więcej o historii i organizacji 4. pac patrz: W. Jarno, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej w latach 1921–1939. Organizacja, uzbrojenie i działania bojowe*, [w:] *Mieczem i szczytem. Broń na polu walki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 217–239.

⁴ Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r., przystąpiono m.in. do rozbudowy artylerii, w tym również artylerii ciężkiej. Wiosną następnego roku zaczęto formować brygady artylerii, mające wejść w skład dywizji piechoty. Brygady te miały składać się z dwóch pułków – pułku artylerii polowej i pułku artylerii ciężkiej, lecz z uwagi na braki kadrowo-sprzętowe w większości wypadków udało się sformować jedynie dywizjony artylerii ciężkiej. Tak też było w przypadku 10. pac ze składu 10. DP, gdyż w rzeczywistości zdołano utworzyć jedynie jeden dywizjon (10. dac), jak również w przypadku 7. pac ze składu 7. DP, gdyż i tu zdołano sformować jedynie jeden dywizjon (7. dac).

⁵ CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OK IV, Rozkaz tajny nr 100 z 16 XI 1921 r.; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 65–66, 111–112 i 367; K. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975, s. 102–103; M. Wiliński, *Zarys historii wojennej 4 Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929, s. 5–6 i 18–20; A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003, s. 56–57 i 79; P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej...*, s. 9; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991, s. 51–53. Pułkiem w latach 1921–1939 dowodziło kolejno pięciu oficerów (bez oficerów czasowo pełniących te obowiązki): płk Witold Konczakowski od 17 września 1921 r. do

Nowo powstały 4. pac składał się z Kadry Baterii Zapasowej oraz dwóch dywizjonów. Brak wystarczającej liczby ciężkich dział nie pozwolił wówczas na utworzenie w pułkach artylerii ciężkiej trzecich dywizjonów. Na wyposażeniu 4. pac w latach 1921–1939 znajdowały się dwa typy dział konstrukcji francuskiej firmy Schneider: armaty 105 mm wz. 1913 (zastąpione później modelem wz. 29) i haubice 155 mm wz. 1917 – będące w owym czasie nowoczesnymi konstrukcjami⁶.

Zdjęcie 39. Haubice 155 mm wz. 1917 i armaty 105 mm wz. 1913 na dziedzińcu koszar 4. pac w Łodzi z okazji święta pułkowego pułku w 1928 r. – takie same haubice 155 mm znajdowały się w wyposażeniu II dywizjonu 4. pac

Źródło: zbiory Krzysztofa Zakrzewskiego

20 listopada 1925 r., płk Stefan Szaniawski od 4 grudnia 1925 r. do 4 kwietnia 1929 r., płk Leon Bogusławski od 4 kwietnia 1929 r. do 17 czerwca 1937 r., ppłk Kazimierz Weryński od 17 czerwca 1937 r. do 29 kwietnia 1939 r. oraz ppłk dypl. Jan Szewczyk od 29 kwietnia do września 1939 r.

⁶ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.1, Rozkazy dzienne 4 pac z 1921 r., bp.; A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt...*, s. 108; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 152. Każdy z dywizjonów posiadał od jesieni 1921 r. po trzy baterie, z czego pierwsze baterie dywizjonu miały na uzbrojeniu po 2 armaty 105 mm, a dwie pozostałe baterie po 4 haubice 155 mm. Oznaczało to, że 4. pac posiadał w owym czasie na wyposażeniu 20 dział, w tym 4 armaty 105 mm i 16 haubic 155 mm.

W 1924 r. rozformowano istniejącą dotychczas Kadre Baterii Zapasowej. Rok później, rozkazem z 27 listopada 1925 r. – wszystkie pułki artylerii ciężkiej przeszły z organizacji dwudywizyjowej na trzydywizyjową, w związku z czym w 4. pac w Łodzi sformowano nowy III dywizjon składający się z dwóch baterii⁷. Kolejną reorganizację 4. pac przeprowadzono w lutym 1928 r., kiedy to skadrowano w 1., 4., 5., 6., 7., 8. i 10. pac wszystkie trzecie baterie w dywizjonach – w jej wyniku 4. pac liczył odtąd sześć baterii (po dwie w każdym z trzech dywizjonów)⁸. Na początku 1929 r. utworzono wyższe związki organizacyjne artylerii w postaci jedenastu grup artylerii (po jednej w każdym okręgu korpusu oraz Grupa Artylerii Przeciwlotniczej). Omawiany pułk wszedł w skład 4. Grupy Artylerii (OK IV), do której przydzielono także pod względem wyszkolenia 7., 8., 10. i 26. pap (przemianowane z dniem 31 grudnia 1931 r. na pułki artylerii lekkiej)⁹. Ostatnia poważna reorganizacja 4. pac nastąpiła w styczniu 1930 r., kiedy to ujednotwiono uzbrojenie baterii – I i II dywizjon 4. pac liczył odtąd po dwie baterie haubic 155 mm, a III dywizjon – dwie baterie armat 105 mm. Powyższa struktura organizacyjna pułku przetrwała do czasu mobilizacji w 1939 r.¹⁰ Od czasu translokacji w 1935 r. II dywizjonu, 4. pac stacjonował w dwóch garnizonach: w Łodzi (dowództwo pułku oraz I i III dywizjon) oraz w Tomaszowie Maz. (II dywizjon)¹¹.

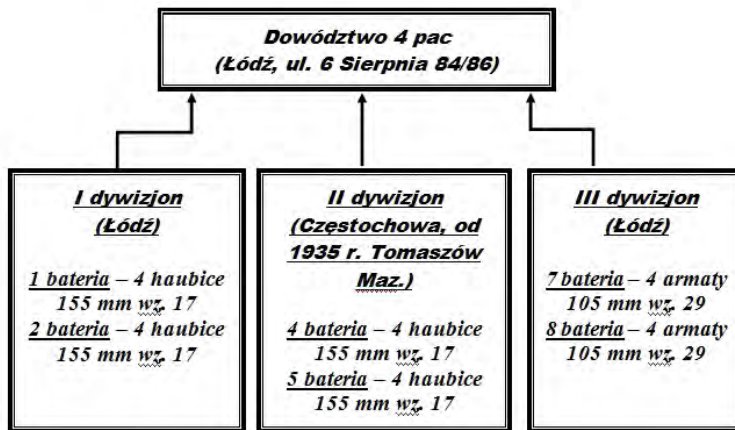
⁷ Do jego utworzenia wykorzystano dotychczasową 6. baterię II dywizjonu z Częstochowy, którą przeniesiono do Łodzi i przemianowano na 8. baterię, podczas gdy 7. baterię i dowództwo dywizjonu sformowano od podstaw (7. bateria posiadała armaty 105 mm wz. 13, a 8. bateria haubice 155 mm wz. 17). Od tej pory 4. pac składał się z trzech dywizjonów: I dywizjon liczył trzy baterie, a II i III dywizjon – po dwie, co łącznie dawało siedem baterii w pułku, z czego trzy miały na uzbrojeniu armaty 105 mm wz. 13 (bateria 1., 4. i 7.), cztery zaś – haubice 155 mm wz. 17 (bateria 2., 3., 5. i 8.).

⁸ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.6, Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu w życie nowej organizacji artylerii na stopie pokojowej z 10 V 1924 r., bp.; Departament Dowodzenia Ogólnego MSWojsk., sygn. I.300.22.74, Rozkaz o zmianach organizacyjnych w artylerii z 30 I 1928 r., bp.; 4 pac, sygn. I.322.51.8 i I.322.51, Rozkazy dowództwa 4 pac z 1925 i 1926 r. oraz sygn. I.322.51.44, Rozkaz dowództwa 4. Grupy Artylerii o skadrowaniu 3. baterii w 4. pac z 11 II 1928 r., bp.; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 152–155.

⁹ Łódzką Grupą Artylerii dowodziło dwóch oficerów: płk/gen. bryg. Stanisław Miller – od kwietnia 1929 r. do września 1935 r. oraz płk Leonard Lubański – do wybuchu wojny.

¹⁰ Warto tu jeszcze dodać, iż w 1932 r. wprowadzono nowe etaty pułków artylerii ciężkiej, zgodnie z którymi 4. pac miał liczyć 42 oficerów, 783 szeregowych i 341 koni.

¹¹ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.34, Rozkaz o przebrojeniu baterii w pułkach artylerii ciężkiej z 13 I 1930 r., bp.; 4 pac, sygn. I.322.51.8, Rozkazy dowództwa 4 pac z 1930 r.; Krakowska Brygada Kawalerii, sygn. I.314.17.12, Rozkaz wykonawczy o organizacji artylerii na stopie pokojowej z 8 VII 1932 r., bp.; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 146 i 152–155.

Schemat 2. Organizacja 4. pac w latach 1930–1939

Źródło: opracowanie własne

Ustalenie dokładnej daty przeniesienia II dywizjonu 4. pac z Częstochowy do Tomaszowa Maz. nie jest proste. W rozkazach dowództwa 4. pac z 1935 r. nie ma na ten temat żadnych informacji. Sprawę dodatkowo komplikuje niepełność zachowanych rozkazów II dywizjonu 4. pac z tego roku, które kończą się na wrześniu, kiedy to dywizjon stacjonował jeszcze w Częstochowie. Jak wcześniej wspomniano, rozkaz o jego przeniesieniu wydano 18 września 1935 r., lecz sama translokacja jednostki miała być zarządzona odrębnym rozkazem. Ten wydany został 30 września przez ministra spraw wojskowych gen. bryg. Tadeusza Kasprzyckiego. Zgodnie z nim, II dywizjon 4. pac miał przejść do nowego miejsca postoju w Tomaszowie Maz., zabierając ze sobą całe posiadane uzbrojenie (tzn. haubice 155 mm) oraz przynależne do dywizjonu zapasy mobilizacyjne¹². Jednak z powodu braku zachowanych rozkazów dziennych II dywizjonu z ostatniego kwartału 1935 r. trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, kiedy dokładnie owe przeniesienie nastąpiło. Na pewno na początku listopada dywizjon stacjonował już w Tomaszowie Maz., gdzie z okazji rocznicy odzyskania niepodległości zorganizowano w dniach 10–11 listopada oficjalną uroczystość jego powitania w „murach miasta”. Jedyną wzmianką na temat daty przeniesienia dywizjonu jest krótka informacja zawarta w Rozkazie Tajnym Dowództwa OK IV nr 19 z 22 listopada

¹² CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk. sygn. I.300.34.14, Pismo o planowanej translokacji wojsk na obszarze OK IV z 18 IX 1935 r. oraz Rozkaz o translokacji wojsk na obszarze OK IV z 30 IX 1935 r., bp.; 4 pac, sygn. I.322.51.39, Rozkaz dowództwa II dywizjonu 4 pac nr 215 z 30 IX 1935 r., bp.; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 146.

1935 r. w odniesieniu do wprowadzenia zmian w tabeli przynależności gospodarczej jednostek OK IV: „W związku z przeniesieniem z dn. [dniem – W. J.] 20 X 35 r. – II/4 p.a.c. z Częstochowy do Tomaszowa Mazowieckiego, w rubr. 4 L.p. 4 tabeli, skreślić Częstochowa, a na to miejsce wpisać Tomaszów Mazowiecki”¹³. Z powyższej wzmianki wynika, że przeniesienie dywizjonu nastąpiło w dniu 20 października. Informacji tej nie można jednak – wobec braku innych dokumentów – zweryfikować, choć powyższa data wydaje się jak najbardziej prawdopodobna. Trudno jednakże przypuszczać, iż jednego dnia przeniesiono cały dywizjon wraz z pełnym wyposażeniem i zapasami mobilizacyjnymi, toteż zapewne data ta odnosi się do przeniesienia dowództwa dywizjonu. Natomiast przewiezienie całości wyposażenia zajęło prawdopodobnie jeszcze przynajmniej kilka dni.

Władze Tomaszowa Maz., podobnie jak i jego mieszkańcy, były żywo zainteresowane stacjonowaniem na terenie miasta jednostki wojskowej, o czym świadczyły opisane w rozdziale III zabiegi w sprawie wybudowania w mieście nowoczesnych koszar. Odtworzenie garnizonu miało znacząco wpłynąć na rozwój gospodarczy, gdyż – niezależnie od dostaw broni i amunicji – armia potrzebowała stale wielu innych produktów, jak np. elementów umundurowania i oporządzenia, żywności, koni i zwierząt pociągowych czy też materiałów budowlanych. Wszystkie te – zasygnalizowane oczywiście w zarysie – potrzeby stwarzały lokalnym przemysłowcom, handlowcom, rzemieślnikom i rolnikom szansę na dodatkowy zarobek. Odtworzenie garnizonu w Tomaszowie Maz. było dla władz miasta, jak i jego mieszkańców, ważne także ze względów prestiżowych. Nic więc dziwnego, że II dywizjon 4. pac postanowiono uroczyście powitać. W tym celu, już w połowie października 1935 r. – pod przewodnictwem prezydenta miasta Antoniego Rączaszka – powołano Obywatelski Komitet Przyjęcia Dywizjonu 4. pac. W ciągu kilku dni opracowano program oficjalnej uroczystości zaplanowanej na dzień 10 listopada, wystosowując zarazem do tomaszowian specjalną odezwę:

W niedzielę dnia 10 listopada b.r. odbędzie się w naszym mieście uroczyste powitanie II Dywizjonu 4 Pułku Artylerii Ciężkiej przybywającego do Tomaszowa na stały pobyt. Całe społeczeństwo naszego miasta z najgorętszą radością wita Dywizjon, jako przedstawiciela naszej zwycięskiej Armii, która pod wodzą Wielkiego Marszałka wyrąbała Polsce granice, a dziś stoi niestrudzenie na straży naszej niepodległości. Aby dać wyraz uczuciom przywiązania, podziwu i wdzięczności dla naszej Armii, Komitet wzywa Organizacje b. wojskowych, Cechy, wszelkie Stowarzyszenia, Związki i Instytucje do wzięcia udziału z pocztami sztandarowymi w powitaniu przybywającego wojska. Komitet wzywa też wszystkich mieszkańców miasta, aby stawili się

¹³ CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz tajny nr 19 z 22 XI 1935 r.

tłumnie w dniu 10 listopada na Rynku Kościuszki i trasie przemarszu wojska, aby udekorowali domy i sklepy barwami narodowymi i barwami pułku, aby całą postawą zmanifestowali, iż dzień powitania wojska jest dla miasta naszego prawdziwym świętem¹⁴.

Zdjęcie 40. Uroczystość powitania II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. w dniu 10 listopada 1935 r.

Źródło: MTM/H/1063/5

W celu podkreślenia rangi tej uroczystości zaproszono na nią wielu gości, w tym m.in.: spośród przedstawicieli władz cywilnych – Aleksandra Hauke-Nowaka (wojewodę łódzkiego), Antoniego Potockiego (wicewojewodę), Józefa Torwińskiego (komendanta wojewódzkiego Policji Państwowej z Łodzi), Tadeusza Reinda (starostę brzezińskiego), Ignacego Strzemińskiego (starostę piotrkowskiego), Czesława Brzostyńskiego (starostę opoczyńskiego) oraz posłów na Sejm – Stanisława Pomianowskiego i Jana Drozda-Gierymskiego. Nie mniej godnie wyglądało grono zaproszonych osób wojskowych, wśród których znaleźli się m.in.: gen. bryg. Władysław Langner (dowódca OK IV), płk Leonard Lubański (dowódca 4. Grupy Artylerii), płk dypl. Tadeusz Alf-Tarczyński (szef sztabu Dowództwa OK IV), płk Leon Bogusławski (dowódca 4. pac), płk Leopold Toruń (szef Departamentu Budownictwa MSWojsk.), ppłk Stanisław Burnagel (szef Intendentury OK IV), mjr Stanisław Więckowski (szef Budownictwa OK IV)

¹⁴ APTM, Zbiór akt różnych, sygn. 277, t. 10, Odezwa Antoniego Rączaszka przewodniczącego Obywatelski Komitet Przyjęcia Dywizjonu 4 pac z początku listopada 1935 r., bp.

i kpt. Tadeusz Kozłowski (adiutant dowódcy 4. pac). Oczywiście najważniejsi w tej uroczystości byli żołnierze II dywizjonu 4. pac, z mjr. Rudolfem Ostrianskim na czele¹⁵.

Zdjęcie 41. Uroczystość powitania II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. w dniu 10 listopada 1935 r.

Źródło: MTM/H/1063/3

Dnia 10 listopada 1935 r. na pl. Kościuszki zgromadziły się władze miasta, zaproszeni goście oraz delegacje lokalnych organizacji, stowarzyszeń, cechów i szkół. O godz. 12.45 rozpoczęła się właściwa ceremonia powitania dywizjonu, zakończona defiladą, po której ks. dziekan Kazimierz Suchcicki (szef Duszpasterstwa Katolickiego OK IV) poświęcił nowe koszary. Następnie w sali Straży Ogniowej przy ul. Pałacowej 5 (obecnie ul. POW) odbył się obiad żołnierski, po którym zaproszeni goście udali się na dalszą część oficjalnych uroczystości do Ratusza. Od czasu przybycia II dywizjonu 4. pac do Tomaszowa Maz., żołnierz polski stał się ponownie stałym elementem życia społeczności tomaszowskiej¹⁶.

¹⁵ APTM, Zbiór akt różnych, sygn. 277, t. 10, Lista zaproszonych gości na uroczystość powitania II dywizjonu 4 pac w Tomaszowie Maz. w dniu 10 XI 1035 r., bp.; CAW, 4 pac, sygn. I.322.51.24, Rozkazy dowództwa 4 pac z 1935 r.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 167.

¹⁶ APTM, Zbiór akt różnych, sygn. 277, t. 10, Odezwa Antoniego Rączaszka przewodniczącego Obywatelski Komitet Przyjęcia Dywizjonu 4 pac z początku listopada 1935 r. i Pismo dowódcy II dywizjonu 4 pac do Rady Miejskiej w Tomaszowie Maz. z 8 XI 1935 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 167–168.

Jak wcześniej wspomniano, w latach 1935–1939 kolejni dowódcy dywizjonu sprawowali także funkcję komendanta tutejszego garnizonu. Początkowo był więc nim mjr R. Ostrihansky¹⁷, dowodzący II dywizjonem 4. pac od 13 lutego 1932 r. Po dwóch latach pobytu w Tomaszowie Maz. opuścił zajmowane stanowisko, gdyż rozkazem MSWojsk. z 18 sierpnia 1937 r. został mianowany zastępcą dowódcy 4. pac i 24 września wyjechał do Łodzi (po zakończeniu urlopu przeniesieniowego)¹⁸.

Nowym dowódcą II dywizjonu 4. pac i zarazem komendantem tomaszowskiego garnizonu został wyznaczony rozkazem z 18 sierpnia 1937 r. mjr Jan Szuster, który stanowisko to objął 30 sierpnia (według innych informacji 2 września) i zajmował

Zdjęcie 42. Dowódca II dywizjonu 4. pac w latach 1932–1937, mjr/ppłk Rudolf Ostrihansky – zdjęcie późniejsze

Źródło: NAC, sygn. 37-1065-2

¹⁷ Urodził się 25 lipca 1895 r. w Rudniku nad Sanem. Po wybuchu I wojny światowej służył w armii austro-węgierskiej i brał udział w walkach na froncie austriacko-serbskim i austriacko-włoskim, otrzymując awans na podporucznika (1 sierpnia 1916 r.), a następnie na porucznika (1 listopada 1918 r.). Po zakończeniu I wojny światowej zgłosił się 18 listopada do służby w WP. Początkowo przydzielono go do Stacji Zbornej Oficerów Artylerii przy Dowództwie Artylerii w OG Kraków, a następnie do 3. baterii 11. pap (późniejszy 4. pap), wraz z którą walczył do czerwca 1919 r. na froncie lwowskim. Latem tego roku ukończył w Rembertowie kurs dowódców baterii i 18 sierpnia objął dowództwo Baterii Zapasowej 8. pap, które sprawował do 15 sierpnia 1920 r. Uczestniczył w tzw. Bitwie Warszawskiej dowodząc 1. baterią 8. pap (do lutego 1921 r.), a następnie 8. baterią tego pułku (od lutego do października 1921 r.). W międzyczasie został awansowany, 26 lutego 1921 r., do stopnia kapitana. W październiku tego roku III dywizjon 8. pap przeformowano na I dywizjon nowo powstałego 28. pap – kpt. R. Ostrihansky objął w nim stanowisko dowódcy 2. baterii (dawna 8. bateria 8. pap). W kolejnych latach odbył kilka kursów doszkalających, m.in. kurs w Centralnej Szkole Kawalerii w Grudziądzu (grudzień 1922 r. – październik 1923 r.), kurs dowódców batalionów w Centrum Wyszkozenia Artylerii w Rembertowie (listopad 1923 r. – marzec 1924 r.) oraz kurs dowódców dywizjonów w Toruniu-Podgórzu (kwiecień–sierpień 1924 r.). Po ich ukończeniu został 6 listopada 1924 r. wykładowcą w Oficerskiej Szkole Artylerii w Toruniu, trzy lata później objął stanowisko dowódcy kadrowej baterii szkolnej, a jesienią 1927 r. stanowisko kwatermistrza tej szkoły. W międzyczasie – 1 stycznia 1927 r. – został awansowany na stopień majora. W sierpniu 1929 r. powrócił do służby liniowej – obejmując dowództwo I dywizjonu 8. pac, a 13 lutego 1932 r. dowództwo II dywizjonu 4. pac stacjonującego wówczas w Częstochowie, a od października 1935 r. w Tomaszowie Maz. (CAW WBH, ap. Rudolf Ostrihansky, sygn. 588, Główna karta ewidencyjna z 1924 r., Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1932 r., bp.).

¹⁸ CAW WBH, ap. Rudolf Ostrihansky, sygn. 588, Główna karta ewidencyjna z 1924 r., Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1932 r., bp. Warto tu dodać, że jeszcze we wrześniu 1937 r. został przeniesiony na stanowisko dowódcy 28. pal stacjonującego w Radomiu.

je do wybuchu II wojny światowej¹⁹. Był to – podobnie jak i jego poprzednik – wyróżniający się oficer artylerii, mający bogate doświadczenie wojenne, również w dowodzeniu i szkoleniu jednostek liniowych. W opinii z 18 października 1938 r. ppłk Kazimierz Weryński (dowódca 4. pac) pisał o nim m.in.:

Stanowczy i samodzielny. Posiada dużo zimnej krwi. Umysł bystry, pamięć dobra. Koleżeński, towarzysko obyty. Fizycznie dobrze rozwinięty, ruchliwy i zahartowany. Uprawia sport konny z zamiłowaniem. W rozumowaniu logiczny. Decyzję umie umotywować. W wykonaniu zadania wytrwały. Współdziałanie z piechotą rozumie. Oficerów umie prowadzić. Opiniuje sumiennie. Jako dowódca wydzielonego dywizjonu podniósł znacznie swój dyon, tak pod względem wyszkoleniowym, jak i gospodarczym. Na manewrach pracował jako dowódca dyonu z dużą rutyną i doświadczeniem. Na stanowisko dowódcy wydzielonego dyonu bardzo dobrze odpowiada. Nadaje się na I Zastępcę dowódcy pułku²⁰.

¹⁹ Urodził się 6 lipca 1896 r. w Rawie Mazowieckiej, skąd niebawem rodzina przeniosiła się do Tomaszowa Maz., gdzie zamieszkała przy ul. św. Antoniego 19. Tu też uczęszczał do Szkoły Handlowej Stowarzyszenia Kupców przy ul. Piliczej 22 (obecne I Liceum Ogólnokształcące), gdzie w 1911 r. – wspólnie z Janem Jagminem Sadowskim – był założycielem pierwszej tomaszowskiej drużyny skautowskiej, a rok później drużyny strzeleckiej. Po wybuchu I wojny światowej zgłosił się w październiku 1914 r. do Legionów Polskich, w których służył do tzw. kryzysu przysięgowego, kiedy to został internowany w Szczypiornie, a następnie osadzony w obozie w Łomży. Po zwolnieniu podjął służbę w Polskiej Sile Zbrojnej (tzw. Polnische Wehrmacht), gdzie otrzymał przydział do 8. kompanii 1. pp. W listopadzie 1918 r. wstąpił ochotniczo do WP i objął stanowisko adiutanta I dywizjonu 9. pap, awansując 1 kwietnia 1919 r. na stopień podporucznika, a w 1920 r. na stopień porucznika. We wrześniu 1920 r. został przeniesiony na stanowisko adiutanta dowódcy II dywizjonu 9. pap, po czym w marcu 1921 r. objął dowództwo 4. baterii tego dywizjonu. Jesienią 1921 r. – w ramach pokojowej reorganizacji WP – wspomniany dywizjon przeformowano na II dywizjon 3. pap, w którym por. J. Szuster nadal dowodził 4. baterią, a od 1923 r. 6. baterią (w kwietniu 1924 r. otrzymał awans na stopień kapitana). W okresie od września do października 1925 r. odbył kurs dowódców baterii w Szkole Strzelania Artylerii w Toruniu. Po jego ukończeniu został instruktorem w tej szkole, a następnie dowódcą kompanii obsługi w Szkole Podoficerów Zawodowych Artylerii. W lutym 1926 r. otrzymał nominację na oficera instrukcyjnego w 2. baterii szkolnej, po czym w marcu 1927 r. objął stanowisko kwatermistrza szkoły. Obie wspomniane wcześniej szkoły wchodziły w skład Obozu Szkolnego Artylerii w Toruniu, który 2 marca 1927 r. połączono z Oficerską Szkołą Artylerii i przekształcono w Centrum Wyszkozenia Artylerii, w ramach którego istniała nadal Szkoła Podoficerów Zawodowych Artylerii, w której w sierpniu tego roku J. Szuster objął dowództwo 3. baterii szkolnej. Trzy lata później został dowódcą II dywizjonu 21. pap w Bielsku (1 stycznia 1931 r. otrzymał awans na stopień majora). W pułku tym służył do sierpnia 1937 r., sprawując od marca 1933 r. obowiązki kwatermistrza, a od 1935 r. – dowódcy I dywizjonu. Rozkazem personalnym z 18 sierpnia 1937 r. nominowano go na dowódcę II dywizjonu 4. pac (CAW WBH, ap. Jan Szuster, sygn. 5175+26931, Główna karta ewidencyjna z 1927 r., Roczna lista kwalifikacyjna z 1935 r. i 1937 r., bp.; 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 184 z 26 VIII 1937 r., bp.).

²⁰ CAW WBH, ap. Jan Szuster, sygn. 5175+26931, Roczna lista kwalifikacyjna z 1938 r., bp.

W podobnym tonie utrzymana była również opinia płk. L. Lubańskiego (dowódcy 4. Grupy Artylerii) z 2 listopada 1938 r.: „Doświadczony dowódca dywizjonu. Zdolny do samodzielnej pracy, solidny, taktowny. Dobry artylerzysta, taktycznie wyszkolony”²¹. Obie te opinie znalazły swoje potwierdzenie nie tylko w sumiennej pracy mjr. J. Szustera na stanowisku dowódcy II dywizjonu 4. pac w okresie pokoju, lecz przede wszystkim w trakcie mobilizacji i walk w kampanii wrześniowej 1939 r. Trzeba tu jeszcze dodać, iż 19 marca 1939 r. został awansowany do stopnia podpułkownika.

W momencie przenosin II dywizjonu 4. pac z Częstochowy do Tomaszowa Maz. ważniejsze stanowiska dowódcze zajmowali w nim także (por. tab. 7): kpt. Hipolit Burchard²² (podkwatermistrz dywizjonu), kpt. Władysław Car²³ (adiutant dowódcy

Zdjęcie 43. Dowódca II dywizjonu 4. pac w latach 1937–1939, mjr/ppłk Jan Szuster

Źródło: P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 24

²¹ Tamże.

²² Urodził się 11 sierpnia 1893 r. w Częstochowie, gdzie w 1914 r. ukończył siódmą klasę gimnazjum państwowego. Jesienią tego roku został ewakuowany w głąb Rosji. Tu w 1915 r. ukończył ósmą klasę gimnazjum w Mińsku Litewskim, po czym został przyjęty na Wydział Prawny Uniwersytetu w Moskwie. W latach 1916–1917 służył w armii rosyjskiej, a od grudnia 1917 r. w I Korpusie Polskim w Rosji. Po jego rozbrojeniu przez Niemców przebywał na terytorium Rosji, skąd jesienią 1919 r. powrócił do kraju i 19 listopada zgłosił się do WP. Początkowo służył w Baterii Zapasowej 7. pac, a następnie w 2. i 3. baterii I dywizjonu tego pułku. Następnie – jako oficer wywiadowczy – wziął udział w wojnie polsko-bolszewickiej w szeregach 1. baterii tego dywizjonu i we wrześniu 1920 r. powrócił do Baterii Zapasowej 7. pac. Po ukończeniu kursu w Centrum Wyszkozenia Artylerii nr 3 w Krakowie (w październiku otrzymał awans na porucznika) został w lutym 1921 r. ponownie przeniesiony do I dywizjonu 7. pac (przemianowanego niebawem na 7. dac), gdzie objął w zastępstwie stanowisko dowódcy 3. baterii, a w lipcu tego roku dowództwo Oddziału Sztabowego 7. dac. W okresie od września do listopada 1921 r. H. Burchard odbył kolejny kurs oficerski w Podgórzu. Po jego ukończeniu powrócił do dawnego I dywizjonu 7. dac, przemianowanego w ramach pokojowej reorganizacji armii polskiej na II dywizjon nowo powstałego 4. pac, który do 1935 r. stacjonował w Częstochowie. W dywizjonie tym służył nieprzerwanie do 1939 r., zajmując kolejno stanowiska: I oficera 6. baterii (do marca 1924 r.), dowódcy 5. baterii (do czerwca tego roku), kwatermistrza II dywizjonu (do grudnia 1926 r.), dowódcy 4. baterii (do 2 października 1933 r.) oraz podkwatermistrza II dywizjonu, które zajmował do 1939 r. W międzyczasie został 8 maja 1926 r. awansowany na stopień kapitana, ze starszeństwem z 1 lipca 1925 r. (CAW WBH, ap. Hipolit Burchard, sygn. I.481.B.15104, Roczne uzupełniające listy kwalifikacyjne z lat 20. i 30. oraz główna karta ewidencyjna, bp.).

²³ Urodził się 2 stycznia 1895 r. w Warszawie. Data ta nie jest do końca jednoznaczna, gdyż w części dokumentów zawartych w teczce personalnej występuje rok 1896 i taki też rok znajduje się na stronie tytułowej wspomnianej teczki personalnej, jak również w arkuszu ewi-

II dywizjonu), kpt. Julian Zapała²⁴ (oficer zwiadowczy dywizjonu), kpt. Józef Kopacz (dowódca 5. baterii)²⁵ oraz por. Aleksander Poźniak (dowódca 4. ba-

dencyjno-kwalifikacyjnym z 1928 r. Jednak w Karcie ewidencyjnej z 1926 r. występuje jako data urodzin właśnie dzień 2 stycznia 1895 r. Naukę rozpoczął w 1907 r. w 7-klasowej Szkole Handlowo-Realnej w Warszawie, zdając w niej w 1915 r. egzamin dojrzałości. Latem tego roku został ewakuowany w głąb Rosji. W Kijowie podjął dalszą naukę – zostając słuchaczem tu-tejszego Instytutu Handlowego. Od czerwca 1916 r. do stycznia 1918 r. służył w armii rosyjskiej. Następnie zgłosił się do I Korpusu Polskiego i został przydzielony do Legii Oficerskiej. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pracował jako nauczyciel w Szkole Powszechnej w Tarczynie. Dnia 4 sierpnia 1919 r. zgłosił się ochotniczo do WP i otrzymał przydział do Stacji Zbornej dla Oficerów w Warszawie, a następnie do 7. DP. Tu objął stanowisko młodszego oficera w dywizyjnej kolumnie taborowej, a 20 maja 1921 r. – dowództwo kolumny przewozowej w 5. Dywizyjnie Taborowym. Dnia 3 maja 1922 r. otrzymał awans na stopień porucznika, ze starszeństwem z 1 czerwca 1919 r. W kolejnych dwóch latach (1922–1924) zajmował stanowisko referenta mobilizacyjnego w Oddziale IV w sztabie Dowództwa OK V Kraków, po czym w czerwcu 1924 r. został przydzielony do II dywizjonu 4. pac. Zajmował w nim kolejno stanowiska: młodszego oficera w 5. baterii (od października 1925 r. do marca 1927 r.), młodszego oficera w 4. baterii (do lutego 1928 r.), p.o. kwatermistrza II dywizjonu (do lipca 1928 r.), adiutanta dowódcy II dywizjonu (do stycznia 1930 r.), dowódcy 5. baterii (do sierpnia 1935 r.) i ponownie adiutanta dowódcy II dywizjonu. W październiku 1938 r. został przeniesiony do Instytutu Przeciwigazowego w Warszawie (CAW WBH, ap. Władysław Car, sygn. I.481.C.134, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., bp. Szerzej o postaci tego oficera: W. Jarno, *Major Władysław Car – ofiara zbrodni katyńskiej (1895–1940)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2017, R. XVI, nr 1, s. 193–218).

²⁴ Urodził się 1 lutego 1904 r. w m. Niedźwiedź w powiecie limanowskim. Uczył się w Gimnazjum Humanistycznym w Nowym Targu, po czym w 1922 r. został przyjęty do Korpusu Kadetów nr 2 w Modlinie, skąd dwa lata później przeniósł się do Korpusu Kadetów nr 1 we Lwowie, gdzie w 1925 r. zdał egzamin dojrzałości. Po maturze zgłosił się na ochotnika do WP i został skierowany do Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu, którą ukończył 15 sierpnia 1927 r. w stopniu podporucznika. Stąd trafił do 4. pap w Inowrocławiu, gdzie w 1929 r. otrzymał awans na stopień porucznika. Trzy lata później – w sierpniu 1932 r. – został przeniesiony do 7. pac w Poznaniu na stanowisko dowódcy plutonu w 5. baterii. W 1933 r. ukończył kurs pomiarów artylerii. Dnia 21 marca 1934 r. został przeniesiony do II dywizjonu 4. pac i objął stanowisko oficera zwiadowczego oraz oficera łączności dywizjonu (CAW WBH, ap. Julian Zapała, sygn. 1191, Życiorys sporządzony 30 X 1935 r. oraz Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1934 r., bp.).

²⁵ Urodził się 17 lutego 1901 r. w Załubnicach w powiecie nowosądeckim. W stolicy powiatu ukończył 8-klasowe gimnazjum, podejmując w trakcie nauki pracę konspiracyjną w tu-tejszej komórce POW. W listopadzie 1918 r. zgłosił się ochotniczo do WP i został przydzielony do 8. kompanii 5. pp Leg., w szeregach której walczył na froncie polsko-ukraińskim. W sierpniu 1919 r. został przeniesiony do 1. kompanii 1. pp Leg., a rok później – jako słuchacz – do Szkoły Podoficerów Artylerii w Toruniu. Po jej ukończeniu, otrzymał w lutym 1921 r. przydział do 1. baterii 1. Pułku Artylerii Górskiej, a w sierpniu tego roku – do 3. baterii 3. dac. Dnia 1 maja 1922 r. został awansowany na podporucznika i przydzielony na stanowisko młodszego oficera 3. baterii 2. pac (19 listopada 1923 r. otrzymał awans na stopień porucznika). Po ukończeniu kursu oficerów zwiadowczych w 1926 r. przeniesiono go pod koniec tego roku do Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii, w której objął stanowisko instruktora. Po siedmiu latach – rozkazem MSWojsk. z 2 września 1933 r. – został odkomenderowany do II dywizjonu 4. pac.

terii)²⁶. Niezmiernie ciekawą postacią w tej grupie oficerów był kpt. H. Burchard – jedyny oficer z całej kadry oficerskiej II dywizjonu 4. pac służący w nim nieprzerwanie w latach 1921–1939.

Tabela 7. Obsada oficerska i podoficerska II dywizjonu 4. pac w styczniu 1936 r.

Stanowisko	Obsada
Kadra oficerska	
Dowódca II dywizjonu	mjr Rudolf Ostrihansky
Podkwatremistrz	kpt. Hipolit Burchard
Adiutant dowódcy dywizjonu	kpt. Władysław Car
Dowódca 4. baterii	por. Aleksander Poźniak
Dowódca 5. baterii	kpt. Józef Kopacz
Oficer zwiadowczy	por. Julian Zapała
Dowódca plutonu	por. Jan Raniewicz <i>vel</i> Szram
Dowódca plutonu	ppor. Edward Pawlikowski
Kadra podoficerska	
Chorąży Edward Hicke; starsi ogniomistrzowie – Józef Barański i Julian Zabochnicki; ogniomistrzowie – Józef Chachuła i Józef Armatys; plutonowi – Stanisław Brzeziński, Antoni Drózdź, Stefan Fiok, Stanisław Gąsioriewicz, Józef Klusek, Leon Menda-kiewicz, Józef Organko, Władysław Pieniążek, Adolf Schankweiler i Wasyl Trocki; kaprale – Józef Mruk i Władysław Gąsiorowski	

Źródło: CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.60, Wykaz uposażenia oficerów i podoficerów II dywizjonu 4. pac ze stycznia 1936 r., bp.

Objął w nim najpierw stanowisko dowódcy 4. baterii (do marca 1934 r.), a następnie: adiutanta dowódcy dywizjonu (do lipca 1935 r. – w międzyczasie został awansowany do stopnia kapitana), ponownie dowódcy 4. baterii (do sierpnia 1935 r.) oraz dowódcy 5. baterii (CAW WBH, ap. Józef Kopacz, sygn. 8666, Karta ewidencyjna z września 1937 r., bp.; 4 pac, sygn. I.322.51.60, Wykaz uposażenia oficerów II dywizjonu 4 pac za styczeń 1936 r., bp.).

²⁶ Urodził się 6 sierpnia 1900 r. w Symferopolu na Krymie, gdzie w 1918 r. ukończył Gimnazjum im. Aleksandra I, po czym podjął studia na Wydziale Prawnym Uniwersytetu Taurydzkiego. W marcu 1919 r. – z chwilą wkroczenia na Krym oddziałów Armii Czerwonej – zgłosił się do służby w Armii Ochotniczej, w której służył do 1920 r. W tym też roku został aresztowany przez bolszewików i skazany na karę śmierci. Jednak dzięki interwencji polskiego konsula w Charkowie uniknął wykonania wyroku i przybył do Polski. Tu w 1923 r. został przyjęty do Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu, którą ukończył trzy lata później. Otrzymał wówczas przydział do 4. pac i służył początkowo na stanowisku młodszego oficera jednej z baterii. Po awansie na stopień porucznika (15 sierpnia 1928 r.) odbył praktykę w Samodzielnym Referacie Informacyjnym w Dowództwie OK IV, a po jej zakończeniu został w 1929 r. oficerem informacyjnym. Sześć lat później objął wspomniane dowództwo 4. baterii w II dywizjonie (CAW WBH, ap. Aleksander Poźniak, sygn. 13690, Wniosek o nadanie Orderu Krzyża Zasługi z 10 II 1930 r., bp.).

Zdjęcie 44. Kapitan Hipolit Burchard, podkwatremistrz II dywizjonu 4. pac w latach 1933–1939 – zdjęcie wcześniejsze

Źródło: CAW WBH, ap. Hipolit Burchard, sygn. I.481.B.15104

W kwietniu 1936 r. nastąpiły pierwsze poważniejsze zmiany na stanowiskach dowódczych w dywizjonie po jego przeniesieniu do Tomaszowa Maz., gdyż z powodu wyjazdu na kursy dowódców 4. i 5. baterii ich obowiązki przejęli czasowo: kpt. W. Car (adiutant dowódcy dywizjonu) oraz por. Jan Raniewicz *vel* Szram. W tym też czasie kadra oficerska dywizjonu zwiększyła się o dwóch oficerów: ppor. Edwarda Witkowicza i ppor. Franciszka Wojtczaka. We wrześniu 1936 r. powrócił z kursu por. A. Poźniak i objął dowództwo 5. baterii, natomiast kpt. J. Kopacz z uwagi na chorobę został skierowany na leczenie do szpitala okręgowego w Łodzi. W tym też czasie do dywizjonu przybył por. Mieczysław Wiliński, wyznaczony na stanowisko oficera żywnościowego dywizjonu (tab. 8)²⁷.

Tabela 8. Obsada oficerska II dywizjonu 4. pac we wrześniu 1936 r.

Stanowisko	Obsada
Dowódca II dywizjonu	mjr Rudolf Ostrihansky
Podkwatremistrz	kpt. Hipolit Burchard
Adiutant dowódcy dywizjonu i dowódca 4. baterii	kpt. Władysław Car
Dowódca 5. baterii	kpt. Aleksander Poźniak
Oficer zwiadowczy	por. Julian Zapała
Oficer żywnościowy	por. Mieczysław Wiliński
Dowódca plutonu	por. Jan Raniewicz <i>vel</i> Szram
Dowódca plutonu	ppor. Edward Pawlikowski
Dowódca plutonu	ppor. Edward Witkowicz
Dowódca plutonu	ppor. Franciszek Wojtczak
Oficer na leczeniu szpitalnym	kpt. Józef Kopacz

Źródło: CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.60, Wykaz uposażenia oficerów i podoficerów II dywizjonu 4. pac z września 1936 r., bp.

²⁷ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.60, Wykaz uposażenia oficerów i podoficerów II dywizjonu 4 pac z II i III kwartału 1936 r., bp.

W listopadzie 1936 r. nastąpiły dalsze zmiany w obsadzie II dywizjonu 4. pac: por. M. Wiliński został przeniesiony do Łodzi na stanowisko zastępcy oficera mobilizacyjnego pułku, a por. J. Raniewicz *vel* Szram objął stanowisko dowódcy plutonu w pułkowej szkole podoficerskiej w Łodzi. W następnym miesiącu doszło do zmiany na stanowisku dowódcy 4. baterii, na czele której stanął por. Julian Zapała²⁸. Ze zmian organizacyjnych warto tu jeszcze dodać, że 26 października 1937 r. zlikwidowano (jako pododdziały administracyjne) istniejące dotychczas w dywizjonie dwie drużyny, które włączono w skład 5. baterii (drużyna łączności) oraz 4. baterii (drużyna dowódcy dywizjonu)²⁹. Na początku 1938 r. zapadła ostateczna decyzja w sprawie kpt. J. Kopacza, przebywającego od września 1936 r. na leczeniu. Dnia 18 stycznia komisja wojskowo-lekarska w Łodzi wydała orzeczenie, stwierdzając jego trwałą niezdolność do pełnienia służby wojskowej, co spowodowało przeniesienie go w stan spoczynku z dniem 30 kwietnia 1938 r.³⁰

Zdjęcie 45. Jedna z defilad II dywizjonu 4. pac – II połowa lat trzydziestych

Źródło: MTM/H/1055/3

We wrześniu 1938 r. nastąpiła zmiana na stanowisku adiutanta dywizjonu, gdyż kpt. W. Cara zastąpił na nim kpt. A. Poźniak, dotychczasowy dowódca 5. baterii, a nowym dowódcą tej baterii został kpt. Stanisław Leszczyński. W tym też czasie z dywizjonu odszedł ppor. E. Witkiewicz, prze-

²⁸ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.60, Wykaz uposażenia oficerów i podoficerów II dywizjonu 4 pac z IV kwartału 1936 r., bp. Dnia 1 lipca 1937 r. II dywizjon opuścił ppor. E. Witkiewicz w związku z nowym czasowym przydziałem do Zbrojowni nr 2 w Warszawie – wymieniony oficer powrócił do dywizjonu 15 października 1937 r.

²⁹ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 233 z 25 X 1937 r., bp.

³⁰ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.42, Rozkaz dzienny nr 40 z 24 II 1938 r., bp.

niesiony na własną prośbę do 1. Dywizjonu Artylerii Konnej³¹. W kolejnych miesiącach doszło do innych zmian w obsadzie kadry oficerskiej dywizjonu. W ich wyniku, w styczniu 1939 r. służyło w nim ośmiu oficerów (obsadę przedstawia tab. 9).

Tabela 9. Obsada personalna II dywizjonu 4. pac w styczniu 1939 r.

Stanowisko	Obsada
Kadra oficerska	
Dowódca II dywizjonu	mjr Jan Szuster
Pomocnik ds. gospodarczych	kpt. Hipolit Burchard
Adiutant dowódcy dywizjonu	kpt. Aleksander Poźniak
Dowódca 4. baterii	por. Julian Zapała
Dowódca 5. baterii	kpt. Stanisław Leszczyński
Dowódca plutonu w 4. baterii	por. Edward Pawlikowski
Dowódca plutonu w 4. baterii	ppor. Augustyn Ziółkowski
Dowódca plutonu w 5. baterii	ppor. Marian Buchacz
Kadra podoficerska	
starsi ogniomistrzowie – Józef Armatys, Józef Barański i Julian Zabochnicki; ogniomistrzowie – Józef Chachuła, Stanisław Gąsioriewicz, Józef Organko, Adolf Schankweiler i Tadeusz Wiliński; plutonowi – Stanisław Brzeziński, Antoni Drózdź, Stefan Fiok, Józef Klusek, Władysław Pieniążek i Wasyl Trocki; kaprale – Bronisław Barwicki i Paweł Schirmer	

Źródło: CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.65, Wykaz uposażenia oficerów i podoficerów II dywizjonu 4 pac ze stycznia 1939 r., bp.

Podsumowując sprawy obsady personalnej dywizjonu, można stwierdzić, że w okresie stacjonowania dywizjonu w Tomaszowie Maz. większość ważniejszych stanowisk zajmowało po kilku oficerów: stanowisko dowódcy dywizjonu – dwóch oficerów (mjr R. Ostrihansky – do sierpnia 1937 r. i mjr J. Szuster – do września 1939 r.), adiutanta dowódcy dywizjonu – także dwóch oficerów (kpt. W. Car – do września 1938 r. i kpt. A. Poźniak – od września 1938 r.), dowódcy 4. baterii – trzech oficerów (kpt. A. Poźniak – do kwietnia 1936 r., por. J. Raniewicz *vel* Szram – p.o. od kwietnia do listopada 1936 r. i por. J. Zapała – od września 1936 r.), a dowódcy 5. baterii – czterech oficerów (kpt. J. Kopacz – do kwietnia 1936 r., kpt. W. Car – p.o. od kwietnia do

³¹ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.42, Rozkazy dzienne nr 187 z 5 IX 1938 r., nr 202 z 28 IX 1938 r.

września 1936 r., por. A. Poźniak – od września 1936 r. do września 1938 r. i kpt. S. Leszczyński – od października 1938 r.)³².

Tabela 10. Porównanie danych technicznych armat 105 mm oraz haubicy 155 mm

Dane techniczne	Armata 105 mm wz. 1913	Armata 105 mm wz. 1929	Haubica 155 mm wz. 1917
Donośność [m]	12 700	15 500	11 200
Ciężar pocisku [kg]	16–17	16	40–43
Prędkość początkowa [m/s]	555	600	450
Kąt ostrzału poziomego [°]	6	50	6
Kąt podniesienia lufy [°]	-5+37	-7+43	0+42
Szybkostrzelność [w ciągu 1 minuty]	8	6	3
Długość [m]	6,3	6,4	5,9
Szerokość [m]	2,12	2,25	1,90
Wysokość [m]	-	1,95	1,96
Ciężar działa [kg]	2 220	2 880	3 220
Obsługa	8	9	8

Źródło: S. Pataj, *Artyleria lądowa 1871–1970*, Warszawa 1975, s. 118, 165 i 175.

Po omówieniu spraw personalnych warto przyjrzeć się bliżej uzbrojeniu II dywizjonu 4. Pac. Były to haubice 155 mm wz. 1917, znajdowały się one także na wyposażeniu I dywizjonu 4. pac, podczas gdy III dywizjon dysponował armatami 105 mm wz. 1913 (wymieniane w latach trzydziestych na zmodernizowaną wersję wz. 29). Oba te działa zostały skonstruowane przez francuską firmę Schneider i doskonale sprawdziły się w walkach w czasie I wojny światowej. Doświadczenia wyniesione z tego konfliktu zbrojnego pokazały kierunek doskonalenia sprzętu znajdującego się na wyposażeniu artylerii ciężkiej, zmierzający do zwiększenia donośności, szybkostrzelności, siły ognia, celności i manewrowości, przy jednoczesnym ograniczeniu ciężaru dział i stopniowym zastępowaniu trakcji konnej trakcją motorową³³. Wspomniane dwa typy dział – pomimo postępu w rozwoju artylerii – nadal stanowiły sprzęt dość nowoczesny w zakresie swych parametrów i odpowiadały wymogom pola walki z końca lat trzydziestych (por. tab. 10), choć ich mankamentem było

³² CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40-43, Rozkazy II dywizjonu z lat 1936–1939.

³³ S. Pataj, *Artyleria lądowa 1871–1970*, Warszawa 1975, s. 28.

postępujące zużycie oraz niewielki stopień ich zmotoryzowania. Dowództwo WP doceniając ich wartość dokonało w późniejszych latach zakupu kolejnej partii tych haubic, a po zakupie licencji – rozpoczęło ich produkcję licencyjną w Starachowicach. W chwili wybuchu wojny na wyposażeniu WP znajdowało się ogółem 341 haubic 155 mm wz. 1917³⁴.

Podstawowym pododdziałem w strukturze jednostek artylerii był działon (jedno działo, obsługa i zaprzęg konny). Dwa działony tworzyły pluton, a dwa plutony – baterię. W latach trzydziestych II dywizjon 4. pac liczył według etatu pokojowego dwie baterie, w razie zaś mobilizacji miał zostać rozbudowany do trzech. Etatowo w skład pokojowej baterii artylerii ciężkiej (etat był jednakowy dla baterii armat 105 mm i haubic 155 mm) wchodziły – oprócz dowódcy baterii w stopniu kapitana: poczet dowódcy (dwóch podoficerów), sekcja zwiadowcza (jeden oficer, jeden podoficer i czterech szeregowych), drużyna łączności (18 podoficerów i szeregowych), drużyna gospodarcza (czterech podoficerów i 13 szeregowych) oraz tzw. rzut ogniowy baterii (oficer ogniowy oraz czterech podoficerów: zaprzęgowy, puszczarz, sanitarny i weterynarz). Zasadniczą częścią baterii były dwa plutony ogniowe, liczące po dwa działła z obsługą. Plutonem miał dowodzić etatowo oficer w stopniu porucznika, któremu podlegały dwa działony. Każdy z nich składał się z działonowego (etatowo podoficer w stopniu plutonowego), jaszczowego (etatowo podoficer w stopniu kaprała), ośmiu żołnierzy stanowiących bezpośrednią obsługę działła oraz czterech jezdnych. Do obowiązków działonowego należało kierowanie wszystkimi czynnościami związanymi z obsługą działła, sprawdzanie amunicji i samego procesu celowania, zapisywanie danych strzelania i zmienianie ich stosownie do otrzymywanych komend, jak również sprawdzanie długości odrzutu i prawidłowości powrotu lufy. Z kolei do obowiązków poszczególnych ośmiu kanonierów stanowiących obsługę działła należało – w przypadku:

1) celowniczego – nastawianie kątomierza, poziomnicy i celownika, celowanie i ustalanie kąta odchylenia oraz podniesienia;

2) zamkowego – otwieranie i zamykanie zamka, pomaganie ładowniczemu przy ładowaniu, odpalanie działła oraz pomaganie celowniczemu przy celowaniu i smarowaniu przewodu lufy;

3) ładowniczego – ładowanie działła, w czym pomagać mu miał zamkowy;

4) dwóch wyręczycieli – donoszenie pocisków i ładunków miotających do działła;

5) amunicyjnego – klasyfikowanie pocisków, zapalników i ładunków pod kierownictwem podoficera amunicyjnego, kontrolowanie ich liczby, utrzymywanie amunicji w stanie należytej czystości i wkręcanie odpowiednich zapalników;

³⁴ A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt...*, s. 57, 81, 108, 131 i 214.

6) dwóch pomocników – przygotowanie pocisków i ładunków, pomaganie przy noszeniu amunicji i obsłudze w odprzodkowaniu i przetaczaniu działa oraz w innych czynnościach, które wymagały większego wysiłku³⁵.

Zdjęcie 46. Haubica 155 mm z II dywizjonu 4. pac na stanowisku ogniowym w trakcie ćwiczeń – II połowa lat trzydziestych

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Haubica była przemieszczana za pomocą zaprzęgu konnego, składającego się z ośmiu koni ustawionych w cztery pary (dyszłowa, środkowa pierwsza, środkowa druga i przednia) – w każdej parze na lewym koniu jechał jezdny. Do zaprzęgu doczepiony był specjalny dwukołowy wózek z dyszlem (zastępujący przodek), na którym kładziono ogon haubicy z lemieszem. Cechą charakterystyczną było to, że w skład działonu artylerii ciężkiej nie wchodził zaprzęg z jaszczem amunicyjnym, a pociski transportowano na wojskowych wozach taborowych. Etatowo bateria haubic 155 mm liczyć miała łącznie 157 żołnierzy, w tym 5 oficerów, 24 podoficerów, 128 szeregowych, 148 koni (w tym 28 wierzchowych oraz 120 koni artyleryjskich i taborowych), 41 wozów taborowych, jedną kuchnię polową. Spośród wozów taborowych baterii większość – bo aż 28 – stanowiły wozy amunicyjne, gdyż z powodu braku jaszczy przewożono na nich amunicję do haubic 155 mm. Dodatkowo przewozem pocisków zajmowała się dywizjonowa kolumna amunicyjna licząca etatowo 55 żołnierzy (w tym jednego oficera, siedmiu podoficerów i 47 sze-

³⁵ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.12, Etat baterii artylerii ciężkiej z 1938 r., bp.

regowych), 69 koni (w tym siedem wierzchowych i 62 konie taborowe), 30 wozów taborowych (w tym 25 w plutonie amunicyjnym i pięć w drużynie gospodarczej) oraz jedną kuchnię polową³⁶.

Obsadę II dywizjonu 4. pac tworzyła kadra zawodowa oraz corocznie przybywający do jednostki rekruci z poboru. Pierwszym ważnym wydarzeniem dla tych ostatnich było złożenie przysięgi, czemu towarzyszyła odświętna oprawa. Pełny opis tej uroczystości zawiera rozkaz z 29 maja 1937 r. – ukazujący jej poszczególne etapy. Zgodnie z nim – dnia 1 czerwca na placu ćwiczebnym odbyło się zaprzysiężenie szeregowych rocznika 1915. Poprzedziła je msza św. w kościele garnizonowym poprowadzona odrębnie dla żołnierzy różnych wyznań: dla wyznania rzymskokatolickiego celebrował ją dziekan OK IV ks. dziekan płk K. Suchcicki, dla żołnierzy wyznania prawosławnego – starszy kapelan ks. Mikołaj Ilków, a dla wyznania mojżeszowego – rabin OK IV Salomon Drimer (dla wyznania ewangelickiego nie udało się ustalić osoby). Po mszy, na placu ćwiczebnym rozpoczęła się zasadnicza część uroczystości. Na środku placu ustawiła się w szyku konnym 4-działowa bateria (po dwa działa z 4. i 5. baterii), a z boku wszyscy szeregowi mający złożyć przysięgę – w czterech odrębnych grupach wyznaniowych. Po podaniu przez dowódców poszczególnych grup komendy „Do przysięgi” z każdej grupy wystąpiło po ośmiu wybranych wcześniej rekrutów, którzy ustawili się przy dwóch działach po obu ich stronach (przy jednym dziale po ośmiu żołnierzy reprezentujących dwa wyznania). Następnie złożyli oni przysięgę „na dział” trzymając palce skierowane ku lufie. Ogółem przysięgę złożyło wówczas 44 kanonierów z 4. baterii, 44 z 5. baterii i 16 z dywizjonowej drużyny łączności. Po zakończeniu tej części uroczystości odbyła się defilada wojskowa szosą przebiegającą przy koszarach. Podobny przebieg miały uroczystości tego typu w kolejnych latach³⁷.

Służba w artylerii trwała 18 miesięcy i była podzielona na trzy sześciomiesięczne okresy. W pierwszym, tzw. okresie rekruckim, żołnierze byli szkoleni w musztrze, jeździe konnej i obsłudze dział oraz dzieleni na specjalności. Następnie doskonalili swe umiejętności przez pięć miesięcy – wspólnie ze starszym rocznikiem – według określonych specjalności, a także ćwiczyli zgranie baterii i dywizjonu. Latem odbywały się ćwiczenia poligonowe. W dwunastym miesiącu służby organizowano kursy dla przyszłych instruktorów, którzy mieli szkolić nowy rocznik. Ostatnie sześć miesięcy polegało, podobnie jak w piechocie, na doskonaleniu zdobytych

³⁶ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.12, Etat kolumny amunicyjnej dywizjonu artylerii ciężkiej o składzie dwóch plutonów z 1938 r., bp.; A. Kurus, P. Janicki, *Haubica 155 mm wz. 1917*, [w:] *Wielki leksykon uzbrojenia. Wrzesień 1939*, t. XXVII, Warszawa 2014, s. 38–41.

³⁷ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Dodatek do rozkazu dziennego nr 114 z 29 V 1937 r., bp.

umiejętności oraz pełnieniu służby wartowniczej i administracyjno-gospodarczej. Praktycznym sprawdzianem opanowania umiejętności przez żołnierzy-artyleryzistów były tzw. szkoły ognia oraz zawody międzybateryjne. Pierwsze z nich urządzano rokrocznie w miesiącach letnich na wybranych poligonach – np. w dniach 2–28 lipca 1937 r. dywizjon przebywał na poligonie „Czerwony Bór”, tam też odbyła się tzw. szkoła ognia w roku następnym. Corocznie w ramach szkolenia rozgrywano także w Łodzi zawody pułkowe. Dla przykładu w zawodach takich rozegranych w sierpniu 1936 r. – na sześć baterii 4. pac – 5. bateria zajęła trzecie, a 4. bateria – szóste miejsce. Warto tu także dodać, że w zawodach tych pierwsze miejsce w ramach plutonów zwiadowczych zdobył pluton 5. baterii. Nieco lepsze wyniki dywizjon osiągnął na zawodach międzybateryjnych w 1937 r. w Łodzi, gdy 4. bateria zajęła drugie, a 5. bateria – trzecie miejsce³⁸.

Zdjęcie 47. Przeprowa haubicy 155 mm z II dywizjonu 4. pac przez rzekę – II połowa lat trzydziestych

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Ponieważ transport dział odbywał się za pomocą zaprzęgów konnych, niezmiernie ważną kwestią była dbałość i troska o konie, gdyż od ich kondycji zależała w praktyce skuteczna realizacja zadań szkoleniowych, a w czasie wojny zadań bojowych. W dywizjonie doceniano wagę tego zagadnienia, czego wyrazem są oceny, jakie np. mjr R. Ostrihansky wystawił 7 grudnia 1936 r. poszczególnym pododdziałom: stan odżywienia koni 4. i 5. baterii oraz w dywizjonowej drużynie łączności ocenił jako dobry, czystość zaś

³⁸ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 189 z 25 VIII 1936 r. oraz sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa 4 pac nr 8 z 14 I 1938 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 169–170.

koni – 4. baterii i pułkowej drużyny łączności – jako bardzo dobrą, a 5. baterii – dobrą. Równie dobre oceny otrzymały pododdziały dywizjonu w końcu kwietnia 1937 r., gdy dowódca dywizjonu uznał stan odżywienia, czystości i kucia za dobry. Cztery miesiące później oceny były jeszcze lepsze, gdyż stan odżywienia koni uznany został we wszystkich pododdziałach dywizjonu za bardzo dobry, a stan czystości i kucia koni – za dobry³⁹.

Jednak w zakresie dyscypliny nie wszystko przebiegało jak należy, toteż dowódca dywizjonu często przeprowadzał inspekcje podległej mu jednostki. Dla przykładu, w rozkazie dziennym dywizjonu z 7 kwietnia 1936 r. znajdujemy po jednej z kontroli następującą informację:

Stwierdziłem, że szeregowi załatwiają swoje potrzeby naturalne wprost na mur koszarowy albo względnie 2–3 metry od budynku. Ponadto stwierdziłem, że szeregowi drużyny łączności i baterii 4-tej rzucają niedopałki papierosów na daszek nad podestem wejścia do koszar od strony północnej. [...] Zwracając na to uwagę zaznaczam, że w razie powtórzenia się czegoś podobnego pociągnę do surowej odpowiedzialności dyscyplinarnej w pierwszym rzędzie dowódców działonów⁴⁰.

Dwa dni później – po kolejnej inspekcji – dowódca dywizjonu stwierdził:

Zauważyłem, że kanonierzy myją się nienależycie, nie przestrzegając przepisów higienicznych, wobec czego nakazuję: 1) podoficerowie służbowi pododdziałów winni przygotować w swoich umywalniach odpowiednią ilość wiader z wodą, której nie wolno wlewać do umywalek podłużnych, przytwierdzonych do ścian; 2) kanonier wchodzący do umywalni winien być bez koszuli, zaopatrzony w ręcznik, mydło, kubek, szczoteczkę i proszek do zębów; 3) wodę do mycia czerpać z wiader menażką i myć się z pomocą kolegi poprzez polewanie⁴¹.

Kilka tygodni później dowódca dywizjonu zaobserwował inne niedopatrzenia polegające na wietrzeniu budynku koszarowego poprzez otwieranie okien z obu jego stron, co powodowało przeciągi i pęknięcie w nich szyb⁴². Opanowanie sytuacji w zakresie dyscypliny i porządku nie było jednak proste, gdyż w trakcie inspekcji koszar w sierpniu 1936 r. dowódca dywizjonu zaobserwował, iż:

³⁹ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 269 z 13 XII 1936 r. oraz sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 93 z 28 IV 1937 r. i Rozkaz dzienny nr 157 z 23 VII 1937 r., bp.

⁴⁰ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 80 z 7 IV 1936 r., bp.

⁴¹ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 82 z 9 IV 1936 r., bp.

⁴² CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 97 z 28 IV 1936 r., bp.

[...] wartownicy na wartowni specjalnie rozregulują dzwonek elektryczny w ten sposób, że ściszą jego głos lub też całkowicie wyłączają w tym celu, by nie wychodzić w nocy do otwierania bramy. Samowolne manipulowanie przy dzwonku powoduje najczęściej zupełne jego zepsucie. Jeżeli w przyszłości zajdą podobne wypadki, w pierwszym rzędzie pociągnę do surowej odpowiedzialności dyscyplinarnej i materialnej dowódcę warty⁴³.

W tym samym rozkazie powróciła sprawa załatwiania potrzeb fizjologicznych przez żołnierzy na terenie koszar, co wskazuje, że był to w owym czasie jeden z poważniejszych problemów:

Wobec tego, że szeregowi załatwiają swe potrzeby naturalne na całym terenie koszarowym, a nawet obok koszar, mimo znajdującego się w pobliżu w tym celu wygodnego ustępu, nakazuję dowódcom pododdziałów pouczyć swych szeregowych o przestrzeganiu czystości i porządku na terenie koszar⁴⁴.

Wielu żołnierzy nie przywiązywało również większej wagi do zagadnień higieny i po uruchomieniu w koszarach pomp wodnych oraz doprowadzeniu do umywalni bieżącej wody – nie oszczędzało jej. Celem ograniczenia tej marnotrawności dowódca dywizjonu 9 października 1936 r. wydał stanowczy rozkaz:

Stwierdziłem, że w umywalniach i stajniach były podkręcane krany wodociągowe, z których dość długo płynęła bezcelowo woda. Jest to rzecz niedopuszczalna i wysoce karygodna, zważywszy, że pompowanie wody odbywa się z takim trudem i tak dużym kosztem⁴⁵.

Ponieważ jednak utrzymanie pełnej higieny przez żołnierzy wymagało cyklicznych kąpeli, zazwyczaj raz w tygodniu wszyscy szeregowi dywizjonu byli wysyłani na obowiązkową kąpiel w Łaźni Miejskiej przy ul. Miłej 32 (jak np. 7 i 14 grudnia 1936 r.)⁴⁶. Częstym zjawiskiem było także wykorzystywanie telefonów do rozmów prywatnych, co wiązało się z koniecznością opłacenia rachunków za nie przez kwatermistrzostwo dywizjonu. Dlatego też dowódca dywizjonu wydał 6 października 1936 r. stanowczy rozkaz zakazujący tych praktyk⁴⁷. Trudno jednak stwierdzić, na ile poprawiło to sytuację w zakresie wykonywania samowolnych rozmów prywat-

⁴³ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 181 z 13 VIII 1936 r., bp.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 222 z 9 X 1936 r., bp.

⁴⁶ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 263 z 6 XII 1936 r. i nr 269 z 13 XII 1936 r., bp.

⁴⁷ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 219 z 6 X 1936 r., bp.

nych, lecz można przyjąć – wobec braku kolejnych wzmianek na ten temat w rozkazach pułkowych – że uległa ona polepszeniu.

Zdjęcie 48. Jedna z defilad II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. na pl. Kościuszki – II połowa lat trzydziestych

Źródło: MTM/H/1741/1

Ciekawych informacji na temat warunków pracy szkoleniowej i zaplecza technicznego II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. dostarcza – jeden z nielicznych dokumentów opisujących ową kwestię – raport płk. dypl. Mariana Bolesławicza (pomocnika dowódcy OK IV) z 5 kwietnia 1938 r.:

Skład osobowy wydzielonego II/4 p.a.c. w Tomaszowie Maz. w obecnej chwili nie odpowiada potrzebom administracji gospodarczej i mobilizacyjnej tegoż dyonu. Podkwatermistrz dyonu skupia w swej osobie wszystkie funkcje gosp. i mob. dyonu oraz garnizonu. Do wykonania swych czynności posiada do pomocy jedynie 4-ch podoficerów funkcyjnych. Nie posiada natomiast do pomocy żadnego oficera i podoficera adm. mat., podoficera magazyniera oraz podoficera ewidencji pers. Sprawy dotyczące tych działów wykonywane są przez 2 podoficerów ściągniętych do podkwatermistrzostwa z etatów baterii, co niekorzystnie odbija się na wyszkoleniu⁴⁸.

Ponadto w piśmie tym zawartych zostało kilka innych spostrzeżeń dotyczących prowadzenia gospodarki materiałowo-personalnej:

II/4 p.a.c. posiada obecnie wszystkie potrzebne mu magazyny mobilizacyjne z wyjątkiem schronów amunicyjnych; amunicja zdeponowana jest w G.S.U.

⁴⁸ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.12, Pismo płk. dypl. Mariana Bolesławicza z 5 IV 1938 r. dotyczące sytuacji w II dywizjonie 4 pac, bp.

4 Regny [Główniej Składnicy Uzbrojenia nr 4 w Regnach – W. J.]; budowa schronu w Tomaszowie nieprzewidziana. Ewidencja zapasu mob. II/4 p.a.c. prowadzona jest przez pułk i dyon [...] 4 p.a.c. bezpośrednio nie udzielał żadnej pomocy II/4 p.a.c. drogą przydziału oficerów lub podoficerów do prac administracyjno-gospodarczych⁴⁹.

W podsumowaniu raportu znalazła się konkluzja, aby dowództwo II dywizjonu 4. pac przenieść z etatu dowództwa dywizjonu typu I na etat typu II (powiększonego o jednego oficera administracyjno-materiałowego i jednego podoficera-magazyniera), co jednak nie nastąpiło do wybuchu wojny. W raporcie znalazła się również sugestia, że wszystkie występujące niedociągnięcia zostaną usunięte po przeniesieniu do Tomaszowa Maz. całego 4. pac. Ową translokację przewidywano już od kilku lat, lecz brak kredytów na ten cel uniemożliwiał rozbudowę koszar, a w konsekwencji skupienie całego pułku w nowoczesnych koszarach w jednym garnizonie.

Zdjęcie 49. Uroczystość wojskowa na pl. Kościuszki – II połowa lat trzydziestych

Źródło: MTM/H/914

Oprócz szkolenia, żołnierze brali udział w organizowanych w Tomaszowie Maz. obchodach świąt wojskowych, państwowych i religijnych. Szczególny charakter miały uroczystości ogólnopństwowe z okazji 3 maja i 11 listopada, organizowane przez władze miejskie we współpracy z wojskiem. Miały one zazwyczaj dość podobny przebieg, toteż można je przedstawić na przykładzie obchodów święta 3 maja, jakie odbyło się w 1937 r. Zaczęły się one tradycyjnie w przeddzień tego święta capstrzykiem, którego

⁴⁹ Tamże.

główną częścią był wieczorny przemarsz pododdziałów wojskowych głównymi ulicami miasta. Następnego dnia (tj. 3 maja) o godz. 9.30 odbyła się zbiórka żołnierzy obu baterii przy kościele pw. św. Antoniego, a następnie msza święta. Po jej zakończeniu pododdziały dywizjonu przemaszerowały głównymi ulicami miasta, docierając na skwer przy Banku Polskim, gdzie odsłonięto tablicę pamiątkową przy parku z nową nazwą: Park Powstańców Śląskich. Stąd żołnierze – ul. J. Piłsudskiego – powrócili do koszar, gdzie po uroczystym obiedzie wzięli udział w zawodach sportowych oraz wieczornej zabawie. Podobnie wyglądały uroczystości trzeciomajowe w 1938 i 1939 r.⁵⁰

Zbliżony przebieg miały obchody święta 11 listopada, toteż można go przedstawić na przykładzie obchodów w 1937 r. W przeddzień, tj. 10 listopada, wszyscy żołnierze wzięli udział w rozpoczynającym się o godz. 19.00 na ul. Bolesława Pierackiego capstrzyku, skąd kolumna wojska i różnych tomaszowskich stowarzyszeń przemaszerowała w świetle pochodni ulicami miasta na plac Kościuszki. Dzień Niepodległości zainicjowała o godz. 10.00 msza św. w kościele p.w. św. Antoniego z udziałem żołnierzy garnizonu oraz nabożeństwa w kościele ewangelickim i synagodze dla żołnierzy innych wyznań. Po mszy odbyła się defilada wojska na placu Kościuszki, a wieczorem koncerty i odczyty dla żołnierzy mające ukazać im podniosły charakter i znaczenie tego święta⁵¹.

Zdjęcie 50. Ołtarz zbudowany przez żołnierzy II dywizjonu 4. pac przy budynku Ochotniczej Straży Ogniowej przy dzisiejszej ul. POW w Tomaszowie Maz. z okazji Bożego Ciała – 11 czerwca 1936 r.

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

⁵⁰ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 93 z 29 IV 1937 r.; sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 91 z 29 IV 1938 r., bp.

⁵¹ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 243 z 8 XI 1937 r., bp.

Podniosłe obchodzono także święta kościelne, czego przykładem mogą być uroczystości towarzyszące Świętom Wielkanocnym w dniu 11 kwietnia 1936 r. Żołnierze dywizjonu wystawili wówczas od godz. 7.00 do godz. 21.00 wartę przy Grobie Pańskim w kościele pw. św. Antoniego – wartownicy w składzie jeden podoficer i sześciu szeregowych zmieniali się co pół godziny. Tego samego dnia odbyło się w koszarach dywizjonu tzw. święcone, a w dniach 12 i 13 kwietnia o godz. 9.00 odprawione zostały w kościele pw. św. Antoniego uroczyste msze święte z udziałem żołnierzy⁵². Nie mniej podniosłe obchodzono w owym roku święto Bożego Ciała, czego wyrazem było zbudowanie przez żołnierzy jednego z ołtarzy umiejscowionego przy budynku Ochotniczej Straży Pożarnej, przy dzisiejszej ul. POW. Co warto podkreślić, oprócz warty honorowej, przy ołtarzu ustawiono także dwie haubice 155 wz. 1917 z obu jego stron.

Ważnym wydarzeniem w życiu tomaszowskiego garnizonu były także coroczne obchody święta WP przypadającego na dzień 15 sierpnia. W 1936 r. zainicjowane zostało ono capstrzykiem w wigilię święta. Następnego dnia żołnierze uczestniczyli we mszy świętej w kościele pw. św. Antoniego, po której odbyła się defilada wojskowa na pl. Kościuszki. Po obiedzie zorganizowano festyn na placu ćwiczebnym dywizjonu, w trakcie którego odbyły się zawody sportowe oraz zabawa taneczna dla mieszkańców miasta. Podobnie wyglądało to w kolejnych latach⁵³.

W sferze świąt wojskowych najważniejsze dla żołnierzy II dywizjonu 4. pac było święto pułkowe obchodzone początkowo 15 maja, a od 1938 r. – 15 czerwca. Miało ono swój specjalny program i szczególną oprawę, a przygotowania do niego trwały zazwyczaj kilka tygodni i były połączone z cyklem pogadanek o tradycjach bojowych jednostki. Rokrocznie schemat święta pułkowego powielał się: poranna msza, uroczysta defilada, a następnie wspólne zabawy i zawody, przy współudziale miejscowej społeczności oraz przedstawicieli władz lokalnych. Ponieważ przebieg święta pułkowego był w każdym roku podobny, toteż można je przedstawić na przykładzie obchodów z 1937 r. W przeddzień (tj. 14 maja) obył się w godzinach wieczornych capstrzyk na placu ćwiczebnym przy koszarach. Towarzyszyło mu palenie ognisk i pochodni oraz śpiewy żołnierskie. Następnego dnia odbyły się właściwe obchody święta pułkowego. Rozpoczęła je o godz. 10.00 msza święta w kościele pw. św. Wacława, po której pododdziały dywizjonu powróciły krokiem defiladowym do koszar. Następnie – o godz. 11.30 – nastąpiła zbiórka żołnierzy na placu przy działowni, gdzie dowódca dywizjonu wręczył odznaki pułkowe wybranym żołnierzom oraz zasłużonym przed-

⁵² CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 81 z 8 IV 1936 r., bp.

⁵³ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 173 z 13 VIII 1937 r. i sygn. I.322.51.42. Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 181 z 13 VIII 1936 r., bp.

stawicielom lokalnych władz cywilnych. Po tej uroczystości, o godz. 13.00 rozpoczął się w koszarach wspólny obiad żołnierski, po którym przeprowadzono odczyty i pogadanki o charakterze patriotycznym. Po kolacji, o godz. 20.00, odbyła się w sali Ochotniczej Straży Pożarnej przy dzisiejszej ul. POW zabawa żołnierska⁵⁴.

Równie uroczyście obchodzono wręczenie 4. pac sztandaru ufundowanego przez ludność powiatu brzezińskiego i mieszkalców. Pułk otrzymał go 26 maja 1938 r. w Warszawie w trakcie uroczystości wręczenia sztandarów pułkom artylerii OK I i OK IV oraz oddziałom pancernym z całej Polski. Sztandar na stałe był przechowywany w Łodzi w dowództwie 4. pac przy ul. 6 Sierpnia 84/86, toteż po przywiezieniu go z Warszawy do Łodzi, zorganizowano 29 maja dodatkową uroczystość powitania sztandaru w Tomaszowie Maz. W jej trakcie dokonano symbolicznego przekazania go żołnierzom II dywizjonu, po czym sztandar powrócił do Łodzi. Warto dodać, że przetrwał on wojnę i znajduje się obecnie w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie⁵⁵.

Zdjęcia 51–52. Uroczystość wręczenia sztandaru 4. pac II dywizjonowi pułku w Tomaszowie Maz. – 29 maja 1938 r.

Źródło: zdjęcie z lewej ze zbiorów Wiesława Strzeleckiego, zdjęcie z prawej ze zbiorów MTM/H/1063/7

Podniosły nastrój towarzyszył także obchodom szeregu innych rocznic, jak np. wymarszu 1. Kompanii Kadrowej, którą w dniu 6 sierpnia rokrocznie świętowano w dywizjonie. Ponieważ przebieg tych obchodów był do siebie

⁵⁴ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 103 z 13 V 1937 r. i nr 106 z 19 V 1937 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 171.

⁵⁵ K. Satora, *Opowieści wrześnieowych sztandarów*, Warszawa 1990, s. 328–329.

rokrocznie podobny, toteż i tym razem można je przedstawić na przykładzie obchodów z 1936 r. Dnia 5 sierpnia odbył się capstrzyk połączony z przemarszem pododdziałów pułku ulicami miasta, zakończony ogniskiem na pl. Kościuszki. Uczestniczyli w nim licznie mieszkańcy miasta oraz delegacje lokalnych organizacji i stowarzyszeń. Właściwe obchody odbyły się 6 sierpnia. Po zbiórce żołnierzy dywizjonu na dzisiejszej ul. POW wzięli oni udział we mszy w kościele pw. św. Antoniego, po której odbyła się defilada wojskowa oraz zawody lekkoatletyczne na miejskim boisku sportowym przy ul. Żwirki. Uroczystości obchodzone w dywizjonie także Dzień Morza, który w 1937 r. świętowano przez trzy dni – od 27 do 29 czerwca. Pierwszego dnia odbyła się zabawa w ogrodzie Klubu Miejskiego, drugiego dnia – o godz. 20.00 uroczystie podniesiono na maszt flagę państwową, co zapoczątkowało capstrzyk, a ostatniego dnia żołnierze uczestniczyli w mszy świętej, po której kolumna wojskowa przemaszerowała nad Pilicę, gdzie na przystani Tomaszowskiego Towarzystwa Wioślarskiego zorganizowano zabawę dla mieszkańców miasta. Odświętnie obchodzone od 1936 r. także rocznicę śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego. Obchody te corocznie również miały zbliżony do siebie przebieg. Przykładowo, dnia 11 maja 1938 r. o godz. 17.00 odbyła się w koszarach II dywizjonu 4. pac pogadanka dla żołnierzy poświęcona przybliżeniu postaci J. Piłsudskiego, 12 maja zaś odbyła się msza święta, a po niej w godzinach wieczornych capstrzyk żałobny ku czci marszałka. Ważnym dniem był także 4 grudnia, jako dzień św. Barbary – patronki artylerii. Był on corocznie wolny od wszelkich zajęć szkoleniowych, a obowiązkiem żołnierzy w tym dniu był udział w uroczystym nabożeństwie w kościele pw. św. Antoniego⁵⁶.

Istotną rolę w życiu żołnierzy odgrywała także działalność kulturalno-oświatowa. W jej zakresie dowództwo dywizjonu podjęło współpracę w miejscowymi władzami i lokalnymi stowarzyszeniami, organizując dla oficerów i szeregowych różne imprezy o charakterze kulturalnym. Ważnym wydarzeniem było otwarcie 15 kwietnia 1937 r. biblioteki dywizjonowej, czynnej we wtorki i czwartki. Istotną rolę odgrywały również świetlice (istniały przy każdej baterii oraz przy dywizjonowej drużynie łączności), gdzie żołnierze mogli spędzać wolny czas czytając książki, prasę bieżącą i fachową (np. „Przegląd Artyleryjski”), grając w gry towarzyskie (karty, szachy, warcaby itp.) czy słuchając audycji radiowych. Prowadzono w nich także zajęcia z przymusowego nauczania dla żołnierzy-analfabetów, obejmujące program szkoły powszechnej. Pierwszy taki kurs po przeniesieniu dywizjonu do Tomaszowa Maz. rozpoczął się 20 października 1936 r. w żoł-

⁵⁶ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 260 z 2 XII 1936 r.; sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa 4 pac nr 98 z 9 V 1938 r., bp.; sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 136 z 24 VI 1937 r., bp.

nierskiej szkole początkowej dla szeregowych rocznika 1914 (uczestniczyło w nim pięciu kanonierów). Rok później w podobnym kursie trwającym od 2 marca do 22 czerwca wzięło udział już 20 żołnierzy⁵⁷.

W koszarach dywizjonu organizowano także imprezy o charakterze kulturalnym, jak odczyty, różnego rodzaju przedstawienia czy występy artystyczne. Zazwyczaj uczestniczyli w nich wszyscy żołnierze mający wolne od służby. Dla przykładu, 11 kwietnia 1937 r. w świetlicy dywizjonowej drużyny łączności odbyło się przedstawienie zorganizowane przez tomaszowski Hufiec Żeński Związku Harcerstwa Polskiego, na które złożyły się śpiewy, monologi i tańce. Trzy dni później, w tej samej świetlicy, zaproszony gość – Stanisław Mazurkiewicz – wygłosił dla żołnierzy odczyt nt. *Morze i sprawa kolonii dla Polski*, 28 kwietnia Jan Piotrowski miał prelekcję pt. *Generał Józef Bem*, natomiast 17 września przedstawiciel Związku Strzeleckiego mówił na temat celów i zadań tej organizacji. Cyklicznie także – zazwyczaj raz w miesiącu – organizowano dla żołnierzy odczyty lub akademie z okazji ważnych wydarzeń bądź rocznic. Dla przykładu, 23 stycznia 1938 r. w świetlicy żołnierskiej odbyła się akademie poświęcona 75. rocznicy wybuchu powstania styczniowego. Żołnierze korzystali także z darmowych biletów do tomaszowskiego kina „Modern”, przesyłanych przez jego kierownictwo regularnie do dyspozycji dowódcy garnizonu. Dla przykładu 12 listopada 1937 r. 60 szeregowych obejrzało w nim film *Ku wolności* ukazujący drogę do obudowy państwowości polskiej w trakcie I wojny światowej⁵⁸.

Kolejnym przejawem działalności kulturalnej w II dywizjonie 4. pac było utworzenie 12 listopada 1937 r. chóru składającego się z szeregowych, którego zajęcia odbywały się dwa razy w tygodniu (środy i piątki). Uświetniał on w kolejnych miesiącach i latach różne uroczystości przygotowywane w dywizjonie, dając także publiczne koncerty dla mieszkańców miasta. Oficerowie i podoficerowie dywizjonu byli także zapraszani na różnego rodzaju uroczystości i bale organizowane przez władze miejskie lub lokalne stowarzyszenia. Jako przykład można tu podać Bal Morski, wydawany rokrocznie w styczniu przez Oddział Tomaszowski Ligi Morskiej i Kolonialnej. Każdego roku oficerowie dywizjonu uczestniczyli także w balach sylwestrowych i karnawałowych organizowanych w mieście, uświetniając je swoją obecnością⁵⁹.

⁵⁷ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.40, Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 229 z 17 X 1936 r.; sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 81 z 14 IV 1937 r.; sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa 4 pac nr 29 z 10 II 1938 r., bp.; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 171–172.

⁵⁸ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 78 z 10 IV 1937 r., nr 80 z 13 IV 1937 r., nr 92 z 27 IV 1937 r., nr 131 z 18 VI 1937 r., nr 202 z 16 IX 1937 r. i nr 245 z 10 XI 1937 r., bp.; sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa 4 pac nr 13 z 21 I 1938 r., bp.

⁵⁹ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 244 z 9 XI 1937 r.; sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa 4 pac nr 15 z 24 I 1938 r., bp.

Dowódca dywizjonu przywiązywał również dużą wagę do rozwoju sportu wśród żołnierzy i podnoszenia przez nich tężyzny fizycznej⁶⁰. W zakresie pracy sportowej i jej popularyzacji wśród żołnierzy oraz mieszkańców miasta dowództwo dywizjonu ściśle współpracowało z władzami miejskimi oraz tomaszowskimi stowarzyszeniami sportowymi. Dla przykładu, 9 maja 1937 r. na placu ćwiczeń (ujeżdżalnia 4. baterii) członkowie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” zorganizowali dla szeregowych pokaz gimnastyczny. Wojsko okazało przy tym dużą pomoc w przetransportowaniu przyrządów gimnastycznych z siedziby Towarzystwa, mieszczącej się w dawnych koszarach przy ul. Jeziornej 20. Kilka miesięcy później (31 października 1937 r.) drużyna II dywizjonu wzięła udział w zawodach sportowych zorganizowanych przez tomaszowski oddział Związku Strzeleckiego o nagrodę przechodnią Zarządu Miasta Tomaszowa Maz.⁶¹

Dużo wysiłku dowództwo dywizjonu wkładało też w rozwój wśród żołnierzy wiedzy o spółdzielczości, przydatnej im po zakończeniu służby wojskowej. W tym celu organizowano cyklicznie w koszarach specjalne kursy prowadzone przez nauczycieli tomaszowskich szkół. Uczono na nich zasad prawa handlowego i spółdzielczego, zasad handlu i księgowości oraz gospodarki magazynowej. Praktykę szeregowcy odbywali w sklepie działającej w koszarach dywizjonu Spółdzielni Żołnierskiej „Pobudka” (swoim członkom udzielała ona kredytów nieprzekraczających 50% wysokości miesięcznych poborów)⁶². Kilka razy w roku organizowano także dla wyróżniających się żołnierzy wycieczki do ciekawych miejsc. Dla przykładu, w dniach 26–27 czerwca 1937 r. 32 żołnierzy wyjechało do Liskowa (na północny wschód od Kalisza) celem zwiedzenia wystawy poświęconej spółdzielczości wiejskiej⁶³.

W celu pozyskania środków finansowych na potrzeby działalności oświatowo-kulturalnej dywizjon prowadził drobną działalność gospodarczą, w postaci przyjmowania przez warsztaty i kuźnie w wolnych chwilach zleceń od cywilnej ludności, wypożyczania wozów taborowych i bryczek czy sprzedaży końskiego nawozu. Dla uregulowania tych kwestii dowódca dywizjonu określił rozkazem z 12 listopada 1937 r. cennik wspomnianych usług. Zgodnie z nim przejazd pojazdem z koszar do dworca miał kosztować

⁶⁰ Warto tu dodać, że 8 listopada 1937 r. Państwowy Urząd WFiPW wydał zarządzenie zezwalające wszystkim podoficerom i szeregowcom niezawodowym, którzy przed wcieleniem do wojska należeli do klubów sportowych, startować w barwach swego klubu macierzystego. Musieli oni jednak spełnić dwa warunki: dany klub musiał figurować w spisie towarzystw sportowych, do jakich wolno było należeć żołnierzom oraz nie mogło to zakłócać przebiegu ich służby wojskowej.

⁶¹ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 100 z 8 V 1937 r., nr 235 z 27 X 1937 r. i Rozkaz dzienny nr 249 z 17 XI 1937 r., bp.

⁶² P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej...*, s. 16.

⁶³ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa 4 pac nr 24 z 4 II 1938 r., bp.

wać 1 zł, użycie pojazdu do jazdy po mieście lub poza nim – pierwsza godzina 1 zł, a każda następna po 0,5 zł, a wypożyczenie wozu taborowego – 30 gr za 1 km. Zapotrzebowanie na pojazdy i wozy konne należało składać (zarówno w przypadku osób cywilnych, jak i żołnierzy dla celów prywatnych) u adiutanta dywizjonu na 24 godziny przed planowanym terminem ich wypożyczenia⁶⁴.

Od 1937 r. wojsko uczestniczyło także w uroczystościach przekazywania sprzętu wojskowego zakupionego ze składek społeczeństwa. Pierwsze odnotowane tego typu wydarzenie w Tomaszowie Maz. datuje się na 24 października 1937 r., kiedy to lokalny komitet Funduszu Obrony Narodowej przy Tomaszowskiej Fabryce Sztucznego Jedwabiu przekazał wojsku sześć ckm. Nadano temu duży rozgłos propagandowy, gdyż w uroczystości wzięła udział jedna z baterii (wraz z działami). Kolejna tego typu uroczystość odbyła się 22 maja 1938 r., kiedy to przekazano wojsku jeden rkm zakupiony ze składek zebranych przez młodzież szkolną i grono pedagogiczne Miejskiego Gimnazjum Nauczycielskiego⁶⁵. Tego typu uroczystości było znacznie więcej w następnym roku, co dobitnie świadczyło o patriotyzmie mieszkańców miasta.

Zdjęcie 53. Uroczyste przekazanie wojsku rkm zakupionego przez uczniów Miejskiego Gimnazjum Nauczycielskiego w dniu 22 maja 1938 r.

Źródło: MTM/H/1056

⁶⁴ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 246 z 12 XI 1937 r., bp.

⁶⁵ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 231 z 22 X 1937 r.; sygn. I.322.51.42, Rozkaz dowództwa 4 pac nr 108 z 20 V 1938 r., bp.

Zdjęcie 54. Uroczyste przekazanie wojsku dziesięciu ckm zakupionych przez pracowników Tomaszowskiej Wytwórni Sztucznego Jedwabiu – 1939 r.

Źródło: MTM/H/1055/1

Na zakończenie warto jeszcze wspomnieć o zamyśle zmotoryzowania 4. pac, autorstwa ppłk. dypl. Zdzisława Grzymirskiego z Departamentu Artylerii MSWojsk., co miało być jednym z etapów modernizacji artylerii ciężkiej. Jako pierwszy krok w tym kierunku planowano utworzenie doświadczalnego dywizjonu zmotoryzowanego w Tomaszowie Maz. na bazie dotychczasowego II dywizjonu. Zmotoryzowany 4. pac miały się ostatecznie składać jedynie z dwóch dwubateryjnych dywizjonów, powstałych z dotychczasowego I i III dywizjonu, mający zaś być zmotoryzowany w pierwszej kolejności II dywizjon miały później zostać usamodzielniony i przeformowany na zmotoryzowany 7. dac dla 7. DP. Z braku odpowiedniej liczby ciągników artyleryjskich, planowano wykorzystać dla zmotoryzowania poszczególnych dywizjonów także ciągniki cywilne o odpowiedniej mocy silnika. Jednak referat w tej sprawie nie został zaakceptowany⁶⁶.

Zdjęcie 55. Odznaka pamiątkowa 4. pac

Źródło: zbiory MTM

⁶⁶ CAW WBH, Departament Artylerii MSWojsk., sygn. I.300.34.63, Referat ppłk. dypl. Zdzisława Grzymirskiego dotyczący reorganizacji artylerii ciężkiej w latach 1938–1940 z maja 1938 r., bp.

Podsumowując można stwierdzić, iż z każdym rokiem pogłębiały się związki II dywizjonu 4. pac z miastem i jego mieszkańcami. Praktycznie nie było w Tomaszowie Maz. uroczystości, która odbywałaby się bez udziału i asysty wojska. Wynikało to przede wszystkim z pozycji, jaką armia miała w hierarchii społecznej II Rzeczypospolitej, jej wielkiego prestiżu i autorytetu wśród znakomitej większości społeczeństwa polskiego lat 1918–1939. Istotne były także względy natury ekonomicznej, gdyż istnienie w mieście garnizonu dawało pracę i możliwość zarobków sporej grupie jego mieszkańców – począwszy od krawców czy szewców aż po restauratorów i właścicieli lokali rozrywkowych. W przypadku mniejszych miast miało to oczywiście jeszcze większe znaczenie – czego przykładem były opisane wcześniej starania władz tomaszowskich o odtworzenie garnizonu po jego likwidacji w 1929 r. W rezultacie w II połowie lat trzydziestych Tomaszów Maz. ponownie stał się miastem garnizonowym, co pozytywnie odbiło się na rozwoju miejskiej sfery gospodarczej, społecznej i kulturalnej.

ROZDZIAŁ V

MIEJSKI KOMITET WYCHOWANIA FIZYCZNEGO I PRZYSPOSOBIENIA WOJSKOWEGO

Ważnym elementem współpracy wojska z lokalną społecznością Tomaszowa Maz. była działalność MK WFiPW, zajmującego się prowadzeniem wyszkolenia wojskowego dla młodzieży szkolnej oraz propagowaniem idei sportu i wychowania fizycznego wśród lokalnej społeczności. Z uwagi na specyfikę tej problematyki oraz fakt, że tutejszy garnizon nie istniał w latach 1929–1935, lecz prace z zakresu WFiPW prowadzono w mieście nieprzerwanie przez cały okres międzywojenny – została ona omówiona w tym odrębnym rozdziale.

Już 1 czerwca 1920 r. w Dowództwie OGŁ utworzono Referat Stowarzyszeń Wojskowo-Wychowawczych, a w czerwcu 1921 r. – Wydział Przysposobienia Rezerw. Jednak właściwy rozwój przysposobienia wojskowego nastąpił po przejściu armii na organizację pokojową w 1921 r., kiedy prace z tego zakresu przejęły w Oddziale III Sztabu Dowództwa OK IV dwa referaty: Wyszkolenia Fizycznego oraz Przysposobienia Rezerw. W celu koordynacji działań wyszkolenia wojskowego młodzieży, na przełomie 1922 i 1923 r. opracowano założenia funkcjonowania przysposobienia wojskowego w szkołach średnich i zawodowych oraz w hufcach szkolnych. Ich wynikiem była wydana 4 czerwca 1923 r. instrukcja o organizacji pracy Przysposobienia Rezerw, które miało się koncentrować na podnoszeniu sprawności fizycznej społeczeństwa, prowadzeniu wyszkolenia wojskowego dla młodzieży szkolnej i osób w wieku poborowym, a także na utrzymaniu sprawności fizycznej przez żołnierzy rezerwy. Do szkół średnich program przysposobienia wojskowego (zwanego do października 1923 r. Przysposobieniem Rezerw) zaczęto wprowadzać już w 1922 r., dzięki czemu w marcu 1923 r. powstały w Tomaszowie Maz. dwa pierwsze hufce szkolne

w tutejszych gimnazjach. Prace z zakresu WFiPW realizowano we współdziałaniu z lokalnymi stowarzyszeniami zajmującymi się propagowaniem sportu i wiedzy obronnej, w tym m.in.: Stowarzyszeniem Gimnastycznym „Sokół”, Związkiem Harcerstwa Polskiego i Związkiem Strzeleckim. Od tego roku Dowództwo OK IV organizowało także corocznie obozy letnie oraz kursy WFiWP, odbywające się zazwyczaj w Sulejowie koło Piotrkowa Trybunalskiego, a z czasem także w innych miejscowościach (w tym również w samym Tomaszowie Maz.)¹.

Zdjęcie 56. Członkowie PW powiatu brzezińskiego (prawdopodobnie w Tomaszowie Maz.) – zdjęcie z I połowy lat dwudziestych

Źródło: zbiory Marka Stefańskiego

Dla prowadzenia prac z zakresu WFiPW utworzono w OK IV trzy tzw. rejon dywizyjne, które stanowiły jednocześnie rejon PW. Powiat brzeziński – wraz z Tomaszowem Maz. – wchodził początkowo w skład Rejonu PW 10. DP, obejmującego cztery powiaty: brzeziński, łaski, łódzki i sieradzki oraz miasto Łódź. W tym celu przy każdej powiatowej komendzie uzupełnień powołano oficera-instruktora, którego zadaniem było kierowanie wspomnianymi pracami na obszarze podległym danej komendzie. W Tomaszowie Maz. w latach 1920–1927 – jak wspomniano w rozdziale I i II – istniała PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie, w strukturze której występował oficer-

¹ J. Wojtycza, *Przysposobienie wojskowe w odrodzonej Polsce do roku 1926*, Kraków 2001, s. 18–25, 31–35, 58, 63, 67–69 i 114; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 98–100; tenże, *Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Tomaszowie Mazowieckim w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2015, t. XV, s. 117–118.

-instruktor zajmujący się zagadnieniami sportu i wyszkolenia wojskowego wśród młodzieży szkolnej. Brak informacji o pracach z zakresu WFiPW w tym okresie nie pozwala tego wątku szerzej opisać².

Zdjęcie 57. Zajęcia członków PW powiatu brzezińskiego w Tomaszowie Maz. – zdjęcie z sierpnia 1923 r.

Źródło: zbiory Marka Stefańskiego

Istotne zmiany w funkcjonowaniu WFiPW nastąpiły w 1925 r., kiedy to rozporządzeniem z 25 kwietnia powołano Naczelną Radę WFiPW, a w każdym z województw – Wojewódzkie Komitety WFiPW, którym podlegały komitety powiatowe i miejskie. Ponieważ Tomaszów Maz. nie był miastem powiatowym, to w zakresie prac WFiPW podlegał Powiatowemu Komitetowi WFiPW w Brzezinach. Rozporządzenie pozwalało także tworzyć w większych miastach – nie będących siedzibą powiatu – miejskie komitety, lecz brak informacji, by takowy komitet powstał w 1925 r. w Tomaszowie Maz.³ Dalsze zmiany przyniósł grudzień 1925 r., kiedy wprowadzono nowy podział na dywizyjne i pułkowe rejonu PW. W miejsce dotychczasowego oficera-instruktora przy komendach uzupełnień ustanowiono stanowisko oficera PW w dowództwach dywizji i przy poszczególnych pułkach. Z kolei w sztabie OK IV powołano w 1926 r. Referat PW w Oddziale Wyszkożenia, przemianowany w następnym roku na Referat WFiPW. Kierownik tego referatu koordynował całokształt prac z zakresu WFiPW na obszarze okręgu,

² CAW WBH, Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkazy tajne nr 60 z 9 X 1923 r. i nr 68 z 12 XI 1923 r.; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 118.

³ DzU RP z 1925 r., nr 45, poz. 314.

mając do pomocy oficerów PW na szczeblu dywizyjnym i pułkowym. Oficerom tym w pułkach piechoty podlegali tzw. oficerowie instrukcyjni wyznaczani do prac w miejskich komitetach WFiPW. Na podstawie nowych założeń, obszar OK IV został podzielony na trzy rejony dywizyjne (7., 10. i 26. DP), a te na osiem rejonów pułkowych. Po wprowadzeniu tej reorganizacji zmieniła się przynależność Tomaszowa Maz., gdyż przestał podlegać Rejonowi PW 10. DP i wraz z całym powiatem brzezińskim oraz łowickim został podporządkowany Komendzie Rejonu PW 10. pp w Łowiczu – ta zaś Komendzie Rejonu PW 26. DP. W tym też roku powołano por. Bohdana Daneckiego na stanowisko oficera instrukcyjnego 10. pp w Tomaszowie Maz.⁴

Najpoważniejsza w okresie międzywojennym reorganizacja w działalności WFiPW nastąpiła na początku 1927 r. Zlikwidowano wówczas Radę Naczelną WFiPW oraz podległe jej komitety wojewódzkie, tworząc w ich miejsce Państwowy Urząd WFiPW oraz Radę Naukową WFiPW, które przejęły kierownictwo całości prac z omawianego zakresu. W dalszej kolejności przystąpiono do tworzenia nowych wojewódzkich, powiatowych i miejskich komitetów WFiPW, będących organami społecznymi, pracującymi pod przewodnictwem wojewody (komitety wojewódzkie), starosty (komitety powiatowe) lub prezydentów miast (komitety miejskie). Zadaniem tych komitetów było koordynowanie i popieranie działalności lokalnych władz samorządowych oraz stowarzyszeń społecznych w dziedzinie prac związanych z rozwojem sportu i wyszkolenia wojskowego wśród młodzieży. W skład powstałego WK WFiPW w Łodzi weszli: wojewoda – jako przewodniczący, dowódca OK IV i kurator łódzkiego okręgu szkolnego, jak również osoby wyznaczone przez ministra spraw wojskowych. Komitet ten sprawował ogólny nadzór nad powiatowymi i miejskimi komitetami WFiPW działającymi na obszarze województwa. W celu lepszej koordynacji tych prac ze strony wojska powołano wiosną 1929 r. Okręgowy Urząd WFiPW w Łodzi (przejął on kompetencje rozwiązanego Referatu WFiPW w Dowództwie OK IV)⁵.

Tomaszów Maz. był od 1926 r. miastem wydzielonym w ramach powiatu brzezińskiego, toteż w marcu 1927 r. utworzono w nim MK WFiPW, w składzie którego znalazły się następujące komórki: Prezydium, Wydział Wykonawczy oraz trzy sekcje:

1. Administracyjno-Gospodarcza;
2. Wychowania Społecznego i Propagandowego;
3. WFiPW.

⁴ CAW WBH, OK IV, sygn. I.371.4.109, Organizacja PW na czas pokoju z 15 XII 1925 r., bp.; J. Wojtycza, *Przysposobienie...*, s. 99; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 118–120.

⁵ DzU RP z 1927 r., nr 10, poz. 77; DzUz. Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1927 r., nr 3 (181), poz. 37; M. Fularski, *Przysposobienie wojskowe w Polsce*, Warszawa 1929, s. 75–78; K. Pindel, *Obrona terytorialna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995, s. 71; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 129–130.

Niebawem przy Komitecie utworzono także Komisję Sportową składającą się z przedstawicieli miejscowych klubów i stowarzyszeń sportowych, której celem było zacieśnianie współpracy z lokalnymi organizacjami propagującymi rozwój sportu. Pierwszym przewodniczącym MK WFiPW w Tomaszowie Maz. został Tadeusz Antoniewicz⁶. Pod jego kierownictwem Komitet szybko rozwinął działalność i uzyskał od Rady Miejskiej zgodę na budowę boiska sportowego przy ul. Cichej, strzelnicy dla broni małokalibrowej przy ul. Jeziornej oraz zorganizował w mieście kilka imprez sportowych⁷.

W czerwcu 1927 r. Władysław Jaszczółt (województwa łódzki i zarazem przewodniczący WK WFiPW w Łodzi) powołał na stanowisko przewodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz. Karola Lechowicza, ówczesnego prezydenta miasta. Z uwagi na okres wakacyjny, Komitet pod jego kierownictwem nie wykazał do września większej aktywności. Wpływ na to miała zapewne także zmiana na stanowisku prezydenta miasta, gdyż 27 sierpnia 1927 r. K. Lechowicz zrzekł się swej funkcji, co było konsekwencją rozwiązania tego dnia przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych tomaszowskiej Rady Miejskiej. Funkcję tymczasowego prezydenta miasta objął Ignacy Adamski, który został także kolejnym przewodniczącym MK WFiPW w Tomaszowie Maz. Wyborowi nowego prezydenta miasta towarzyszyły kilkumiesięczne spory prawne, zakończone 11 stycznia 1928 r. wyborem na to stanowisko Eugeniusza Kiernożyckiego. Zakwestionował to jednak wojewoda łódzki, co spowodowało, że 9 marca radni wybrali na prezydenta Wacława Smulskiego (dotychczasowego kierownika Kasy Chorych w Brzezinach). W konsekwencji, pomiędzy sierpniem 1927 r. a marcem 1928 r. aż cztery osoby pełniły obowiązki prezydenta miasta, a tym samym przewodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz., co wpłynęło na czasowe osłabienie jego działalności. Po kilkumiesięcznych rozmowach z WK WFiPW w Łodzi, 22 września 1927 r. został ostatecznie zaakceptowany przez wojewodę łódzkiego skład tomaszowskiego komitetu, przedstawiony w poniższej tabeli (por. tab. 11)⁸.

⁶ Były legionista, dyrektor tomaszowskiego Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego im. Tadeusza Rejtana.

⁷ APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 1, Pismo dowódcy 7 DP do Przewodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z 11 IV 1927 r.; t. 2, Sprawozdanie z działalności Komitetu z 8 XI 1927 r., bp.; *Tomaszowski słownik biograficzny*, z. 1, Tomaszów Maz. 1994, s. 9.

⁸ APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 2, Pismo Ignacego Adamskiego przewodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz. do przewodniczącego Wojewódzkiego Komitetu WFiPW w Łodzi z 16 IX 1927 r., bp.; *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa-Łódź 1980, s. 350–351; A. Wróbel, *Władze miasta Tomaszowa Mazowieckiego w okresie niepodległego Państwa Polskiego 1918–1939*, „Rocznik Łódzki” 2007, t. LIV, s. 220–222; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 121–122.

Tabela 11. Skład MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z września 1927 r.

Wyszczególnienie	Personalalia
Przewodniczący Komitetu	▪ Ignacy Adamski (prezydent miasta)
Zastępca przewodniczącego	▪ ppłk Leon Gotkiewicz (dowódca 10. pp)
Sekretarz	▪ por. Bohdan Danecki (oficer instrukcyjny 10. pp)
Pozostali członkowie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ksiądz Kazimierz Jan Szymański ▪ pastor Leon May ▪ dr Czesław Teliga ▪ dr Stanisław Narewski ▪ Krystian Zachert (bankowiec) ▪ Zygmunt Józef Niklewicz (dyrektor Oddziału Banku Polskiego w Tomaszowie Maz.) ▪ Eugeniusz Kiernożycki (dyrektor Gimnazjum Koedukacyjnego Magistratu Miasta Tomaszowa Maz.) ▪ Adam Pawłowski (dyrektor Gimnazjum Humanistycznego Stowarzyszenia Kupców – dzisiejszego I Liceum Ogólnokształcącego) ▪ Leonard Kurzawiński (komisarz Policji Państwowej) ▪ Irena Bąbińska (opiekunka strzelczyń – żona Stefana, ówczesnego prezesa tomaszowskiego Oddziału Związku Strzeleckiego) ▪ Jan Białecki (wydawca i redaktor „Echa Mazowieckiego”) ▪ inż. Bohdan Łoziński ▪ Maksymilian Fürstenwald (przemysłowiec) ▪ Oskar Knothe (przemysłowiec) ▪ Herman Jähner (członek Straży Ogniowej) ▪ Domaradzka (opiekunka drużyny żeńskiej „Sokoła” – imienia nie ustalono) ▪ Lenczewski (handlowiec – imienia nie ustalono) ▪ Wilamowski (robotnik – imienia nie ustalono)

Źródło: APT, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 2, Pismo Ignacego Adamskiego przewodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz. do przewodniczącego Wojewódzkiego Komitetu WFiPW w Łodzi z 16 IX 1927 r., bp.

Pod koniec 1927 r. WK WFiPW w Łodzi sprecyzował – w piśmie z 27 listopada – zadania, strukturę organizacyjną oraz źródła finansowania działalności komitetów powiatowych i miejskich. Do ich głównych zadań należały: współpraca z miejscowymi władzami w zakresie wspierania lokalnych organizacji zajmujących się sprawami sportu i PW, współdziałanie z lokalnymi

związkami komunalnymi celem uzyskania wsparcia dla działalności komitetu, rozbudowa niezbędnej infrastruktury technicznej (boiska, strzelnice, sprzęt sportowy itp.), dostarczanie pomocy instruktorskiej na potrzeby lokalnych organizacji zajmujących się zagadnieniami PW i sportu, organizowanie w mieście świąt, kursów WFiPW oraz zawodów sportowych, propagowanie w społeczeństwie idei PW i sportu masowego, zapewnienie opieki lekarskiej nad członkami WFiPW, jak również współdziałanie w pracach z zakresu obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej. Wszystkie komitety były organami kolegialnymi i były zobowiązane rokrocznie przysyłać sprawozdania ze swej działalności do WK WFiPW w Łodzi. Na pokrycie kosztów tej działalności, MK WFiPW w Tomaszowie Maz. otrzymywał środki finansowe z trzech źródeł:

- 1) subsydiów od władz państwowych oraz związków komunalnych (np. Rady Miasta);
- 2) ofiar i darowizn;
- 3) dochodów z organizowanych na cele związane z utrzymaniem komitetu imprez i zawodów sportowych.

Zdjęcie 58. Defilada Związku Rezerwistów na placu Kościuszki w Tomaszowie Maz. – lata międzywojenne

Źródło: MTM/H/1063/13

W pierwszym okresie swej działalności MK WFiPW w Tomaszowie Maz. zmagął się z wieloma problemami organizacyjnymi i kadrowymi, a także z małym zainteresowaniem ze strony lokalnych władz i stowarzyszeń. Sy-

tuacja poprawiła się dopiero w 1928 r., gdy na szerszą skalę zaczęto popularyzować idee obronności i sportu w społeczeństwie. Ze względu na różnice w wieku i stosunku młodzieży do służby wojskowej, program PW był dostosowany do podziału jego członków na trzy zasadnicze grupy, a mianowicie: młodzież szkolną, młodzież pozaszkolną oraz oficerów i szeregowych rezerwy. Pierwsza z nich dzieliła się dodatkowo na dwie kategorie: młodzież szkół średnich oraz młodzież szkół niższych i zawodowych. W przypadku pierwszej kategorii, młodzież była zgrupowana w hufcach szkolnych. Ich opiekunami byli nauczyciele wyznaczeni przez władze szkolne w porozumieniu z władzami wojskowymi. Celem szkolenia męskiej młodzieży było przygotowanie jej do odbycia służby wojskowej. Program szkolenia był rozłożony na dwa lata i obejmował m.in. sześciotygodniowy obóz PW. W pierwszym roku młodzież opanowywała wiedzę w zakresie wyszkolenia rekruta, w drugim zaś całość wyszkolenia podstawowego. W przypadku młodzieży szkół niższych i zawodowych proces szkolenia odbywał się w drużynach i również był podzielony na dwa stopnie, z tą różnicą, iż zakres wyszkolenia w drugim roku ograniczał się do wyszkolenia drużyny. Jeśli chodzi o młodzież pozaszkolną, to program PW również był prowadzony w drużynach, lecz jego realizacja została rozłożona na trzy lata. W przeciwieństwie do tego, szkolenie PW rezerwistów odbywało się w jednostkach PW, gdzie doskonalili oni swe umiejętności lub pełnili funkcje instruktorów. Trzeba tu dodać, że wszelkie zajęcia z zakresu wyszkolenia wojskowego były organizowane przy pomocy władz wojskowych, które dostarczały niezbędnej broni i amunicji oraz udostępniały pomieszczenia w koszarach dla celów szkoleniowych⁹.

Program wyszkolenia nie był oczywiście identyczny z programem wyszkolenia wojskowego realizowanym w jednostkach wojskowych, lecz był do niego zbliżony w zakresie wyszkolenia strzeleckiego, fizycznego i bojowego. Cały proces szkolenia kończył się egzaminem przed specjalną komisją. Należy tu dodać, że ukończenie drugiego roku szkolenia dawało młodym mężczyznom w przyszłości prawo do odbycia skróconej służby wojskowej, co czyniło uczestnictwo w WFiPW niezwykle atrakcyjnym. Obok ogólnego PW funkcjonowały także PW specjalne, np. lotnicze, konne, kobiet, narciarskie, radiotelegrafistów oraz kolejowe i pocztowe, lecz brak informacji o działalności takowych komórek w Tomaszowie Maz.¹⁰

Dużym problemem dla rozwoju WFiPW był brak sprzętu sportowego oraz niezbędnego zaplecza w postaci toru przeszkód, strzelnicy, nowocze-

⁹ M. Fularski, *Przysposobienie...*, s. 85–87; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 122–123; T. Böhm, *Wychowanie fizyczne w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wojsk Lądowych” 1990, R. XXXII, nr 10, s. 66.

¹⁰ W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 123.

snej komory gazowej (do szkolenia przeciwgazowego), boisk sportowych i sal gimnastycznych, jak również niewielkie zainteresowanie nim ze strony tomaszowskiego garnizonu. Jednak dzięki wysiłkom tomaszowskiego Komitetu już jesienią 1927 r. ukończono budowę miejskiego boiska sportowego przy ul. Cichej, którym wspomniany komitet od tej pory zarządzał i wykorzystywał je do organizowania różnych zawodów sportowych. Dla przykładu – 25 września odbyło się na nim pierwsze lokalne święto PW, a 16 października zawody w strzelaniu z broni krótkiej¹¹.

W tym też czasie bliższą współpracę z Komitetem podjęły tomaszowskie stowarzyszenia zajmujące się propagowaniem sportu. Zachętą do tego była możliwość wsparcia ich działalności częścią subwencji samorządowej, jaką Rada Miejska corocznie przekazywała od tej pory wspomnianemu komitetowi. W gronie tych stowarzyszeń były organizacje będące częścią struktur ogólnopolskich, jak również lokalne, działające jedynie w Tomaszowie Maz. Wśród nich wymienić można m.in. Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne „Ruch”, liczące w 1927 r. 110 członków, Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe mające 95 członków, Stowarzyszenie Młodzieży Robotniczej „Orlę” czy Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” – skupiające wówczas 204 członków (w 1933 r. siedziba towarzystwa została przeniesiona do dawnych koszar przy ul. Jeziornej 20). Aktywną działalność w mieście prowadził także powstały w 1913 r. tomaszowski hufiec Związku Harcerstwa Polskiego, liczący w 1927 r. około 350 osób. Równie liczną organizacją był tomaszowski Obwód Związku Strzeleckiego, skupiający w owym czasie 252 członków. Ważną rolę odgrywał także – powstały w 1925 r. – Klub Sportowy „Lechia”, posiadający sekcję piłki nożnej. W 1927 r. działalność w Tomaszowie Maz. rozpoczęła Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, licząca około 40 członków. W mieście od 1917 r. działała również Żydowska Organizacja Skautowa mająca w 1927 r. 75 członków. W kolejnych latach współpracę z MK WFiPW w Tomaszowie Maz. podejmowały następne stowarzyszenia. Już 4 lipca 1927 r. (założone 6 maja tego roku) Tomaszowskie Towarzystwo Wioślarskie zwróciło się do WK WFiPW z prośbą o wsparcie finansowe budowy przystani żeglarskiej, co spotkało się z pozytywnym odzewem¹². Trzy lata później, 10 maja 1930 r., z prośbą o przyjęcie do Sekcji WF to-

¹¹ APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 1, Projekt budżetu MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z 1927 r., bp.; t. 2, Sprawozdanie z działalności Komitetu z 8 XI 1927 r. oraz Protokół zebrania organizacyjnego w sprawie obchodu święta PW i WF w dniu 25 IX 1927 r., bp.; t. 3, Protokół z posiedzenia Sekcji WFiPW w dniu 15 XII 1927 r., bp.; J. Zaborowski, *90 lat Sekcji Piłki Nożnej „RKS Lechia 2013” w Tomaszowie Mazowieckim*, Tomaszów Maz. 2013, s. 9.

¹² APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 3, Sprawozdania z 1927 r. stowarzyszeń sportowych działających na terenie Tomaszowa Maz.; t. 2, Pismo dowódcy OK IV do prze-

maszowskiego Komitetu zwrócił się nowo powstały Niemiecki Klub Sportowy „Victoria”, osiem dni później z podobną prośbą wystąpił Robotniczy Klub Sportowy „Młot”, a 1 maja 1931 r. – Klub Sportowy Tomaszowskiej Fabryki Jedwabiu (powstały w czerwcu 1930 r.)¹³.

W I kwartale 1928 r. doszło do zawirowań wokół obsady stanowiska prezydenta miasta, co wpłynęło na spowolnienie pracy tomaszowskiego Komitetu. Ostatecznie – jak wcześniej podano – 9 marca nowym prezydent został W. Smulski, który energicznie przystąpił do kierowania tomaszowskim Komitetem. W kolejnych tygodniach odbyły się – z udziałem reprezentacji stowarzyszeń sportowych i hufców szkolnych PW – uroczyste obchody: imienin marszałka Józefa Piłsudskiego (19 marca), święta 3 Maja oraz pierwszego miejskiego święta WFiPW (24 czerwca). Z każdym kolejnym rokiem komitet prowadził coraz bardziej ożywioną działalność na rzecz popularyzacji sportu i PW wśród młodzieży, m.in. poprzez: subwencjonowanie imprez masowych, zakupy sprzętu sportowego oraz broni małokalibrowej i amunicji do niej, pomoc w organizowaniu kursów dla instruktorów czy współfinansowanie kosztów utrzymania instruktorów półzawodowych. Ponieważ kadencja Komitetu trwała dwa lata, jego przewodniczący W. Smulski, pismem z 13 lutego 1929 r., zwrócił się do wojewody łódzkiego o zatwierdzenie nowego składu MK WFiPW w Tomaszowie Maz., co nastąpiło ostatecznie dopiero w kwietniu (tab. 12).

We wrześniu 1929 r. wprowadzono kolejne zmiany w podziale terytorialnym PW na obszarze OK IV. Tym razem powiat brzeziński (a wraz z nim także Tomaszów Maz.) został wyłączony z Obwodu PW 10. pp i wszedł w skład Obwodu PW 28. pSK, a tym samym ponownie zaczął podlegać Rejonowi PW 10. DP. Niebawem zaczęto także tworzyć powiatowe pułki PW. Jednym z nich był powstały w powiecie brzezińskim 328. Powiatowy Pułk PW, składający się z czterech batalionów: I – tomaszowskiego, II – brzezińskiego, III – głowieńsko-strykowski i IV – koluszkowski. Pierwszy z nich, noszący nazwę I Tomaszowskiego Batalionu PW, obejmował swym działaniem miasto Tomaszów Maz. oraz gminy Łazisko i Mikołajów, a składał się z czterech kompanii: 1. i 2. kompanii PW w Tomaszowie Maz., 3. kompanii PW w Ujeździe oraz 4. kompanii PW w Regnach¹⁴.

wodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z 25 VIII 1927 r., bp.; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 124–125.

¹³ APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 4, Regulamin MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z lutego 1929 r.; t. 5, Pismo Niemieckiego Klubu Sportowego „Victoria” z 10 V 1930 r.; Pismo Robotniczego Klubu Sportowego „Młot” z 18 V 1920 r. i Pismo Klubu Sportowego Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu z 1 V 1931 r., bp.

¹⁴ CAW WBH, 10 pp, sygn. I.320.10.101, Podział terytorialny organizacji pracy PW z 5 IX 1929 r., bp.; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 127.

Tabela 12. Skład MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z kwietnia 1929 r.

Wyszczególnienie	Personalia
Przewodniczący Komitetu	▪ Wacław Smulski (prezydent miasta)
Zastępca przewodniczącego	▪ płk dypl. Stefan Kossecki (dowódca 10. pp)
Sekretarz	▪ por. Bohdan Danecki (powiatowy komendant PW i delegat tomaszowskiego garnizonu w Komitecie)
Pozostali członkowie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Alfred Veggi (wiceprezydent miasta) ▪ ks. Kazimierz Jan Szymański ▪ Feliks Kansy (nauczyciel Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego) ▪ dr Czesław Teliga (lekarz miejski) ▪ Krystian Zachert (bankowiec) ▪ inż. Bohdan Łoziński ▪ Feliks Bielasik (nauczyciel Szkoły Powszechnej nr 1) ▪ Józef Leja, Jan Lisicki i Anna Jaworkówna (nauczyciele Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego) ▪ Jan Nowierski (nauczyciel Gimnazjum Humanistycznego Stowarzyszenia Kupców) ▪ Henryk Landsberg (przemysłowiec)

Źródło: APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 4, Pismo przewodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z 25 IV 1929 r., bp.

Ważnym dla MK WFiPW w Tomaszowie Maz. wydarzeniem było odbywające się w pobliskiej Spale w dniach 6–8 czerwca 1930 r. pierwsze okręgowe święto WFiPW pod patronatem Ignacego Mościckiego, prezydenta RP. Zostało ono podzielone na trzy części: święto młodzieży szkolnej, święto PW oraz święto WF. W pierwszym uczestniczyło niemal trzy tysiące dzieci z całego łódzkiego okręgu szkolnego, w święcie PW – orkiestry 10. i 18. pp, czternaście batalionów PW oraz kilka mniejszych pododdziałów innych rodzajów PW (kolejowego, łączności, wodnego, konnego), w święcie zaś WF – zawodnicy z hufców szkolnych i klubów sportowych z obszaru województwa łódzkiego. W ramach święta PW udział w nim wziął m.in. batalion PW z powiatu brzezińskiego pod dowództwem por. B. Daneckiego. Rok później w Spale odbyły się, w dniach 12–14 czerwca, ogólnopolskie obchody święta WFiPW. Współuczestniczyły w nich: kompania honorowa z 26. DP, około cztery tysiące młodzieży z terenu łódzkiego okręgu szkolnego oraz zespoły sportowe i bataliony PW reprezentujące wszystkie okręgi korpusów. Od 1928 r. w Tomaszowie Maz. w maju corocznie obchodzono także miej-

skie święto WFiPW, którego schemat był bardzo podobny. Dla przykładu w 1931 r. odbyło się ono w dniach 14–17 maja. Pierwszego dnia przeprowadzono zawody strzeleckie, zorganizowano defiladę członków WFiPW oraz zawody sprawnościowe. Drugiego dnia odbyły się zawody lekkoatletyczne hufców szkolnych i klubów sportowych, a trzeciego – zawody strzeleckie dla młodzieży szkolnej oraz kolejne zawody sportowe. Ostatni dzień został przeznaczony na zawody marszowe, pokazy sprawnościowe, a także uroczyste rozdanie nagród, kończące święto¹⁵.

W czerwcu 1931 r. – w celu większego zainteresowania młodzieży rozwojem sprawności fizycznej – ustanowiono Państwową Odznakę Sportową (miała trzy klasy: złotą, srebrną i brązową). Mógł ją otrzymać każdy obywatel Polski mający nieposzlakowaną opinię i ukończone 14 lat (mężczyźni) lub 15 lat (kobiety), który poddał się z pozytywnym wynikiem okresowej próbie sprawności fizycznej. Z uwagi na fragmentaryczne dane dotyczące przyznawania odznaki przez MK WFiPW w Tomaszowie Maz. nie można owego zagadnienia szerzej rozwinąć. Wiadomo jedynie, że w 1934 r. komitet przyznał ją 190 osobom, a w 1935 r. – 541¹⁶.

Zdjęcie 59. Członkowie Związku Legionistów Polskich na placu Narutowicza w Tomaszowie Maz. – okres międzywojenny

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

¹⁵ APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 5, Pismo dowódcy OK IV w sprawie organizacji święta WFiPW w Spale z 9 V 1930 r. oraz t. 6, Program święta WFiPW w Tomaszowie Maz. w dniach 14–17 V 1931 r., bp.; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 127–128.

¹⁶ W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 128.

W 1933 r. nastąpiła zmiana na stanowisku przewodniczącego MK WFiPW w Tomaszowie Maz., co było efektem wprowadzenia 12 lipca przez A. Hauke-Nowaka (wojewodę łódzkiego) zarządu komisarycznego w mieście i mianowania Eustachego Rychlickiego komisarzem rządowym, a tym samym także przewodniczącym tomaszowskiego KM WFiPW. Wspomniany komisarz kierował nim do 30 marca 1935 r., kiedy to nowym prezydentem miasta został Antoni Rączaszek, piastujący tę funkcję do września 1939 r.¹⁷

Zdjęcie 60. Defilada żeńskiego pododdziału WFiPW w Tomaszowie Maz. w dniu 12 listopada 1932 r.

Źródło: ze zbiorów Skansenu Rzeki Pilicy – filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim SRP/F/904

W październiku 1936 r. nastąpiła kolejna reorganizacja WFiPW w OK IV. W jej ramach Tomaszów Maz. wraz z powiatem brzezińskim został ponownie podporządkowany Obwodowi PW 10. pp, obejmującemu odtąd powiat brzeziński i łowicki. Obwód ten aż do wybuchu II wojny światowej wchodził w skład Rejonu PW 26. DP¹⁸. Niestety brak danych na temat składu MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z I połowy lat trzydziestych. Informacje na ten temat pochodzą dopiero z kwietnia 1938 r., kiedy to skład MK WFiPW w Tomaszowie Maz. wyglądał następująco – patrz tab. 13.

¹⁷ *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta...*, s. 355–359; W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 129.

¹⁸ CAW WBH, *Dziennik Rozkazów MSWojsk.*, Dodatki tajne nr 7 z 8 X 1936 r. i nr 2 z 7 III 1939 r.

Tabela 13. Skład MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z kwietnia 1938 r.

Wyszczególnienie	Personalia
Przewodniczący Komitetu	▪ Antoni Rączaszek (prezydent miasta)
Zastępca przewodniczącego	▪ dr Marian Gajewski (wiceprezydent miasta)
Sekretarz	▪ por. Waław Foltyn (powiatowy komendant PW)
Pozostali członkowie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ inż. Tadeusz Baum ▪ Feliks Bielasik (kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1) ▪ Albin Czerniawski (dyrektor Prywatnego Koedukacyjnego Gimnazjum Kupieckiego przy ul. św. Antoniego 57) ▪ inż. Emil Dudziński (były szef Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w Tomaszowie Maz.) ▪ Stanisław Frass (nauczyciel Prywatnego Koedukacyjnego Gimnazjum Kupieckiego) ▪ Karol Chowaniec (dyrektor Banku Polskiego Oddział w Tomaszowie Maz.) ▪ inż. Jan Adolf Hertz ▪ Antoni Jargocki (dyrektor Miejskiego Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnego przy ul. św. Antoniego 29) ▪ Mieczysław Kaźmierowski (p.o. kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1) ▪ Piotr Kędzierzawski (pracownik Ubezpieczalni Społecznej) ▪ Antoni Lubowiecki (zarządca majątku Ostrowskich) ▪ Tadeusz Malec ▪ Mieczysława Hołyszewska (instruktorka) ▪ Anna Matejska (nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1) ▪ Maksymilian Müller (dyrektor Fabryki Lüdert & Müller – Fabryka Filców i Tkanin Technicznych) ▪ Witold Szyszkowski (lekarz miejski, zastąpiony później przez lekarza Maurycego Mittelstaedta) ▪ Józef Okoński (nauczyciel Miejskiego Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnego) ▪ Władysław Parol (dyrektor firmy „Polmin”) ▪ Michał Pogorzelski ▪ Konstanty Zasłona (nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2) ▪ Roman Gąsioriewicz

Źródło: APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 13, Lista obecności MK WFiPW z 20 VI 1938 r., bp.

W tym samym roku – rozkazem Państwowego Urzędu WFiPW z 20 lutego 1938 r. – szkolenie z zakresu PW skoncentrowano w hufcach szkolnych tworzonych w IV klasach gimnazjów oraz I i II klasach licealnych. Komendantami hufców szkolnych mogli być w zależności od potrzeb: nauczyciel, oficer lub podchorąży rezerwy. Komendanta hufca wyznaczał dyrektor szkoły w porozumieniu z komendantem obwodu PW, a zatwierdzał go kurator okręgu szkolnego w porozumieniu z kierownikiem Okręgowego Urzędu WFiPW. Niestety brak danych nie pozwala opisać bliżej zagadnienia hufców szkolnych w Tomaszowie Maz. w końcu lat trzydziestych. W tym czasie MK WFiPW w Tomaszowie Maz. rozszerzał swą działalność, czego przykładem było zorganizowanie 29 maja 1938 r. I wiosennych zawodów strzeleckich o mistrzostwo Tomaszowa Maz., rozegranych na strzelnicy garnizonowej. Udział w nich wzięło 63 zawodników z 12 lokalnych stowarzyszeń sportowych. Po zakończeniu zawodów uczestnicy przemaszerowali na plac ćwiczeń II dywizjonu 4. pac, stacjonującego od października 1935 r. w Tomaszowie Maz. Tam uczestniczyli w uroczystości poświęcenia sztandaru tego pułku, wręczonego dowódcy 4. pac kilka dni wcześniej w Warszawie¹⁹.

Zdjęcie 61. Delegacja mieszkanek powiatu tomaszowskiego biorąca udział w defiladzie w Tomaszowie Maz. z okazji święta pułkowego 4. pac – koniec lat trzydziestych

Źródło: MTM/H/1063/2

W tym też miesiącu MK WFiPW w Tomaszowie Maz. wystosował do władz wojskowych petycję – uzgodnioną 14 lutego 1938 r. – w sprawie wyznaczenia dla miasta specjalnego komendanta WFiPW, a co za tym idzie stworzenie odrębnej Komendy Rejonu WFiPW. Prośbę swą komitet uzasadniał inten-

¹⁹ W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 130.

sywnym rozwojem sportu wśród mieszkańców Tomaszowa Maz., nie tylko w grupie młodzieży szkolnej, ale także wśród osób dorosłych. Wskazywano, że w mieście działało wiosną 1938 r. dziewięć klubów sportowych, skupiających ponad 1,2 tys. osób. Wśród nich do największych należały: Klub Sportowy Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu (320 członków), Klub Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego (200 członków), Żydowski Klub Sportowy „Hakoah” (180 członków), Klub Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (138 członków) oraz Klub Sportowy „Lechia” (100 członków). Pozostałe kluby liczyły poniżej stu osób: Klub Sportowy „Tomaszowianka” (90 członków), Klub Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (80 członków), Żydowski Klub „Hapoel” (60 członków) i Klub Towarzystwa Gimnastycznego „Ruch” (18 członków). W pracach z zakresu WFiPW aktywnie uczestniczyły także tomaszowskie szkoły, w tym cztery gimnazja i dwa licea (wśród ich uczniów 677 było członkami PW), hufiec Związku Harcerstwa Polskiego (236 członków), Związek Strzelecki (70 członków) i Tomaszowskie Towarzystwo Wioślarskie (150 członków). Oprócz nich w mieście działało szereg organizacji skupiających byłych wojskowych, z których część współpracowała z MK WFiPW. Do najważniejszych należały tu: Związek Oficerów Rezerwy (46 członków), Związek Podoficerów Rezerwy (126 członków), Związek Rezerwistów (650 członków), Związek Inwalidów Wojennych (152 członków) i Związek Byłych Ochotników (81 członków). Ogółem na terenie Tomaszowa Maz. działało 25 większych stowarzyszeń zajmujących się krzewieniem sportu, skupiających łącznie 3822 osoby, czyli niemal 10% mieszkańców miasta. Przy tak aktywnej działalności w zakresie WFiPW załatwianie wielu spraw w Brzezinach, gdzie mieściło się starostwo i Komenda Obwodu PW, nastroczało wielu trudności. Tym też MK WFiPW w Tomaszowie Maz. uzasadniał swą wspomnianą wcześniej prośbę. Jednak z uwagi na brak wzmianek o utworzeniu oddzielnej komendy WFiPW w Tomaszowie Maz. można przypuszczać, że została ona przez władze wojskowe odrzucona²⁰.

Jedną z ostatnich dużych uroczystości, w jakie aktywnie zaangażował się MK WFiPW w Tomaszowie Maz., były obchody dwudziestolecia odzyskania niepodległości przez Polskę, jakie odbyły się – we współpracy z władzami wojskowymi – w dniach 10–11 listopada 1938 r.²¹ Organizacje skupione w tomaszowskim Komitecie podejmowały w latach 1938–1939 aktywne działania na rzecz zakupu broni maszynowej dla armii. Środki pieniężne na ten cel pochodziły ze składek i publicznych zbiórek. Wiosną 1939 r. rozpoczęto także prace z zakresu obrony przeciwlotniczej, w postaci szkoleń człon-

²⁰ W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania...*, s. 130–131.

²¹ APTM, MK WFiPW w Tomaszowie Maz., sygn. 68, t. 13, Pismo Powiatowej Komendy PW w Brzezinach z 9 XI 1938 r., bp.

ków WFiPW i budowy schronów przeciwlotniczych. Jeden z nich ulokowano w podziemiach browaru Oskara Knothego przy ul. Browarnej, w którym po wybuchu wojny mieścił się Miejski Sztab Obrony Cywilnej oraz punkt pomocy medycznej. Czynnimi w tych pracach uczestniczyli komendanci Obwodu PW (udało się ustalić, że w latach 1938–1939 byli nimi: por. Waław Foltyn do 11 października 1938 r. i kpt. Kazimierz Szul), jak również komendanci powiatowi PW Brzeziny (ppor. rez. Tadeusz Topolewski, do marca 1939 r., i ppor. kontraktowy Tadeusz Rossowiecki)²². Latem 1939 r. MK WFiPW aktywnie włączył się również do przygotowań obronnych.

Wychowanie młodzieży, prowadzone w ramach szeroko rozumianego WFiPW, miało pozytywny wpływ na przygotowanie młodych ludzi do odbycia służby wojskowej, podniesienia sprawności fizycznej oraz ogólnego stopnia uświadczenia obywatelskiego. Niestety, brak szczegółowych danych na temat działalności MK WFiPW w Tomaszowie Maz. nie pozwala na głębsze omówienie jego roli w zakresie powyższej problematyki. Niemniej wiadomo, że proces ten objął w mieście szerokie kręgi młodego pokolenia, co niewątpliwie pozytywnie wpłynęło na podniesienie ogólnej wiedzy wojskowej i przygotowanie do realizacji pomocniczych zadań w czasie wojny. Nie znaczy to jednak, że rozwój idei WFiPW przebiegał bezkonfliktowo, gdyż utrudniały go częste animozje między różnymi organizacjami, wynikające najczęściej z pobudek politycznych, jak np. między Towarzystwem Gimnastycznym „Sokół” a Związkiem Strzeleckim (miały one oparcie polityczne w partiach o odmiennym stosunku do systemu pomajowego). Nie zmienia to faktu, że prowadzone szerokim frontem prace WFiPW były pozytywnie oceniane nie tylko przez władze wojskowe, ale także – co najważniejsze – przez lokalne władze samorządowe oraz mieszkańców miasta.

²² R. Rybka, K. Stepan, *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010, s. 671.

ROZDZIAŁ VI

ROK 1939

1. MOBILIZACJA II DYWIZJONU 4. PUŁKU ARTYLERII CIĘŻKIEJ

Wzrost napięcia w Europie na początku 1939 r. doprowadził 23 marca do podjęcia przez polskie władze decyzji o przeprowadzeniu częściowej mobilizacji wojska i powołaniu dowództw przyszłych związków operacyjnych I rzutu. Ta tzw. mobilizacja marcowa objęła m.in. stacjonujący w Tomaszowie Maz. II dywizjon 4. pac. Był on zaliczany do tzw. jednostek czarnych, co oznaczało, że w czasie pokoju był przewidywany do zadań o charakterze interwencji specjalnej lub – jak to stało się w tym przypadku – do osłony zagrożonej granicy państwowej¹. Zgodnie z planem „W” mobilizacja została podzielona na trzy zasadnicze etapy: I – zagrożenia, II – mobilizacji alarmowej i III – mobilizacji powszechnej. Za pierwszy z nich uważano zaistnienie stanu napięcia międzynarodowego, które spowodowałyby konieczność ogłoszenia ewentualnej mobilizacji części lub całości sił zbrojnych. Wówczas to miano wzmocnić obsadę granic, ściągnąć do garnizonów jednostki przebywające na ćwiczeniach, wstrzymać udzielanie urlopów, wzmocnić posterunki policji i ochronę najważniejszych obiektów oraz węzłów komunikacyjnych, postawić w stan gotowości wszystkie oddziały OPL i lotnictwa, wzmocnić lub uzupełnić do stanu wojennego niektóre jednostki oraz sformować załączki dowództw przyszłych związków operacyjnych. Drugi etap (mobilizacja alarmowa) obejmował pozostałe jednostki mobilizowane w tzw. systemie

¹ O przygotowaniach obronnych i pracach mobilizacyjnych w OK IV w 1939 r. – więcej patrz: W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 303–358; tenże, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 172–173. O mobilizacji i działaniach wojennych w 1939 r. pododdziałów 4. pac patrz: tenże, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej w latach 1921–1939. Organizacja, uzbrojenie i działania bojowe*, [w:] *Mieczem i szczytem. Broń na polu walki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 217–239.

kartkowym, III zaś dotyczył mobilizacji powszechnej ogłaszanej za pomocą publicznych obwieszczeń. Dzięki podzieleniu mobilizacji na dwa sposoby – alarmowy i powszechny, władze wojskowe uzyskały możliwość skrytego postawienia w stan gotowości bojowej wielu jednostek i cichego wzmocnienia zagrożonej granicy. Mobilizacja alarmowa polegała na indywidualnym wezwaniu rezerwistów do konkretnych oddziałów oraz imiennie określonych właścicieli koni, wozów i samochodów do doprowadzenia ich do właściwych punktów, gdzie miano je przekazać wojsku².

Jak już wcześniej wspomniano, wzrost napięcia międzynarodowego doprowadził do podjęcia 23 marca 1939 r. przez polskie władze decyzji o częściowej mobilizacji alarmowej wybranych jednostek wojskowych oraz niezwalnianiu do rezerwy żołnierzy kończących wówczas zasadniczą służbę wojskową. Mobilizacja ta była pierwszym praktycznym sprawdzianem nowego planu mobilizacyjnego „W”, obowiązującego od niecałego roku. Objęła ona – oprócz II dywizjonu 4. pac – także 26. DP z terenu OK IV, jak również 9., 20. i 30. DP oraz Nowogródzką Brygadę Kawalerii z OK IX³.

W przededniu mobilizacji, II dywizjon 4. pac (dowodzony przez ppłk. Jana Szustera) składał się z dwóch baterii: 4. – dowodzonej przez kpt. Juliana Zapałę i 5. – przez kpt. Stanisława Leszczyńskiego⁴. Wszyscy oni byli doświadczonymi oficerami, pozytywnie ocenianymi przez przełożonych. Dla przykładu, według ppłk. Kazimierza Weryńskiego (dowódcy 4. pac) z 29 października 1938 r. kpt. J. Zapała był:

Rzutki, energiczny, o dużej inicjatywie. Posiada dużo temperamentu, pewności siebie i tupetu. [...] Jako dowódca baterii tak pod względem wyszko-

² Więcej patrz: P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 15–17; E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1964, s. 298–300.

³ T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 170; E. Piwowarski, *Przebieg i wyniki częściowej mobilizacji alarmowej z 23 marca 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, R. XL, nr 1–2, s. 99; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I: *Kampania wrześniowa 1939 r.*, cz. 1. *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951, s. 298–200 i 295.

⁴ Urodził się 13 maja 1902 r. w m. Żolibory w powiecie rohatyńskim na Podolu, skąd przed I wojną światową trafił do Rzeszowa, gdzie uczęszczał w latach 1913–1918 do jednego z tamtejszych gimnazjów. Z uwagi na wybuch wojny nie ukończył go i w 1919 r. został przyjęty do Korpusu Kadetów nr 1 we Lwowie, a następnie do Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1923–1925). Po zdaniu egzaminów końcowych uzyskał stopień podporucznika, po czym objął dowództwo plutonu w 3. baterii 12. pap – na tym też stanowisku otrzymał w 1927 r. awans na porucznika. W kwietniu 1929 r. został odkomenderowany na sześciomiesięczny kurs oficerów zwiadowczych do Torunia, po ukończeniu którego objął obowiązki oficera gospodarczego wspomnianego pułku, a w latach 1930–1933 dowodził w nim 1. baterią. Następnie był instruktorem w Szkole Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu Wołyńskim (1933–1937) i tam uzyskał 1 stycznia 1935 r. awans na kapitana. W 1937 r. odbył w Toruniu kurs dowódców baterii, po czym 15 września 1938 r. przeniesiono go do II dywizjonu 4. pac na stanowisko dowódcy 5. baterii (CAW WBH, ap. Stanisław Leszczyński, sygn. 1932, Arkusz ewidencji personalnej z 1945 r., bp.).

leniowym, jak i gospodarczym uzyskał bardzo dobre wyniki. Bateria jego w zawodach wyszkoleniowych zdobyła pierwsze miejsce w pułku. [...] Na stanowisku dowódcy baterii bardzo dobrze odpowiada⁵.

Również kpt. S. Leszczyński (dowódca 5. baterii, którą dowodził od 1 października 1938 r.) był w ocenach przełożonych bardzo dobrym dowódcą baterii, mającym odpowiednie wykształcenie fachowe, jak i taktyczne⁶, podobnie jak i por. Edward Pawlikowski, który w trakcie tzw. mobilizacji marcowej objął dowództwo nowo formowanej 6. baterii⁷.

Zdjęcie 62. Kapitan Stanisław Leszczyński

Źródło: CAW WBH, ap. 61. 1932

Zdjęcie 63. Porucznik Edward Pawlikowski

Źródło: CAW WBH, ap. 4776

W ocenie dowódcy 4. pac, wykształcenie kadry oficerskiej i podoficerskiej II dywizjonu było dobre, choć za pewien mankamentem uważał on słabsze wykształcenie rocznika poborowego 1917 przybyłego do jednostki w lutym 1939 r. Rekrutów tych szkolono według normalnych programów szkole-

⁵ CAW WBH, ap. Julian Zapała, sygn. 1191, Roczna lista kwalifikacyjna za 1938 r., bp.

⁶ CAW WBH, ap. Stanisław Leszczyński, sygn. 1932, Arkusze ewidencji personalnej z 1945 r., bp.

⁷ Urodził się 8 września 1909 r. w Wierzbniku koło Kielc, skąd jego rodzice przenieśli się po I wojnie światowej do Łodzi. Tu w 1924 r. podjął naukę w Miejskim Gimnazjum Męskim im. Józefa Piłsudskiego, zdając w 1931 r. egzamin dojrzałości. Następnie został przyjęty do Szkoły Podchorążych Rezerwy we Włodzimierzu Wołyńskim, którą ukończył w czerwcu 1932 r., po czym otrzymał przydział do II dywizjonu 4. pac. W 1935 r. uzyskał awans na stopień podporucznika i stanowisko dowódcy plutonu w 4. baterii, które zajmował do marca 1939 r. – w międzyczasie został awansowany 19 marca 1938 r. na porucznika (CAW WBH, ap. Edward Pawlikowski, sygn. 4776, Świadectwo dojrzałości z 1931 oraz opinia komendanta Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu Wołyńskim z 28 VI 1932 r.; 4 pac, sygn. I.322.51.41, Rozkaz dzienny nr 230 z 21 X 1937 r. i nr 231 z 22 X 1937 r., bp.).

niowych, lecz mobilizacja marcowa spowodowała, że szkolenie młodego rocznika musiano prowadzić poza koszarami, w miejscach tymczasowej dyslokacji poszczególnych baterii. Problem był poważny, gdyż w połowie lutego 1939 r. do 4. baterii wcielono 70, a do 5. baterii 68 rekrutów, co stanowiło około 20% stanu osobowego dywizjonu po mobilizacji⁸.

Istniejący w czasie pokoju 4. pac miał ulec w trakcie mobilizacji – podobnie jak pozostałe pułki artylerii ciężkiej – poważnej reorganizacji i posłużyć do sformowania kilku nowych jednostek. Jedyne II dywizjon miał pozostać w dotychczasowym kształcie, rozbudowanym do etatu wojennego poprzez powiększenie go o trzecią baterię oraz dywizjonową kolumnę amunicyjną (etatu wojennego dywizjonu artylerii ciężkiej typu I). Cały dywizjon miał osiągnąć gotowość bojową w ciągu 60 godzin od rozpoczęcia mobilizacji, przy czym czas ten dla poszczególnych pododdziałów był różny (por. tab. 14). Najkrótszy miały obie istniejące w czasie pokoju baterie, które swą mobilizację miały ukończyć w ciągu 32 godzin – 4. bateria oraz 40 godzin – 5. bateria. Nieco więcej czasu przewidziano na mobilizację dowództwa dywizjonu (48 godzin) oraz na sformowanie od podstaw (nieistniejących w czasie pokoju) dwóch kolejnych pododdziałów: 6. baterii i dywizjonowej kolumny amunicyjnej (60 godzin)⁹.

Tabela 14. Tabela mobilizacyjna II dywizjonu 4. pac w 1939 r.

Rodzaj mobilizacji	Nazwa formacji	Termin mobilizacji	Miejsce mobilizacji
alarmowa – grupa czarna	Dowództwo II dywizjonu (typ I)	A+48	Tomaszów Maz.
alarmowa – grupa czarna	4. bateria haubic (typ I)	A+32	Tomaszów Maz.
alarmowa – grupa czarna	5. bateria haubic (typ I)	A+40	Tomaszów Maz.
alarmowa – grupa czarna	6. bateria haubic (typ I)	A+60	Tomaszów Maz.
alarmowa – grupa czarna	Kolumna amunicyjna II dywizjonu (typ I)	A+60	Tomaszów Maz.

Źródło: R. Rybka, K. Stepan, *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010, s. 327.

Za sprawne przeprowadzenie poboru rezerwistów odpowiedzialnych było w OK IV dwanaście Komend Rejonów Uzuppełnień (do 1938 r. nosiły nazwę Powiatowych Komend Uzuppełnień), mieszczących się w Łodzi (trzy

⁸ CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.43, Rozkaz dzienny II dywizjonu nr 35 z 17 II 1939 r., bp.

⁹ R. Rybka, K. Stepan, *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010, s. 327; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 173.

komendy), Piotrkowie Trybunalskim, Częstochowie, Końskich, Skierniewicach, Kutnie, Sieradzu, Radomsku, Łasku i Wieluniu, za pobór zaś koni odpowiadały trzy Rejonowe Inspektoraty Koni w Częstochowie, Sieradzu i Skierniewicach. W celu przyspieszenia mobilizacji oraz zwiększenia jej skrytości miała ona charakter terytorialny, tzn. jednostki były uzupełniane zasadniczo przez najbliższe organy służby poborowej. Podobnie było i w przypadku mobilizacji II dywizjonu 4. pac, do którego rankiem 24 marca zaczęli się zgłaszać rezerwiści z okolic Tomaszowa Maz., Piotrkowa Trybunalskiego, Łodzi i Skierniewic.

Karty powołań, mające w przypadku II dywizjonu 4. pac kolor czarny, były zdeponowane w starostwach i na posterunkach Policji Państwowej. Stąd, po ogłoszeniu mobilizacji, rozsyłano je do rezerwistów, którzy po ich otrzymaniu mieli niezwłocznie stawić się w wyznaczonej jednostce. Tutaj, po odnotowaniu godziny przybycia, oficerowie rezerwy otrzymywali od oficera mobilizacyjnego przydział według opracowanej wcześniej listy mobilizacyjnej. Również szeregowi rezerwy docierający do swych jednostek, po odnotowaniu ich przybycia i ujęciu w ewidencji, byli kierowani do pododdziałów, w pierwszej kolejności tych, które miały najkrótsze terminy na osiągnięcie gotowości bojowej (4. i 5. bateria), a w dalszej do pododdziałów mających powstać w trakcie mobilizacji (6. bateria i dywizjonowa kolumna amunicyjna). Obok mobilizacji personalnej ważna była także mobilizacja materiałowa, obejmująca wyposażenie żołnierskie oraz uzbrojenie przewidziane etatem wojennym, jak również mobilizacja koni i wozów, gdyż całe tabory wszystkich pododdziałów dywizjonu oparte były na trakcji konnej. Konie i wozy pobierane były od ludności cywilnej – na podstawie ewidencji prowadzonej w okresie pokoju – przez tworzone w pierwszych godzinach mobilizacji komisje poboru koni. Stąd przekazywano je następnie oddziałom odbiorczym, które dostarczały je do koszar mobilizowanej jednostki.

Mobilizacja II dywizjonu 4. pac w marcu 1939 r. przebiegała z wieloma problemami, spowodowanymi nie tylko opóźnieniem w dostarczaniu koni i wozów taborowych przez ludność cywilną, lecz przede wszystkim koniecznością sformowania w bateriach zaprzęgów z koni o podobnym temperamencie i przyzwyczajeniu ich do poruszania się we wspomnianych zaprzęgach. Także dostarczane przez ludność cywilną wozy taborowe oraz uprzęże były w większości niekompletne lub w znacznym stopniu zniszczone, co powodowało konieczność kosztownych prac remontowych, mających doprowadzić ów sprzęt do użytku. Trudności te tak ujął w swych wspomnieniach kpt. S. Leszczyński, dowódca 5. baterii:

Przebieg mobilizacji dość nerwowy. Są zaburzenia w mobilizacji koni i wozów. Ludność okoliczna oddawała do wojska zużyte wozy i porwane uprzęże.

Z powodu wadliwej gospodarki mobilizacyjnej personelem oficerskim i podoficerskim, których z chwilą mobilizacji przeniesiono do innych oddziałów pułku do Łodzi, dowódcy baterii musieli na ich miejsce w dniu mobilizacji przydzielać rezerwistów niezających miejscowych warunków i nieorientujących się w technicznej stronie mobilizacji baterii¹⁰.

Nie najlepiej przedstawiała się również kwestia umundurowania:

Oprócz bat. 6-tej, która powstawała z chwilą mobilizacji i kolumny amunicyjnej dyonu, inne baterie pod względem mundurowym przedstawiały się fatalnie. Część rezerwistów do dnia rozpoczęcia działań wojennych nosiła własną bieliznę. Do ostatniej chwili Szefostwo Intendentury nie przydzieliło jej w dostatecznej ilości¹¹.

Równie źle przedstawiała się sprawa wyposażenia żołnierzy dywizjonu w broń strzelecką, co następująco wspominał kpt. S. Leszczyński: „Brak było kb do pełnego stanu, tak że woźnice byli bez karabinów, lekkie karabiny maszynowe często zacinały się, brak było kompletnie broni krótkiej”¹².

Tabela 15. Obsada personalna II dywizjonu 4. pac w przededniu mobilizacji marcowej 1939 r.

Stanowisko	Obsada
Kadra oficerska	
Dowódca II dywizjonu	mjr Jan Szuster (19 marca awansowany do stopnia podpułkownika)
Pomocnik ds. gospodarczych	kpt. Hipolit Burchard
Adiutant dowódcy dywizjonu	kpt. Aleksander Poźniak
Dowódca 4. baterii	por. Julian Zapała (19 marca awansowany do stopnia kapitana)
Dowódca 5. baterii	kpt. Stanisław Leszczyński
Dowódca plutonu w 4. baterii	por. Edward Pawlikowski (w lutym odkomenderowany na stanowisko zastępcy dowódcy szkoły podoficerskiej 4. pac)
Dowódca plutonu w 4. baterii	ppor. Augustyn Ziółkowski
Dowódca plutonu w 5. baterii	ppor. Marian Buchacz

Źródło: CAW WBH, 4 pac, sygn. I.322.51.65, Wykaz uposażenia oficerów i podoficerów II dywizjonu 4 pac ze stycznia 1939 r., bp.; R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik Oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006, s. 751.

¹⁰ CAW WBH, Kampania wrześniowa, sygn. II.3.13, Relacja kpt. Stanisława Leszczyńskiego, k. 186.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

Mobilizacji II dywizjonu 4. pac towarzyszyły liczne zmiany personalne w obsadzie dowódczej. Spośród ośmiu oficerów służby stałej służących w dywizjonie na początku 1939 r. (tab. 15) na swych stanowiskach pozostało czterech: ppłk Jan Szuster (jako dowódca dywizjonu – awansowany na stopień podpułkownika 19 marca), kpt. Hipolit Burchard (pomocnik ds. gospodarczych), kpt. Julian Zapała (jako dowódca 4. baterii – awansowany na ten stopień 19 marca) oraz kpt. Stanisław Leszczyński (jako dowódca 5. baterii). Kolejny oficer, por. Edward Pawlikowski (dowodzący plutonem artylerii w 4. baterii (odkomenderowany w lutym tego roku na stanowisko zastępcy dowódcy szkoły podoficerskiej 4. pac) objął w trakcie mobilizacji stanowisko dowódcy nowo formowanej 6. baterii. Trzej inni oficerowie zawodowi (kpt. Aleksander Poźniak, ppor. Marian Buchacz i ppor. Augustyn Ziółkowski) zostali po zakończeniu mobilizacji dywizjonu przeniesieni do innych jednostek. Celem obsadzenia wszystkich przewidzianych planem mobilizacyjnym stanowisk dowódczych w dywizjonie zmobilizowano do niego około 20 oficerów rezerwy i podchorążych, co przedstawia poniższa tabela (por. tab. 16) ukazująca stan obsady II dywizjonu na dzień 1 września 1939 r.

Tabela 16. Obsada II dywizjonu 4. pac z 1 września 1939 r.

Stanowisko	Obsada personalna
- dowódca dywizjonu	ppłk Jan Szuster
- adiutant dowódcy dywizjonu	por. rez. Stefan Dembiński
- oficer zwiadowczy	por. rez. Jerzy Mirowski
- oficer obserwacyjny	por. rez. Zygmunt Jegier
- oficer łączności	ppor. rez. Zenon Marliński
- oficer płatnik	ppor. rez. Stanisław Pawelczak
- oficer żywnościowy	ppor. rez. Henryk Roźniecki
- lekarz dywizjonu	ppor. rez. lek. Gabriel Hertz
- lekarz weterynarii	ppor. rez. lek. wet. Edward Folta
- dowódca kolumny amunicyjnej	por. rez. Witold Stanisław Piwowarczyk
- dowódca 4. baterii	kpt. Julian Zapała
- oficer zwiadowczy baterii	ppor. rez. Marian Reichundel
- oficer ogniowy baterii	ppor. rez. Kazimierz Rudnicki
- dowódca I plutonu	ppor. rez. Jan Bolechowski
- dowódca II plutonu	brak danych
- dowódca 5. baterii	kpt. Stanisław Leszczyński
- oficer zwiadowczy baterii	pchor. Przeździecki (imię nieznane)
- oficer ogniowy baterii	ppor. rez. Kazimierz Myczka
- dowódca I plutonu	pchor. Wiśniewski (imię nieznane)
- dowódca II plutonu	brak danych
- dowódca 6. baterii	por. Edward Pawlikowski
- oficer zwiadowczy baterii	ppor. rez. Franciszek Komorowski

Tabela 16. cd

Stanowisko	Obsada personalna
- oficer ogniowy baterii	ppor. rez. Stefan Janczyk
- dowódca I plutonu	ppor. rez. Jan Wilczek
- dowódca II plutonu	brak danych

Źródło: P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 22–23; M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991, s. 366–367.

Zasadniczy wysiłek w zakresie prac związanych z mobilizacją II dywizjonu 4. pac spadł na barki nielicznej zawodowej kadry oficerskiej, a zwłaszcza dowódców 4. i 5. baterii. Do dywizjonu – zgodnie z zasadą terytorialnego uzupełniania stanu osobowego jednostek – przybywali rezerwiści przeszkoleni w artylerii ciężkiej, zamieszkali w promieniu około 100 km od Tomaszowa Maz. Dzięki wysiłkom oficerów dywizjonu, w ciągu kilku dni udało się rozwiązać większość trudności, co pozwoliło zakończyć mobilizację w przewidzianym terminie, choć występujące braki w wyposażeniu uzupełniano niemal do wybuchu wojny. Etat wojenny dywizjonu artylerii ciężkiej haubic 155 mm typu I przewidywał 793 żołnierzy (w tym 25 oficerów, 128 podoficerów i 640 szeregowych), 779 koni (w tym 352 konie artyleryjskie) oraz 222 wozy taborowe. Jedyne dane na temat stanu II dywizjonu 4. pac zawierają wspomnienia kpt. S. Leszczyńskiego, według którego – po zakończeniu mobilizacji – każda z trzech baterii liczyła po cztery haubice 155 wz. 1917 i 166 żołnierzy (w tym pięciu oficerów), 172 konie i 42 wozy taborowe, dodatkowo dywizjonowa kolumna amunicyjna posiadała 82 wozy taborowe¹³. Etatowo dywizjon artylerii ciężkiej typu I – oprócz trzech czterodziałowych baterii – miały mieć w swoim składzie: poczet dowódcy dywizjonu, pluton łączności (z jedną radiostacją typu N2T oraz sześcioma aparatami telefonicznymi z zapasem około 40 km kabla), pododdział gospodarczy (z czterema kuchniami polowymi), dywizjonową kolumnę amunicyjną oraz pluton taborowy.

Dywizjon, mając 12 haubic 155 mm wz. 1917, dysponował stosunkowo dużą siłą ognia, która była porównywalna z niemieckim dywizjonem artylerii ciężkiej. Jednak słabością polskiego dywizjonu była łączność oparta zasadniczo na przewodowej łączności telefonicznej oraz gońcach, co okazało się wielce zawodnym sposobem utrzymania stałego kontaktu pomiędzy dowódcą dywizjonu, dowódcami baterii i działonowymi. Linie telefoniczne były podatne na uszkodzenia w wyniku ognia nieprzyjaciela, gońcy zaś nie zawsze zdążali na czas z przekazywaniem rozkazów. Rola łączności była jeszcze większa w zakresie podawania bieżących koordynatów do prowadzenia skutecznego ognia. Jedyna w dywizjonie radiostacja służyła wyłącznie do

¹³ Tamże, k. 185–186.

utrzymania łączności z wyższymi dowództwami. Dodatkową słabością polskiego dywizjonu artylerii ciężkiej – w porównaniu z podobnym oddziałem w armii niemieckiej – był niewielki stopień zmotoryzowania. W II dywizjonie 4. pac były zaledwie trzy samochody osobowe i dwa ciężarowe, co oznaczało, że zarówno do transportu dział, jak i amunicji oraz wszelkiego wyposażenia wojskowego wykorzystywano konie. Co prawda w dywizjonach niemieckich konie także ciągnęły działa, ale do przewozu amunicji wykorzystywano samochody ciężarowe, co zapewniało znacznie lepszą logistykę na polu walki.

Pomimo wspomnianych trudności, mobilizacja dywizjonu zakończyła się w wyznaczonym terminie. Najszybciej doprowadzono do gotowości bojowej 4. baterię kpt. J. Zapały i 5. baterię kpt. S. Leszczyńskiego, które 26 marca przegrupowano do ówczesnej podtomaszowskiej wsi Zawada (obecnie w granicach miasta). Natomiast dowództwo dywizjonu oraz formowana od podstaw 6. bateria por. E. Pawlikowskiego i dywizjonowa kolumna amunicyjna por. rez. Witolda Stanisława Piwowarczyka – pozostały w tomaszowskich koszarach. Przez pierwszych kilka tygodni pododdziały dywizjonu kontynuowały szkolenie. Dopiero w połowie maja dywizjon został przegrupowany w rejon koncentracji 30. DP, gdzie został następująco rozlokowany: dowództwo dywizjonu wraz z 6. baterią – w Bełchatowie, 4. bateria – w Woli Krzysztoporskiej (około 15 km na wschód od Bełchatowa), a 5. bateria – w Grocholicach (kilka kilometrów na południe od Bełchatowa, obecnie dzielnica tego miasta). W rejonie rozlokowania żołnierze dywizjonu kontynuowali szkolenie, uczestnicząc również w budowie stanowisk ogniowych i wysuniętych punktów obserwacyjnych niezbędnych do skutecznego prowadzenia ostrzału. Oprócz tego prowadzili budowę umocnień ziemnych wzdłuż głównej linii obrony Armii „Łódź” opartej na pobliskiej rzece Widawce w rejonie Szczercowa. Na początku lipca dywizjon odbył dwudniowe ćwiczenia ogniowe w rejonie Działoszyna, po czym powrócił na poprzednio zajmowane pozycje. W połowie tego miesiąca dowództwo dywizjonu wraz z 5. i 6. baterią zostało przegrupowane w rejon m. Bogdanów, leżącej około pięć kilometrów na zachód od Woli Krzysztoporskiej, gdzie od maja przebywała już 4. bateria. Wówczas to ppłk J. Szuster (dowódca II dywizjonu 4. pac) został dowódcą Oddziału Wydzielonego, składającego się z podległego mu dywizjonu, 7. batalionu ckm i broni towarzyszących (dowódca kpt. Karol Charkow) oraz 30. Batalionu Saperów (dowódca kpt. Jerzy Skalski). Zadaniem tego Oddziału była budowa umocnień ziemnych na odcinku „Borowskie Góry”. Na kilka dni przed wybuchem wojny (25 lub 28 sierpnia) cały dywizjon został przesunięty w stary rejon zakwaterowania w okolicach Bełchatowa (rejon pomiędzy Kaszewicami a Grocholicami), gdzie zastała go agresja niemiecka¹⁴.

¹⁴ CAW WBH, Kampania wrześniowa, sygn. II.3.13, Relacja kpt. Stanisława Leszczyńskiego, k. 186 i Relacja ppłk. dypl. Jana Szewczyka, k. 198–200; P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii...*, s. 22–23; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 312–313; J. Wróblewski, *Armia „Łódź” 1939*, Warszawa 1975, s. 30.

Na zakończenie warto zasygnalizować choć w zarysie wojenny szlak dywizjonu. W pierwszym tygodniu kampanii wrześniowej wspierał on swym ogniem oddziały 30. DP, pokazując nieprzyjacielowi dobre przygotowanie polskich artylerzystów do realizacji zadań bojowych. Jednak przełamanie 5 września głównej pozycji obronnej Armii „Łódź” wymusiło jej odwrót w kierunku Skierniewic, co też uczynił m.in. II dywizjon 4. pac. Po dotarciu 8 września w okolice Brzezin został podporządkowany dowództwu 28. DP. Jednak trwający kilka dni odwrót okazał się wyczerpujący dla żołnierzy, którzy pokonali w tym czasie około 150 km, poruszając się w większości drogami gruntowymi, przysparzającymi poważnych trudności przy przemieszczaniu ciężkich dział. Utracono wówczas większość taborów. Rankiem 9 września dywizjon dotarł w pobliże Skierniewic, lecz w nocnym zamieszaniu zamiast na Warszawę skręcił w stronę Bolimowa. W Skierniewicach pozostał ppłk J. Szuster, który 10 września spotkał dowódcę Artylerii Dywizyjnej 30. DP płk. Zygmunta Łakińskiego. Otrzymał od niego rozkaz przegrupowania dywizjonu w kierunku Żyrardowa, lecz nie dotarł z nim do dywizjonu, gdyż po drodze został wzięty do niewoli. W konsekwencji, znajdujący się w Puszczy Bolimowskiej dywizjon nie otrzymał nowych rozkazów i pod dowództwem kpt. S. Leszczyńskiego podjął dalszy marsz, dołączając 12 września do oddziałów 8. DP. Wraz z nimi 14 września dotarł w rejon Nowego Dworu Mazowieckiego. Tu artylerzyści wspierali ogniem swych ocalałych dział oddziały tej dywizji oraz ponownie 30. DP. Wojenny szlak II dywizjon 4. pac zakończył 29 września, kiedy to twierdza Modlin skapitulowała. Żołnierze dywizjonu trafili do niewoli niemieckiej, a ocalałe do tej pory haubice (9 sztuk) zostały zniszczone przez własnych kanonierów¹⁵.

2. WRZEŚNIOWA OBRONA MIASTA

Koniec lat trzydziestych przyniósł nasilenie napięcia w stosunkach międzynarodowych w Europie oraz wzrost ryzyka wybuchu wojny. Nic dziwnego, że już kilka lat przed wojną zaczęto w Tomaszowie Maz. podejmować kroki zmierzające do wzmocnienia polskiej armii, poprzez opodatkowanie się części pracowników na rzecz powstałego w 1936 r. Funduszu Obrony Narodowej, na który wpłacali także różne kwoty inni mieszkańcy miasta. Aktywne prace w tym zakresie prowadzili też członkowie Tomaszowskiego Oddziału Ligi Morskiej i Kolonialnej prowadząc zbiórki na rozbudowę polskiej floty wojennej. Ze swej strony młodzież szkolna orga-

¹⁵ Szerzej: P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii...*, s. 23–27; M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991, s. 42, 94, 116–117, 143–145 i 319; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. I, Warszawa 1983, s. 242.

nizowała różnego rodzaju imprezy kulturalne, przeznaczając dochód z nich na rzecz wspomnianego Funduszu. Za zebrane pieniądze co pewien czas dokonywano zakupu broni, którą następnie uroczyście przekazywano wojsku (szerzej ten wątek omówiono w rozdziale IV).

Od tych działań dystansowała się jednak większość mieszkańców miasta narodowości niemieckiej, stanowiąca w przededniu wybuchu II wojny światowej środowisko liczące około 4,5 tys. osób. W tym też czasie działało w mieście kilka legalnych organizacji społecznych skupiających ludność niemiecką (np. Jungdeutsche Partei), lecz oprócz nich latem 1939 r. zaktywizowała się zakonspirowana organizacja Selbstschutz oraz lokalna konspiracyjna komórka skupiająca Niemców związanych ideowo z NSDAP. Były one w praktyce załączkiem V kolumny, która dała o sobie znać 7 września w trakcie niemieckiej akcji dywersyjnej. Latem 1939 r. tomaszowscy Niemcy często – bez większych przeszkód – wyjeżdżali do Niemiec, skąd przemycali w swych bagażach broń (głównie pistolety). W okresie międzywojennym między ludnością polską, niemiecką i żydowską w Tomaszowie Maz. występowały – podobnie jak w innych regionach kraju – liczne antagonizmy, lecz nie były one groźne i nie zagrażały mniejszościom narodowym, lecz w końcu lat trzydziestych relacje między Niemcami i Polakami w mieście wyraźnie się zaostrzały.

Latem 1939 r. wśród mieszkańców Tomaszowa Maz. narastało poczucie zagrożenia wojną, czego przejawem było coraz liczniejsze uczestnictwo tomaszowian – w myśl podjętych ustaleń z władzami miejskimi i wojskowymi – w akcji tworzenia improwizowanych schronów przeciwlotniczych w większych budynkach czy kopania ziemianek lub zwykłych wykopów mających dać, choć minimalną, osłonę w przypadku niespodziewanego nalotu. Zaczęto także malować część zabudowań na szare kolory, co miało zapewnić im, w praktyce iluzoryczne, maskowanie, a na szybach naklejano paski papieru, mające zapobiec ich wypadaniu w przypadku silnych eksplozji czy podmuchów. Obawy budziła także potencjalna groźba użycia w przypadku wojny gazów bojowych, przerażającej broni pamiętanej z czasów nieodległej I wojny światowej. W mieście organizowano także od wiosny 1939 r. dla mieszkańców – pod auspicjami Tomaszowskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża – kursy ratownictwa sanitarnego w zakresie obrony przeciwgazowej i przeciwlotniczej. Dodatkowo, pod koniec sierpnia, powstał tu Obywatelski Komitet Pomocy Społecznej (kierowany przez Michała Hertza, dyrektora Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu) mający w przypadku wybuchu wojny nieść pomoc poszkodowanym mieszkańcom. W połowie sierpnia nasilił się wykup żywności w sklepach, zwłaszcza po ogłoszeniu tzw. mobilizacji alarmowej (23 sierpnia) i mobilizacji powszechnej. Przystąpiono wówczas także do kopania rowów dla ochrony przeciwlotniczej, w czym pomagała młodzież skupiona w szeregach WFiPW.

Aktywną działalność patriotyczną wykazywała w końcu sierpnia również młodzież szkolna mająca przeszkolenie z zakresu przysposobienia wojskowego, przygotowując się do roli łączników i sanitariuszy oraz pomagając w pracach mobilizacyjnych tomaszowskiego garnizonu. W sierpniu na terenie koszar II dywizjonu 4. pac zorganizowano Harcerski Kurs Łączności, na którym harcerze zapoznali się z zasadami budowy linii telegraficznych i ich naprawy¹⁶.

Tuż po ogłoszeniu tzw. marcowej mobilizacji alarmowej, w koszarach II dywizjonu 4. pac utworzono 26 marca 1939 r. Ośrodek Zbierania Nadwyżek II dywizjonu 4. pac pod dowództwem kpt. H. Burcharda. Oficer ten objął – po opuszczeniu miasta przez zmobilizowane pododdziały dywizjonu – także stanowisko dowódcy garnizonu (jego zastępcą został por. rez. Stefan Terlecki¹⁷). Przez kilka kolejnych miesięcy życie w koszarach – podobnie jak i w mieście – toczyło się normalnym trybem, choć w końcu sierpnia dawała się odczuć coraz większa atmosfera niepokoju. Około 27 sierpnia, z rozkazu kpt. H. Burcharda, z uczniów szkół średnich mających przeszkolenie wojskowe w szeregach PW sformowano improwizowaną kompanię Obrony Narodowej, która pomagała w pełnieniu służby wartowniczej i patrolowej na terenie Tomaszowa Maz. Po wybuchu wojny jej członkowie pełnili także służbę pomocniczą przy koszarach dywizjonu oraz w różnych częściach miasta, pomagając żołnierzom 45. pp (ze składu 13. DP) w jego obronie. Po ogłoszeniu mobilizacji powszechnej do koszar zaczęli się masowo zgłaszać rezerwiści, z których miano formować uzupełnienia dla II dywizjonu 4. pac walczącego na froncie¹⁸.

Tomaszów Maz. stał się we wrześniu 1939 r. miejscem ciężkich walk toczonych przez żołnierzy polskiej 13. DP wchodzącej w skład północnego zgrupowania Armii Odwodowej „Prusy” gen. dyw. Stefana Dęba-Biernackiego. Miasta w dniach 5–6 września bronił 45. pp (formalnie nosił nazwę 45. Pułku Strzelców Kresowych) ze składu wspomnianej dywizji. Pułk ten w okresie międzywojennym stacjonował w Równem na Wołyniu i zaliczał się do najstarszych w polskiej armii, gdyż powstał jeszcze w 1918 r. we Francji, jako 3. Pułk Strzelców Polskich w składzie 1. Dywizji Strzelców Polskich, skąd – wraz z całą Armią generała Józefa Hallera – przybył wiosną 1919 r.

¹⁶ P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii...*, s. 47.

¹⁷ Oficer ten urodził się 28 listopada 1905 r. w Czerniowcach na Bukowinie, skąd w 1924 r. przyjechał wraz z rodzicami do Bydgoszczy, gdzie trzy lata później zdał maturę. W latach 1928–1929 odbył obowiązkową służbę wojskową w 66. pp w Chełmie, po czym podjął studia w Poznaniu, a następnie w Krakowie, dzięki czemu w latach 1934–1939 pracował jako rzeczoznawca sądowy w Bydgoszczy. W czerwcu 1939 r. odbył czterotygodniowe ćwiczenia wojskowe w Bydgoskim Batalionie Obrony Narodowej, po czym w końcu sierpnia został zmobilizowany i przydzielony do Oddziału Zbierania Nadwyżek II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. (CAW WBH, ap. Stefan Terlecki, sygn. 837, Przebieg służby wojskowej sporządzony w 1945 r., bp.).

¹⁸ P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii...*, s. 49–51; W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów...*, s. 175.

do Polski. Tu dywizja została we wrześniu 1919 r. przemianowana na 13. DP, a wymieniony pułk na 45. pp¹⁹.

Dywizja została zmobilizowana w połowie sierpnia 1939 r., po czym przewieziono ją w okolice Bydgoszczy, gdzie weszła w skład Korpusu Interwencyjnego. W trakcie pobytu na Pomorzu jej dotychczasowy dowódca płk dypl. Józef Ćwiertniak złożył niespodziewanie rezygnację z zajmowanego stanowiska, które objął następnie płk dypl. Władysław Zubosz-Kaliński, dotychczasowy dowódca PD 14. DP. Kilka dni później, 31 sierpnia, wobec dalszego wzrostu napięcia w stosunkach polsko-niemieckich Naczelne Dowództwo zdecydowało o rozwiązaniu Korpusu Interwencyjnego i przydzieleniu 13. DP do Armii Odwodowej „Prusy”. W związku z tym została ona w pierwszych dniach września przetransportowana w rejon Kuluszek, gdzie weszła w skład północnego zgrupowania tej Armii (ponadto m.in. 19. i 29. DP oraz Wileńska BK), podczas gdy zgrupowanie południowe (m.in. 3. i 12. DP oraz rezerwowa 36. i 39. DP) koncentrowało się w rejonie Końskich, Skarżyska i Radomia²⁰.

Tabela 17. Obsada personalna 45. pp we wrześniu 1939 r.

Dowództwo pułku
Dowódca pułku – płk Stanisław Hojnowski (poległ 6 września)
I adiutant dowódcy pułku – kpt. Józef Rzeczkowski (poległ 6 września)
II adiutant dowódcy pułku – NN
Oficer informacyjny – NN
Oficer łączności – NN
Kwatermistrz – NN
Oficer płatnik – NN
Kapelan – ks. Janusz Iwanicki (poległ 6 września)
Naczelnny lekarz – por. rez. lek. dr Kazimierz Uszycki

¹⁹ Więcej o historii 13. DP i 45. pp patrz: W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Warszawa 2012, s. 11 i nast.; tenże, *45. Pułk Strzelców Kresowych w obronie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, R. IX, nr 2, s. 127–161.

²⁰ CAW, Kampania wrześniowa, sygn. II.3.3, K. Siudowski, Relacja szefa sztabu 13 DP z wojny 1939 r., k. 121–122; WBBH, sygn. II.2.394, W. Szalewicz, Walki 13 Dywizji Piechoty Kresowej w 1939 r., k. 3–5; sygn. II.2.186, F. Kubicki, Przebieg działań 43 pułku piechoty w wojnie obronnej 1939 r., k. 2; sygn. II.3.122, J. Górski, Działania 13 Kresowej Dywizji Piechoty we wrześniu 1939 r., k. 12; sygn. II.2.260, W. Kaliński, Relacja w września 1939 r., k. 1; K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983, s. 57; J. Kirchmayer, *Pamiętniki*, Warszawa 1965, s. 556; L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009, s. 570; P. Zarzycki, *13 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998, s. 19–21; P. Bieliński, *44 Pułk Strzelców Legii Akademickiej*, Pruszków 2010, s. 25–26; tenże, *45 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych*, Pruszków 2010, s. 21–22; tenże, *43 Pułk Strzelców Legionu Bajończyków*, Pruszków 2011, s. 22; *PSZ*, t. I, cz. 1, s. 114–116, 123 i 356; J. Wróblewski, *Armia „Prusy” 1939*, Warszawa 1986, s. 24–30; P. Zarzycki, *Południowe zgrupowanie Armii „Prusy” we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 2001, s. 17–19; C. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005, s. 182–183.

Tabela 17. cd

Dowództwo pułku
Kapelmistrz – NN Dowódca kompanii zwiadowczej – por. Jan Krawczyń Dowódca plutonu konnego – ppor. Jan Kaczmarczyk Dowódca plutonu kolarzy – ppor. Józef Piorun-Pioruński Dowódca kompanii ppanc. – ppor. rez. Zygmunt Gorgol Dowódca plutonu artylerii – por. Jan Cieślak (poległ 6 września) Dowódca plutonu pionierów – por. Kazimierz Bieńkowski Dowódca plutonu pgaz. – NN
I batalion
Dowódca I batalionu – mjr Franciszek Kasztelowicz (od 7 września dowódca zbiorczego batalionu 45. pp, a od 13 września dowódca zbiorczego batalionu 44. i 45. pp) Dowódca 1. kompanii – kpt. Jerzy Koczay (od 7 września dowódca zbiorczej kompanii I batalionu) Dowódca I plutonu – ppor. Bronisław Stacherski Dowódca II plutonu – ppor. rez. Losik (imię nieznane) Dowódca III plutonu – ppor. rez. Zbigniew Leszczyński Dowódca 2. kompanii – kpt. Kazimierz Sulatycki Dowódca jednego z plutonów – ppor. Mieczysław Skólski Dowódca 3. kompanii – kpt. Stefan Borowski Dowódca jednego z plutonów – por. Feliks Fręchowicz Dowódca 1. kompanii CKM – por. Aleksander Kita (od 7 września dowódca zbiorczej kompanii CKM)
II batalion
Dowódca II batalionu – mjr Stefan Tomków Dowódca 4. kompanii – kpt. Stanisław Marchel Dowódca I plutonu – ppor. Józef Tunikowski Dowódca II plutonu – ppor. rez. Michał Górny Dowódca III plutonu – ppor. Marian Orliński Dowódca 5. kompanii – kpt. Tadeusz Heinrich Dowódca jednego z plutonów – ppor. Zbigniew Gniłka Dowódca 6. kompanii – kpt. Jerzy Mereńszwili (poległ nocą z 6 na 7 września) Dowódca I plutonu – ppor. Wilhelm Sumara Dowódca II plutonu – ppor. rez. Bronisław Keller Dowódca 2. kompanii CKM – kpt. Tomasz Srokowski (od 7 września dowódca kompanii zbiorczej II batalionu)
III batalion
Dowódca III batalionu – mjr Józef Pałac Dowódca 7. kompanii – kpt. Bronisław Krasnopolski Dowódca I plutonu – por. Józef Ożana

Dowództwo pułku

Dowódca II plutonu – por. Antoni Szczurowski
 Dowódca III plutonu – ppor. Jan Połujański
 Dowódca 8. kompanii – kpt. Eugeniusz Zarański
 Dowódca 9. kompanii – kpt. Andrzej Biliński
 Dowódca I plutonu – por. Józef Wyspiański
 Dowódca II plutonu – ppor. Tadeusz Deiholos
 Dowódca III plutonu – ppor. Tadeusz Dzerowicz
 Dowódca 3. kompanii CKM – kpt. Antoni Gębski
 Dowódca I plutonu – por. Stanisław Bielski
 Dowódca II plutonu – ppor. Józef Zelniker

Źródło: W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Warszawa 2012, s. 230–231.

Dowódcą broniącego miasta 45. pp był płk Stanisław Hojnowski (por. tab. 17). Był to doświadczony oficer, znający doskonale podległą mu jednostkę, gdyż dowodził nią od niemal czterech lat²¹. W obronie Tomaszowa Maz. bezpośrednio uczestniczyły dwa bataliony 45. pp – II batalion dowodzony przez mjr. Stefana Tomkowa²² oraz

Zdjęcie 64. Pułkownik Stanisław Hojnowski – dowódca 45. pp

Źródło: CAW WBH, ap. 37

²¹ Urodził się 28 czerwca 1893 r. w Jadownikach Nadgórnych w powiecie brzeskim. Naukę pobierał w 8-klasowym gimnazjum w Bochni, gdzie zdał maturę. W październiku 1912 r. został powołany do jednorocznej służby w armii austro-węgierskiej, w szeregach której znalazł się ponownie po wybuchu I wojny światowej. Do WP zgłosił się ochotniczo 7 listopada 1918 r. i jako dowódca kompanii został przydzielony do dowództwa powiatu w Limanowej, skąd 16 grudnia tego roku przeniesiono go do 16. pp w Tarnowie. Tu początkowo objął dowództwo jednej z kompanii, a następnie dowództwo jednego z batalionów. W szeregach tego pułku uczestniczył w wojnie o granice odradzającego się Państwa Polskiego, awansując 25 sierpnia 1920 r. na stopień kapitana. W lipcu 1922 r. został przeniesiony do 85. pp, gdzie 17 grudnia 1924 r. otrzymał awans na stopień majora. Trzy lata później otrzymał przydział do Korpusu Ochrony Pogranicza i dowodził 16. Batalionem „Sienkiewiczze” (od 1 października 1927 r.), po czym w kwietniu 1929 r. objął stanowisko zastępcy dowódcy 15. pp (1 stycznia 1930 r. otrzymał awans na stopień podpułkownika). Po ukończeniu kursu dla dowódców pułku w Centrum Wyszkożenia Piechoty objął 9 grudnia 1935 r. dowództwo 45. pp w Równem (19 marca 1938 r. otrzymał awans na stopień pułkownika), którym dowodził we wrześniu 1939 r. (CAW WBH, ap. Stanisław Hojnowski, ap. 37, Wniosek o nadanie Złotego Krzyża Zasługi z 1930 r., bp.).

²² Urodził się 26 grudnia 1898 r. we Lwowie. Tu też w czasie I wojny światowej ukończył Seminarium Nauczycielskie. W trakcie nauki został w 1911 r. członkiem IX Drużyny Harcerskiej. W 1914 r. przerwał naukę i wstąpił do formowanego Legionu Wschodniego, a po jego rozwiązaniu został wcielony do armii austro-węgierskiej. Walczył następnie na froncie rosyj-

III batalion mjr. Józefa Pałaca²³. Działania obronne 45. pp w Tomaszowie Maz. wspierał również ogniem swych dział II dywizjon 13. pal, dowodzony przez mjr. Janusza Konopnickiego²⁴.

Pierwsze oddziały 13. DP dotarły koleją do Kuluszek nocą z 2 na 3 września, stąd przegrupowywano je do rejonu koncentracji dywizji w trójkącie Ujazd–Lubochnia–Tomaszów Maz. Miała tu utworzyć zaporę przeciwczołgową na drogach prowadzących ku stolicy. Samego Tomaszowa Maz. miał bronić 45. pp, toteż w niniejszym rozdziale działania innych pułków tej dywizji zostaną omówione jedynie w niezbędnym zakresie. Pierwsze transporty 45. pp (dowództwo pułku wraz z II i III batalionem) dotarły w rejon Rokicin 3 września, I batalion zaś – z powodu bombardowania węzła kole-

skim i włoskim, po czym został odesłany do Batalionu Zapasowego 15. pp, w którym przebywał do października 1918 r. W listopadzie 1918 r. brał udział w walkach o Lwów. W połowie 1919 r. otrzymał przydział do Batalionu Zapasowego 4. pp leg., a w lipcu 1920 r. – do Słuckiego Pułku Strzelców (późniejszy 78. pp), gdzie służył na różnych stanowiskach do 1937 r. W 1921 r. otrzymał awans na stopień porucznika, w 1928 r. – kapitana, a 19 marca 1937 r. – majora. W tym samym roku został przeniesiony na stanowisko dowódcy II batalionu 45. pp (CAW WBH, ap. Stefan Tomków, sygn. 2293, Karta ewidencyjna z 1929 r., bp.).

²³ Urodził się 2 listopada 1898 r. w m. Ostapie na ziemi tarnopolskiej. W czasie I wojny światowej zgłosił się w 1914 r. do formowanego we Lwowie Legionu Wschodniego, a po jego rozwiązaniu służył w Legionach Polskich. Po tzw. kryzysie przysięgowym, został wcielony 2 września 1917 r. do armii austro-węgierskiej. W trakcie walk na froncie włoskim trafił do niewoli, umieszczono go w jednym z obozów jenieckich we Włoszech. Tu zgłosił się w 1918 r. do Armii Polskiej we Francji i został wcielony do 3. Pułku Strzelców. Po jej przybyciu do Polski trafił do 52. pp. W pułku tym służył do stycznia 1924 r., kiedy to został zwolniony do rezerwy. Dnia 28 sierpnia 1928 r. przywrócono go do służby czynnej i powołano na stanowisko kierownika placówki wywiadowczej w 24. pp w Łucku, a następnie w kompanii strzeleckiej w tym pułku. Pięć lat później (1 stycznia 1933 r.) otrzymał awans na stopień kapitana, po czym 1 czerwca 1934 r. został przeniesiony do 67. pp w Brodnicy na stanowisko dowódcy 6. kompanii. Po awansie 19 marca 1939 r. na stopień majora objął 28 kwietnia dowództwo III batalionu 45. pp w Równem (CAW WBH, ap. Józef Pałac, sygn. 13442, Arkusz ewidencyjny z 1939 r., bp.).

²⁴ Urodził się 12 października 1895 r. w m. Kapituła pod Łowiczem. W wieku dziesięciu lat podjął naukę w Szkole Zgromadzenia Kupców w Warszawie (do 1911 r.), a następnie w Szkole Handlowej, którą ukończył w 1915 r. W latach 1915–1918 służył w armii rosyjskiej. We wrześniu 1918 r. powrócił na ziemię polskie w stopniu podporucznika i trzy miesiące później zgłosił się ochotniczo do WP. Został oficerem ogniowym 1. baterii 3. pap, a w marcu 1920 r. odkomenderowano go do kwatermistrzostwa Dowództwa Frontu Wielkopolskiego, po czym we wrześniu tego roku otrzymał przeniesienie do 2. baterii 4. pap, a następnie, w czerwcu 1923 r. – do 8. Dywizjonu Artylerii Konnej, w maju 1926 r. – do 14. Dywizjonu Artylerii Konnej, a w marcu 1927 r. – do 1. baterii 7. pap. W latach 1930–1932 był słuchaczem Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie. Po jej ukończeniu uzyskał tytuł oficera dyplomowanego i przydział najpierw do 2. pal w Kielcach, a 30 marca 1934 r. do Dowództwa 2. DP na stanowisko II oficera sztabu. Po awansie na stopień majora został w marcu 1937 r. przeniesiony do 13. pal w Równem na stanowisko dowódcy II dywizjonu (CAW WBH, ap. Janusz Konopnicki, ap. 751, Karta ewidencyjna z 1928 r., bp. oraz Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., bp.).

jowego w Kutnie – przybył 5 września drogą okrężną do Gałkówka, gdzie wyładował się i marszem dotarł do lasów położonych na północ od Tomaszowa Maz. W międzyczasie do rejonu Koluszek przybyła większość pozostałych pododdziałów 13. DP, dzięki czemu przed wieczorem 5 września niemal cała dywizja znalazła się w trójkącie Ujazd–Lubochnia–Tomaszów Maz.: dowództwo dywizji ulokowane zostało w Lubochni, 43. pp – w rejonie Ujazdu, 45. pp w Tomaszowie Maz. (bez I batalionu), a 44. pp w lasach nadleśnictwa Lubochnia – jako odwód dywizji. Z powodu opóźnienia transportu kolejowego I batalion 45. pp dopiero w godzinach popołudniowych dotarł do lasu położonego na północ od Tomaszowa Maz., gdzie miał stanowić odwód dowódcy własnego pułku²⁵.

Zadaniem – dopiero koncentrującej się – Armii Odwodowej „Prusy” była obrona kierunków operacyjnych prowadzących ku Warszawie i Dęblinowi. Ponieważ już 2 września niemiecki XVI KPanc. gen. kawalerii Ericha Hoepnera przełamał polską obronę pod Częstochową (na styku Armii „Łódź” i „Kraków”) – północne zgrupowanie Armii „Prusy” otrzymało rozkaz przegrupowania się w rejon Sulejowa, skąd miało siłami 19. i 29. DP oraz Wileńskiej BK wykonać uderzenie w bok wspomnianego korpusu. Natomiast 13. DP, której oddziały docierały dopiero w rejon Koluszek, miała być dywizją drugorzutową dla pogłębienia polskiej obrony. Przygotowania do wspomnianego uderzenia przybrały charakter improwizacji, gdyż dowódca Armii „Prusy” często zmieniał jego plan, co doprowadziło do niepotrzebnego zmęczenia polskich żołnierzy nie zawsze przemyślanymi przemarszami. Dnia 5 września niemiecka 8. Armia gen. piechoty Johannes Blaskowitza (X i XIII Korpus Armijny) przełamała obronę prawego skrzydła Armii „Łódź”, zmuszając polskie siły do odwrotu znad Warty w kierunku Łodzi. W tym też czasie jednostki niemieckiego XVI KPanc. zbliżyły się do Piotrkowa Tryb., gdzie złamały opór polskiej 19. DP i wieczorem tego dnia zajęły miasto, wchodząc w powstałą lukę pomiędzy siłami GO „Piotrków” (dowódca gen. bryg. Wiktor Thommée) a 19. DP (z Armii „Prusy”)²⁶.

²⁵ WBBH, sygn. II.2.186, F. Kubicki, Przebieg działań 43 pułku piechoty w wojnie obronnej 1939 r., k. 5–6; sygn. II.2.394, W. Szalewicz, Walki 13 Dywizji..., k. 5–6; J. Wróblewski, *Armia „Prusy”...*, s. 83–84; PSZ, t. I, cz. 2, *Przebieg działań od 1 do 8 września*, Londyn 1954, s. 306–307 i 309; P. Bieliński, *45 Pułk Piechoty...*, s. 23; tenże, *44 Pułk Piechoty...*, s. 27; tenże, *43 Pułk Strzelców...*, s. 25; P. Zarzycki, *13 Kresowy Pułk Artylerii...*, s. 23; W. Jarno, *45. Pułk Strzelców...*, s. 134–135.

²⁶ *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1968, dok. 167, s. 458–459; *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, t. I, *Wojna obronna Polski w 1939*, oprac. M. Ciepłewicz, T. Jurga, E. Kozłowski, K. Radziwończyk, W. Ryżewski, A. Rzepniewski, P. Stawecki, Warszawa 1979, s. 376–377; C. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska...*, s. 183–187; W. Jarno, *45. Pułk Strzelców...*, s. 136–137; J. Wróblewski, *Armia „Prusy”...*, s. 63–84 i 98–105; T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 329–330; A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, t. I, Łódź 1989, s. 223–253; M. Bielski, *Grupa Operacyjna...*, s. 142–159; R. Hargreaves,

Dowództwo Armii „Prusy” – nie znając szczegółowego przebiegu nocnych starć w rejonie na północ od Piotrkowa Tryb. – otrzymało tej samej nocy rozkaz przegrupowania północnego zgrupowania do trójkąta Sulejów–Opoczno–Tomaszów Maz. Jednak w tym czasie większość podległych mu sił (19. i 29. DP oraz Wileńska BK) uległa już rozproszeniu w rejonie Piotrkowa Tryb., co zostało spowodowane nie tylko dużą przewagą wroga, lecz także nieudolnością jej dowódcy, co będzie mieć także tragiczne konsekwencje dla losu 13. DP²⁷.

Po zajęciu Piotrkowa Tryb., rankiem 6 września niemiecki XVI KPanc. kontynuował natarcie w kierunku Warszawy: na jego prawym skrzydle 1. DPanc. skierowała się w kierunku Tomaszowa Maz., na lewym zaś skrzydle – 4. DPanc. uderzyć miała wzdłuż osi Ujazd–Luchochnia w kierunku Rawy Mazowieckiej. Niemiecki korpus – pomimo strat poniesionych w pierwszych dniach wojny – dysponował wielokrotną przewagą tak w ludziach, jak i w sprzęcie (zwłaszcza w czołgach i artylerii) nad osamotnioną polską 13. DP. Mając tego świadomość, jej dowódca zdecydował się stworzyć zwartą dziesięciokilometrową pozycję obronną pomiędzy Ujazdem a Tomaszowem Maz. opartą na kompleksie leśnym znajdującym się na południowy zachód od Lubochni oraz linii kolejowej Koluszki–Tomaszów Maz. Celem spowolnienia natarcia na przedpole pozycji głównej wysunięto dwa oddziały wydzielone: na prawym skrzydle 43. pp obsadził pozycję opóźniającą w rejonie kompleksu leśnego na południowy zachód od m. Sangrozd, na lewym zaś skrzydle 45. pp miał opóźnić posuwanie się wroga tzw. szosą piotrkowską przez Tomaszów Maz. Na takie rozwiązanie nie zgodził się jednak gen. dyw. S. Dąb-Biernacki, który nakazał oprzeć główną linię obrony na rubieżach planowanych pierwotnie jako pozycje opóźniające. Doprowadziło to do poszerzenia pasa obrony 13. DP z 10 do 14 km, co dodatkowo utrudniło i tak niełatwe zadanie powstrzymania niemieckiego korpusu pancernego. Powstałe pod presją dowódcy armii ugrupowanie obronne 13. DP potwierdzało po raz kolejny fatalny nawyk gen. dyw. S. Dęba-Biernackiego do wtrącania się do bezpośredniego dowodzenia podległymi mu oddziałami, często z pominięciem dowódców dywizji oraz własnego sztabu. W rezultacie ostateczna pozycja obronna 13. DP składała się w pierwszej linii z dwóch wysuniętych ośrodków oporu: na prawym skrzydle 43. pp obsadził rejon Ujazdu i Sangroзда z zadaniem blokowania drogi z Ujazdu na Lubochnię, natomiast na lewym skrzydle 45. pp (bez I batalionu) miał bronić przedmieścia Tomaszowa Maz. od strony tzw. szosy piotrkowskiej, biegnącej przez miasto w kierunku Lubochni. Osobliwością tego ugrupowania 13. DP była kilku-

Blitzkrieg w Polsce. Wrzesień 1939, tłum. S. Belind, Warszawa 2009, s. 198–199; W. Zalewski, *Piotrków 1939. Działania wojenne północnego zgrupowania Armii „Prusy” w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego i Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 2000, s. 17–29.

²⁷ W. Jarno, *45. Pułk Strzelców...*, s. 137.

kilometrowa lejkowata luka zwężająca się w kierunku Lubochni pomiędzy 43. pp a 45. pp. Na jej tyłach, w lasach nadleśnictwa Lubochnia skoncentrowano odwód w postaci 44. pp, I batalionu 45. pp oraz zgrupowania artylerii dywizyjnej, mającej ogniem swych dział blokować wspomnianą lukę w polskim ugrupowaniu. Celem rozpoznania kierunków natarcia wroga wysłano na przedpole dywizji szwadron KD mjr. Franciszka Bednarskiego w rejon Będkowa, a dywizyjną kompanię kolarzy por. Zbigniewa Walczyka w okolicy Wolborza²⁸.

Wobec spodziewanego pojawienia się niemieckich czołgów na przedpolu Tomaszowa Maz., przed płk. S. Hojnowskim (dowódcą 45. pp) stało trudne zadanie zorganizowania obrony przeciwpancernej. Mając do dyspozycji jedynie dwa bataliony (II i III) – rozmieścił je w lesie pomiędzy m. Zawada i Dąbrowa, na dalekich przedmieściach miasta. Do zwalczania broni pancernej wroga miano użyć etatowych pododdziałów pułkowych: kompanię przeciwpancerną (9 armat ppanc. 37 mm), pułkowy pluton artylerii piechoty (2 armaty 75 mm), specjalne karabiny przeciwpancerne oraz przydzielony pułkowi II dywizjon 13. pal (4. bateria por. Stanisława Kaczorkiewicza, 5. bateria por. Pawła Czerniuka oraz 3. bateria por. Stanisława Polityńskiego z I dywizjonu 13. pal, przydzielona do dywizjonu po wydzieleniu z niego 6. baterii). Dwie z tych baterii (3. i 5.) oraz pułkowy pluton artylerii piechoty przygotowały stanowiska w lesie Dąbrowa na zachód od Tomaszowa Maz., podczas gdy 4. bateria miała wspierać pododdziały 45. pp ogniem pośrednim z drugiej linii. Początkowo płk S. Hojnowski planował obsadzić podległymi mu pododdziałami także samą wieś Zawada oraz „wzgórze 183”, znajdujące się we wspomnianej luce w ugrupowaniu dywizji, co jednak wydłużyłoby pozycję obronną pułku o 1,5–2 km. Dlatego też uznał, że nie ma do tego wystarczających sił i po uzyskaniu zgody dowódcy dywizji wspomnianego rejonu nie obsadzono, co niebawem przyniosło tragiczne konsekwencje. Co prawda w założeniu płk. dypl. W. Zubosza-Kalińskiego rejon ten miał znajdować się w zasięgu artylerii dywizyjnej zgrupowanej na skraju kompleksu leśnego w okolicy Cekanowa (I dywizjon 13. pal, bez 3. baterii, oraz 13. dac), lecz rzeczywistość szybko pokazała iluzoryczność

²⁸ WBBH, sygn. II.2.394, W. Szalewicz, *Walki 13 Dywizji...*, k. 6–7; sygn. II.3.122, J. Górski, *Działania 13 Kresowej...*, k. 16; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 92–96; tenże, *45. Pułk Strzelców...*, s. 138; J. Wróblewski, *Armia „Prusy”...*, s. 149; P. Bieliński, *Działania ofensywne Wehrmachtu i obrona Wojska Polskiego w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 roku – przebieg i specyfika wydarzeń*, [w:] *Militarne i polityczne aspekty udziału Polski w II wojnie światowej. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w 70 rocznicę wybuchu II wojny światowej w dniu 9 września 2009 r. w Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego*, Tomaszów Maz. 2009, s. 36; P. Bieliński, *45 Pułk Piechoty...*, s. 24–25; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 610–611; A. Zawilski, *Bitwy polskiego...*, t. I, s. 258; M. Porwit, *Komentarze do historii...*, t. II, s. 315; W. Zalewski, *Piotrków 1939...*, s. 36.

takiej zapory. Zarówno same stanowiska ogniowe, jak i wysunięte punkty obserwacyjne nie posiadały osłony piechoty, co w razie sforsowania przez Niemców niewielkich rzek Piasecznicy i Czarnej – narażało baterie artylerii skoncentrowane w rejonie Cekanowa na bezpośredni atak. Chodziło tu o około 1,5 km odcinek wspomnianej luki w ugrupowaniu 13. DP znajdującej się na północno-zachodniej części „wzgórza 183”, przez który biegła boczna droga z Chorzęcina i Łągiewnik w kierunku północnej części Tomaszowa Maz. (poprzez wieś Łaziska). Ów słaby punkt w polskiej obronie został szybko wykryty przez wroga, który właśnie tędy skierował w godzinach popołudniowych główne uderzenie sił 1. DPanc. Dla tragicznych losów 45. pp istotne znaczenie miała także łączność dowództwa pułku z dowództwem dywizji, oparta na łączności przewodowej, która szybko uległa przerwaniu w trakcie walk²⁹. W rezultacie przekazywanie rozkazów odbywało się przez łączników, co w warunkach szybko zmieniającej się sytuacji na polu walki przyniosło katastrofalne skutki. Nie można także zapomnieć o zbyt małej liczbie map okolic Tomaszowa Maz., co zarówno w trakcie walk w mieście, jak i dalszego odwrotu miało wpływ na dezorganizację oddziałów 13. DP³⁰.

Wieczorem 5 września żołnierze 45. pp byli świadkami cofania się części rozbitych pododdziałów polskiej 19. DP, jak również *exodusu* ludności cywilnej uciekającej przed Niemcami. Widok ten tak zapamiętał płk Wacław Szalewicz (dowódca PD 13. DP):

5 września wieczorem wyjechałem osobiście sprawdzić obsadę linii. W Tomaszowie, gdzie znajdował się odcinek 45 pułku, dowiedziałem się, że patrol tego pułku natknął się na ciągnące do Tomaszowa tabory 19 dywizji piechoty, ogarnięte paniką. Kolejny silny patrol wysłany w kierunku Piotrkowa doniósł o rozsypce 19 dywizji. Wkrótce też przez Tomaszów zaczęły przeciągać tabory owej dywizji i uchodząca w popłochu ludność cywilna³¹.

Nocą z 5 na 6 września ruch ten jeszcze się wzmógł, gdyż pojawiły się również tabory i rozbite pododdziały 29. DP.

Chaos na przedpolu 13. DP pogłębiało w dniach 5–6 września lotnictwo niemieckie, które kilkakrotnie przeprowadziło naloty na siły polskie znajdujące się na północ od Piotrkowa Tryb. Dla przykładu, przed południem 5 września 31 samolotów Ju87B z 2. Pułku Lotnictwa Szturmowego dokonało nalotu na

²⁹ Nie wolno było także używać – na rozkaz dowódcy dywizji – nielicznych radiostacji, a gdy już wyraził on na to zgodę, większość radiostacji w pułkach uległa w międzyczasie zniszczeniu.

³⁰ *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 611; W. Rudź, *Obróńcy ostatniej reduty. Z walk 13 kresowej dywizji piechoty w obronie Tomaszowa Maz. 5–7 IX 1939*, Tomaszów Maz. 1985, s. 7; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 95–96; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 610; tenże, *45. Pułk Strzelców...*, s. 140–141.

³¹ W. Szalewicz, *Wyprawa po Gdańsk nie doszła do skutku*, „Gazeta Krakowska” 1971, nr 213, s. 6.

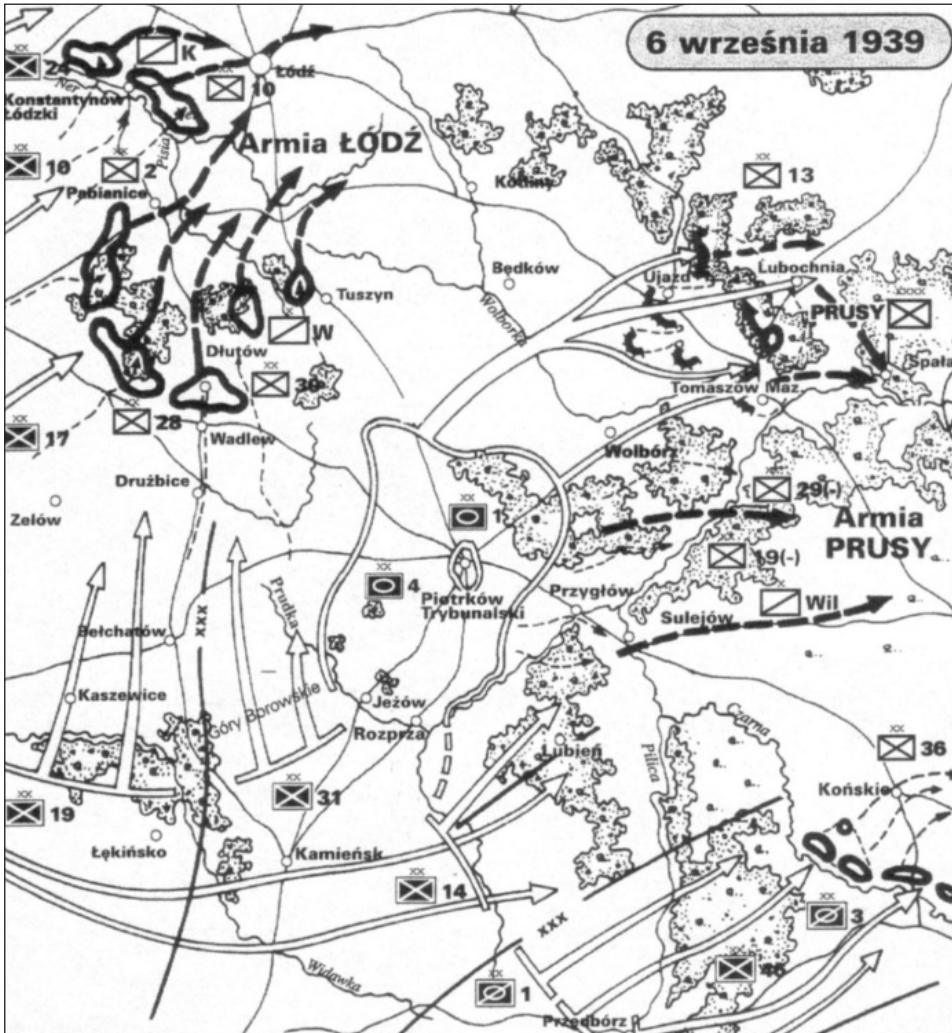
cele kolejowe w rejonie Tomaszowa Maz. Następnego dnia niemieckie samoloty z 4. Pułku Bombowego oraz 2. i 77. Pułku Szturmowego zbombardowały samo miasto, w tym m.in. największy zakład przemysłowy, jakim była Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu (po wojnie Chemitex „Wistom”) oraz dworzec kolejowy. Przed południem 6 września samoloty niemieckie przeprowadziły również nalot na pozycje obronne 45. pp – nie spowodował on jednak większych strat. Niestety, polska obrona przeciwlotnicza była zbyt słaba, aby zmusić niemieckie samoloty do unikania tego rejonu, choć osiągnięto również pewien sukces, jakim było zestrzelenie przed południem 6 września niemieckiego bombowca He 111 z 3. eskadry I dywizjonu 4. Pułku Bombowego, który musiał lądować „na brzuchu” na polach koło Tomaszowa Maz.³²

Po działaniach rozpoznawczych przeprowadzonych w godzinach popołudniowych 5 września, zasadnicze natarcie niemieckie na pozycje 13. DP rozpoczęło się w południe następnego dnia, kiedy to czołgi niemieckiej 4. DPanc. zaatakowały prawe skrzydło dywizji bronione przez wysunięty 43. pp, lecz nie przyniosło ono Niemcom powodzenia. W tym samym czasie płk dypl. W. Zubosz-Kaliński (dowódca 13. DP) poinformował dowódców podległych pułków, że w sytuacji niemożności utrzymania swych stanowisk 45. pp miał przejść do obrony drogi z Tomaszowa Maz. do Lubochni na wysokości Cekanowa i m. Luboszewy, a 43. pp miał zająć nową pozycję obronną na skraju lasu pomiędzy Skrzynkami a Cekanowem. Oznaczało to zapowiedź, iż w razie ogólnego odwrotu dywizja będzie się przemieszczać w kierunku Mszczonowa.

Około godz. 13.00 (6 września) nasłuch radiowy sztabu dywizji przechwycił niemiecki rozkaz nadany przez radio tzw. klerem (tzn. bez szyfru), z którego wynikało, że w godzinach popołudniowych XVI KPanc. ruszy do kolejnego uderzenia trzema zgrupowaniami. Najsilniejsze, środkowe, miało nacierać wzdłuż osi Tomaszów Maz.–Lubochnia – poprzez wykrytą lukę w polskim ugrupowaniu pomiędzy 43. a 45. pp. Zgrupowanie północne miało nacierać w kierunku Będkowa i Ujazdu, a zgrupowanie południowe miało się posuwać wzdłuż zachodniego brzegu Pilicy w kierunku Tomaszowa Maz. Jednak dowódca dywizji uznał przechwycony rozkaz za niemiecką dezinformację i nie zgodził się, by odwodowym 44. pp (bez I batalionu znajdującego się już na skraju prawego skrzydła dywizji w rejonie Skrzynek) obsadzić istniejącą lukę w ugrupowaniu dywizji pomiędzy 43. a 45. pp. Stwierdził ponadto, iż spowoduje to przedwczesne wykorzystanie jedyne go odwodu, jakim dysponował – w rezultacie czego wspomniana luka miała być chroniona jedynie zaporą ogniową artylerii dywizyjnej³³.

³² W. Rudź, *Obrońcy ostatniej...*, s. 8; M. Emmerling, *Luftwaffe nad Polską 1939*, tłum. A. Maliszewski, t. I: *Jagdflieger*, Gdynia 2002, s. 96–97, t. II: *Kampfflieger*, Gdynia 2005, s. 137–143, t. III: *Stukafieger*, Gdynia 2006, s. 74–75 i 84–86; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 100.

³³ M. Porwit, *Komentarze do historii...*, t. II, s. 317; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 102–103; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 613; W. Rudź, *Obrońcy ostatniej...*, s. 9.

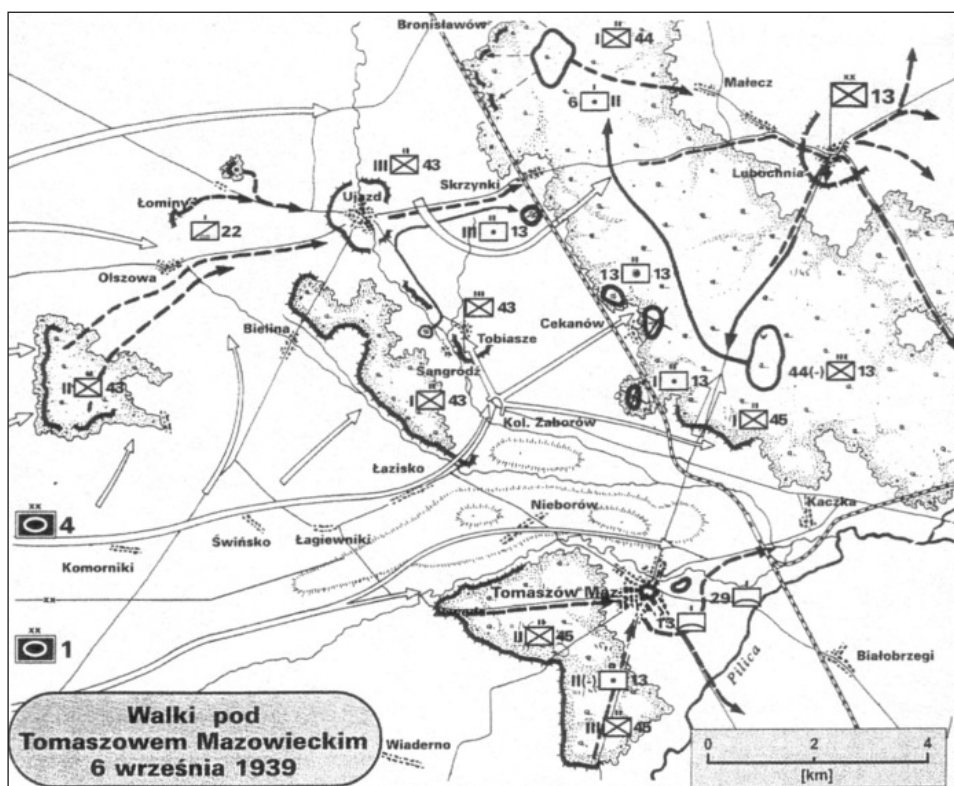

Plan 6. Położenie Armii „Łódź” i Armii Odwodowej „Prusy” w dniu 6 września 1939 r.

Źródło: W. Zalewski, *Piotrków 1939*, Warszawa 2000, s. 40

W godzinach popołudniowych pododdziały 1. i 4. DPanc. – zgodnie z przechwyconym przez polski nasłuch rozkazem – rozpoczęły natarcie, kierując jego ostrze w wykrytą lukę w polskim ugrupowaniu pomiędzy pozycjami 43. pp w lesie sangrodzkim a stanowiskami 45. pp w lesie na południowy zachód od Tomaszowa Maz. Po wejściu w nią, pododdziały 1. DPanc. skrzyły w prawo i skierowały się poprzez niebronioną m. Zawada i Niebrów w stronę północnej części Tomaszowa Maz. W tym czasie kolumny pancerne 4. DPanc. skrzyły w lewo i zaatakowały ze skrzydła stanowiska 43. pp. Jednocześnie

inna kolumna pancerna – po ominięciu południowego skrzydła obrony tego pułku – skierowała się w stronę Zaborowa i bez większych trudności przekroczyła niewielkie rzeki Czarną i Piasecznicę, po czym zaatakowała pozabawione osłony piechoty stanowiska artylerii 13. DP w rejonie Przesiadłowa (tu niebawem rozbito III dywizjonu 13. pal) oraz w rejonie Cekanowa (I dywizjon 13. pal i 13. dac). Czołgi niemieckie, przejechawszy przez stanowiska artylerii, skierowały się następnie drogami leśnymi ku Lubochni, wywołując panikę wśród zgromadzonych tam taborów 13. DP. Tym samym jej ugrupowanie obronne zostało przełamane w jego centralnej części, a oddziały wroga zagroziły wyjściem na tyły polskiej dywizji³⁴.

Plan 7. Walki pod Tomaszowem Maz. w dniu 6 września 1939 r.

Źródło: W. Zalewski, *Piotrków 1939*, Warszawa 2000, s. 37

³⁴ M. Porwit, *Komentarze do historii...*, t. II, s. 318; W. Rudź, *Obrońcy ostatniej...*, s. 11; A. Zawilski, *Bitwy polskiego...*, t. I, s. 359; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 612–614; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 103–106; P. Zarzycki, *13 Kresowy Pułk Artylerii...*, s. 24–25.

Tymczasem główne siły 1. DPanc. ominęły od zachodu i północy pozycje 45. pp i posuwając się północnym brzegiem Wolbórki dotarły bez większych problemów około godz. 19.00 do północnej części Tomaszowa Maz. Tu – w dzielnicy Starzyce – obsadziły „okrakiem” wylot głównej drogi w kierunku Lubochni, odcinając 45. pp od reszty polskiej dywizji. Zagrożenie zostało szybko dostrzeżone przez sztab 13. DP. Kilku jego oficerów (m.in. szef sztabu ppłk dypl. Kazimierz Siudowski i oficer informacyjny kpt. Janusz Górski) próbowało przekonać dowódcę dywizji do jak najszybszego zamknięcia groźnej luki w centrum ugrupowania dywizji, przez wprowadzenie do walki odwodowego 44. pp znajdującego się w lesie nadleśnictwa Lubochnia. Jednak dowódca dywizji i tym razem miał w tej kwestii odmienne zdanie. Tym samym zaprzepaszczono ostatnią szansę powstrzymania wroga wdzierającego się w głąb ugrupowania 13. DP, co doprowadziło do zajęcia przez pododdziały 1. DPanc. północnej części Tomaszowa Maz. i wyjścia na tyły 45. pp³⁵.

Po zapadnięciu zmroku walki zaczęły powoli wygasać. Obie dywizje pancerne niemieckiego XVI KPanc., bojąc się poruszać w ciemnościach, gdzie były narażone na polskie zasadzki, pozostały w osiągniętych rejonach na najbliższą noc. Pododdziały 1. DPanc. zajęły stanowiska wśród zabudowań po obu stronach ul. Warszawskiej w północnej części Tomaszowa Maz. W tym samym czasie pododdziały 4. DPanc. zatrzymały się na noc na skraju kompleksu leśnego w rejonie Cekanowa. Po wdarciu się czołgów niemieckich w głąb ugrupowania 13. DP, pozostawanie obu wysuniętych pułków (43. i 45. pp) na dotychczasowych pozycjach nie miało już sensu. Dlatego też około 21.00 dowódca dywizji nakazał przegrupować o zmroku wszystkie oddziały dywizji na skraj kompleksu leśnego nadleśnictwa Lubochnia i obsadzić pozycję obronną na odcinku Skrzynki–Tomaszów Maz. (wzdłuż linii kolejowej) – co oznaczało ugrupowanie dywizji do obrony według pierwotnej koncepcji, odrzuconej poprzedniego dnia przez dowódcę armii³⁶.

O ile wycofanie 43. pp w nocnych ciemnościach zdołano przeprowadzić w miarę sprawnie, o tyle w przypadku 45. pp sytuacja była znacznie trudniejsza, gdyż pułk ten został odcięty od głównych sił własnej dywizji. Nie mając łączności z płk. S. Hojnowskim, płk dypl. W. Zubosz-Kaliński wysłał samochodem do Tomaszowa Maz. dwóch oficerów (kpt. Leona Czerniaka i kpt. J. Górskiego), którzy mieli dostarczyć dowódcy 45. pp rozkaz do odwrotu w kierunku Lubochni. W trakcie jazdy samochód został niespodziewanie ostrzelany w północnej części miasta przez żołnierzy niemieckich, lecz dzięki zapadającemu zmierzchowi udało się kierowcy bocznymi drogami dotrzeć do centrum miasta. Tu oficerowie przekazali dowódcy pułku

³⁵ W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 108–109; W. Rudź, *Obrońcy ostatniej...*, s. 11–12.

³⁶ W. Jarno, *45. Pułk Strzelców...*, s. 147–148.

rozkaz do odwrotu, płk S. Hojnowski poinformował ich natomiast, że na podstawie wcześniej zebranych informacji zarządził już wycofanie pułku, które miało się rozpocząć o godz. 22.00. Oficerowie łącznikowi przekazali również dowódcy 45. pp informację o przecięciu drogi odwrotu w północnej części miasta przez czołgi niemieckie, pomimo to dowódca pułku postanowił wykorzystać nocne ciemności oraz element zaskoczenia i podjął decyzję o przebijaniu się najkrótszą możliwą trasą, nie chcąc tracić czasu na szukanie w ciemnościach innych dróg odwrotu. Po wykonaniu swego zadania, oficerowie łącznikowi powrócili bocznymi ulicami do Lubochni³⁷.

W tym samym czasie doszło do wydarzenia, które zaważyło na losie 45. pp, gdyż około godz. 22.00 powrócił z dowództwa Armii „Prusy” szef sztabu 13. DP ppłk dypl. K. Siudowski, przywożąc nowy rozkaz dowódcy Armii „Prusy”. Zmieniał on zasadniczo kierunek odwrotu dywizji, gdyż zamiast – jak planowano wcześniej – w kierunku Rawy Maz. i Skierniewic, dywizja miała nocą z 6 na 7 września zerwać styczność z wrogiem i rozpocząć przegrupowanie w kierunku wschodnim, wzdłuż północnego brzegu Pilicy, by następnie przekroczyć most w Inowłodzu i ześrodkować się na południowym brzegu rzeki w kompleksie leśnym koło Brudzewic (około 12 km na wschód od Inowłodza). Manewr ten miał osłaniać 44. pp, który z tego względu otrzymał rozkaz zajęcia nowych stanowisk obronnych w rejonie Glinnika w lasach spalskich. Niestety, wiadomość o nowym rozkazie nie dotarła już do odciętego przez wroga 45. pp. Pułkownik S. Hojnowski nie mając informacji o tym, realizował zarządzone wcześniej przegrupowanie pułku do lasów położonych na północ od Tomaszowa Maz. Doprowadziło to do tragedii 45. pp, gdyby bowiem jego dowódca otrzymał rozkaz o zmianie kierunku odwrotu dywizji – mógłby nakazać przegrupowanie pododdziałów szosą spalską w kierunku Inowłodza bądź wykorzystując mosty na Pilicy przejść na jej prawy brzeg i podjąć marsz w kierunku lasów brudzewickich. W obu przypadkach drogi odwrotu były wolne od wojsk nieprzyjaciela, dzięki czemu oba bataliony 45. pp (II i III) mogły w pełnym porządku wycofać się do nowego rejonu koncentracji. Nie mając jednak wiadomości o nowym rozkazie dowódcy Armii „Prusy” zmieniającym kierunek odwrotu, płk S. Hojnowski wykonywał otrzymany wcześniej rozkaz – licząc zapewne na pomoc własnego I batalionu 45. pp mjr. Franciszka Kasztelowicza znajdującego się w lasach na północ od wspomnianego miasta. Niestety, w tym czasie – w myśl nowych rozkazów – batalion ten rozpoczął już przegrupowanie i nie mógł wesprzeć żołnierzy II i III batalionu 45. pp³⁸.

³⁷ M. Porwit, *Komentarze do historii...*, t. II, s. 320; W. Rudź, *Obrońcy ostatniej...*, s. 12; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 110; tenże, *45. Pułk Strzelców...*, s. 148.

³⁸ W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 110–111; tenże, *45. Pułk Strzelców...*, s. 148–149.

Pododdziały 45. pp przebywające w Tomaszowie Maz. zaczęły około godz. 22.00 – zgodnie z rozkazem płk. S. Hojnowskiego – opuszczać swe dotychczasowe pozycje w lesie na południowo-zachodnich przedmieściach miasta i koncentrować się w rejonie ulicy gen. Józefa Bema przy koszarach II dywizjonu 4. pac. Poprzedniej nocy stacjonujący tu Oddział Zbierania Nadwyżek tego dywizjonu, dowodzony przez kpt. H. Burcharda, otrzymał rozkaz natychmiastowego wymarszu w kierunku stolicy. Wraz ze wspomnianym oddziałem miasto opuściła także improwizowana kompania Obrony Narodowej dowodzona przez por. rez. S. Terleckiego zorganizowana na przełomie sierpnia i września z uczniów tutejszych szkół średnich. Warto tu dodać, że do 6 września aktywnie działały cywilne władze Tomaszowa Maz., kierowane przez prezydenta miasta Antoniego Rączaszka.

Po godzinie 22.00, uformowana w rejonie koszar, kolumna 45. pp ruszyła marszem ubezpieczonym w kierunku placu Tadeusza Kościuszki. Nie był to manewr łatwy, gdyż bombardowane miasto płonęło w wielu miejscach, a wśród licznej społeczności niemieckiej znajdowało się wielu dywersantów. Jeszcze w czasie przemarszu 13. DP z rejonu Kuluszek w kierunku Tomaszowa Maz. część jej pododdziałów została kilkakrotnie ostrzelana z broni maszynowej przez nieznanych sprawców. Zdarzało się także sporo fałszywych alarmów, ale były też przypadki schwytania dywersantów z bronią w rękę, z których część – jak wówczas mówiono – miała być zrzucona na spadochronach z samolotów niemieckich, reszta zaś miała się rekrutować z tomaszowskich Niemców, którzy w 1939 r. stanowili prawie $\frac{1}{4}$ mieszkańców miasta. Wśród tomaszowskich Niemców dużą popularnością cieszyły się ugrupowania prohitlerowskie, których członkowie we wrześniu 1939 r. byli bardzo aktywni, starając się rozpoznawać polską obronę, by następnie przekazać zdobyte informacje zbliżającym się do miasta pododdziałom 1. DPanc. Od chwili dotarcia pierwszych czołgów niemieckich do Tomaszowa Maz., czyli od godz. 19.00 – było wystarczająco wiele czasu, aby członkowie lokalnej V kolumny zdążyli zorganizować się w północnej części miasta (dzielnica Starzyce) obsadzonej przez oddziały niemieckie i wspólnie z Wehrmachtem omówić działania dywersyjne. Poruszanie się członków V kolumny po tej części miasta nie było trudne, tyły posesji po obu stronach ul. Warszawskiej przylegały bowiem do pól i ogrodów, którymi można było dość swobodnie przemieszczać się i pozostać niezauważonym, co dla osób znających teren nie stanowiło problemu³⁹.

³⁹ W. Rudź, *Wojna we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980, s. 390–394; tenże, *Obrońcy ostatniej...*, s. 12–14; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 111–112; P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii...*, s. 47–49; K. Borkowski, *Spółczesność Tomaszowa Mazowieckiego w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 2010, s. 155.

Zdjęcie 65. Zniszczone po bombardowaniu domy w centrum Tomaszowa Maz. (po wojnie w tym miejscu postawiono Dom Handlowy Niedźwiedź) – wrzesień 1939 r.

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Tymczasem kolumna marszowa 45. pp – po minięciu pl. Kościuszki – skręciła w lewo i ul. Warszawską skierowała się w stronę Lubochni. Przednią straż stanowiła kolumna szturmowa pod dowództwem por. rez. Piotra Bartosika. W jej składzie znajdowali się żołnierze 6. kompanii kpt. Jerzego Merełnaszwilego (z dwoma armatami przeciwpancernymi), artylerzyści 4. baterii 13. pal por. S. Kaczorkiewicza oraz pluton artylerii piechoty 45. pp por. Jana Cieślaka. W dalszej kolejności kolumnę marszową tworzyły tabory obu batalionów, 5. kompania kpt. Tadeusza Heinricha, 3. bateria 13. pal por. S. Polityńskiego i tabory pułkowe, całość zaś długiej kolumny zamykał III batalion. Jako straż tylna pozostali do północy na swych stanowiskach w rejonie koszar II dywizjonu 4. pac – artylerzyści 5. baterii 13. pal oraz piechurzy 4. kompanii 45. pp. W kolumnie szturmowej, w jednym z kilku samochodów jechał płk S. Hojnowski, licząc zapewne, że dzięki zaskoczeniu pododdziałom pułku uda się przebić przez pozycje niemieckie przegradzające ul. Warszawską. Po dotarciu czoła kolumny w rejon skrzyżowania z ul. Zawadzka rozpoczęła się tragedia 45. pp, do której przyczynili się także członkowie niemieckiej V kolumny. Niemal jednocześnie kolumna pułku została ostrzelana w rejonie skrzyżowania ul. Warszawskiej z ul. Szeroką przez dywersantów niemieckich, a jej czoło znalazło się pod ogniem pododdziałów 1. DPanc. Niebawem nad maszerującą polską kolumną pojawiły się race świetlne, które ułatwiły dywersantom jej ostrzał. Zacięta walka rozgorzała na przodzie kolumny, gdzie pułkowa grupa uderzeniowa podjęła próbę przerwania niemieckich pozycji i otwarcia drogi odwrotu w kierunku Lubochni. Jednak atak polskich żołnierzy załamał się w niemieckim ogniu, który doprowadził do rozbicia wspomnianej kolumny szturmowej oraz poważnych start

w ludziach. Wśród poległych wówczas znaleźli się m.in. dowódca pułku płk S. Hojnowski, adiutant dowódcy pułku – kpt. Józef Rzczkowski⁴⁰, dowódca pułkowego plutonu artylerii – por. J. Cieślak oraz dowódca kolumny szturmowej – por. rez. P. Bartosik⁴¹.

W międzyczasie środkowa część kolumny marszowej 45. pp, znajdująca się w rejonie skrzyżowania ul. Warszawskiej z ul. Szeroką, także znalazła się pod ogniem prowadzonym przez członków niemieckiej V kolumny. Obrzucili oni dodatkowo polskich żołnierzy granatami, co wywołało panikę, spotęgowaną informacją o śmierci dowódcy pułku. Zaskoczeni żołnierze zaczęli się cofać, ulegając rozproszeniu. Wśród ciemności, rozświetlanych pożarami, na ulicach miasta potęgował się chaos. Sytuację próbowała opanować część oficerów, ale nie przyniosło to większych efektów. Działania dywersantów niemieckich doprowadziły do przewlekłych starć w położonej na północ od Wolbórki części miasta, gdzie walczone nawet o poszczególne domy. Nie mogąc przebić się przez stanowiska niemieckie, zebrane doraźnie pododdziały II i III batalionu 45. pp zaczęły przemieszczać się w nieznanym sobie terenie w kierunku wschodnim, zdążając w stronę ul. Spalskiej. Jednak ogień dywersantów z kilku budynków położonych przy ul. Bronisława Pierackiego (obecnie ul. generała Grota-Roweckiego) okazał się na tyle silny, że zdeorganizowane grupki żołnierzy i rozbitych taborów pułkowych zaczęły przebijać się równoległą do niej ul. Projektową (obecnie ul. Juliana Ursyna Niemcewicza). W wyniku potęgującego się chaosu, część żołnierzy polskich rozpierzchła się w panice po pobliskich ulicach, lecz i tam nie było spokojnie. Wykryte gniazda ognia prowadzonego przez członków V kolumny były stopniowo eliminowane przez polskich żołnierzy. Ciężkie walki toczono o posesje nr 42/44, 46 i 48 przy ul. Projektowej, która w łunie pożarów przedstawiała tragiczny widok. Na całej jej długości leżały trupy zastrzelonych dywersantów i zabitych żołnierzy polskich, pełno było tu też porzuconych wozów taborowych i różnego rodzaju sprzętu wojskowego. Również wzdłuż ul. Warszawskiej płonęły liczne zabudowania. Ogień i dym potęgowały zamieszanie wśród rozbitych polskich pododdziałów⁴².

⁴⁰ Kapitan Józef Rzczkowski II (ur. 21 lutego 1901 r.) został pochowany – wraz z innymi poległymi żołnierzami 45. pp – na cmentarzu przy ul. Smutnej w Tomaszowie Maz. (*Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, red. E. Pawłowski, t. II: *Żołnierze września N–Z*, Pruszków 1993, s. 135; T. Kryśka-Karski, *Straty korpusu oficerskiego 1939–1945*, Londyn 1996, s. 362).

⁴¹ W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 112–113; W. Rudź, *Obrońcy ostatniej...*, s. 14; W. Zalewski, *Piotrków 1939...*, s. 44; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 615–616. Włodzimierz Rudź (*Tomaszów Mazowiecki w wojnie...*, s. 394) podał, iż płk S. Hojnowski jechał nie samochodem, lecz na motocyklu.

⁴² W. Rudź, *Tomaszów Mazowiecki w wojnie...*, s. 395; tenże, *Obrońcy ostatniej...*, s. 14–15; W. Jarno, *45. Pułk Strzelców...*, s. 151.

Nieopisany chaos zapanował również w centrum miasta – na placu T. Kościuszki. Tak zapamiętał te chwile kpr. podch. Wiktor Niepomnik, dowódca drużyny w 7. kompanii:

Żołnierze zaskoczeni nawałą ogniową, bez możliwości ukrycia, rozbiegli się i starali schronić się pod domami. Skryłem się i ja za schodkami jednego z domów. Plac przedstawiał okropny widok: dziesiątki zabitych i rannych żołnierzy⁴³.

Sytuację próbowali i tu opanować oficerowie, kierując przemieszane pododdziały w stronę ul. Spalskiej oraz ku mostom na Pilicy w Ludwikowie i Białostrzegach (wschodnie dzielnice Tomaszowa Maz. leżące na prawym brzegu wspomnianej rzeki). Maszerując w straży tylnej 9. kompania kpt. A. Bilińskiego zbliżała się do centrum miasta w momencie, gdy 45. pp uległ już właściwie rozproszeniu. Jej żołnierze słyszeli strzelaninę, ale trudno było im zorientować się w sytuacji, co trafnie oddają wspomnienia dowódcy tej kompanii:

Po drodze 9 kompania została wyminięta przez 4 kompanię kpt. Marchela. Zarówno ja, jak i on nie znaleźmy kierunku wycofywania się naszych oddziałów. Przypuszczaliśmy jednak, że oddziały nasze wycofują się na Tomaszów i dlatego też postanowiliśmy się w tym kierunku przebijac⁴⁴.

Gdy kompania dotarła w rejon placu T. Kościuszki, jej żołnierze ujrzeli przerażający widok. Plac, podobnie jak okoliczne ulice, był zatłoczony wozami z rozbitych taborów pułkowych. Wokół nich walało się mnóstwo porzuconego sprzętu i ekwipunku wojskowego, a pomiędzy rozbitymi wozami galopowały oszalałe ze strachu konie. W tej sytuacji kpt. A. Biliński zatrzymał kompanię i udał się osobiście na poszukiwanie przełożonych, by uzyskać dalsze rozkazy:

Na jednej z ulic spotkałem swojego dowódcę baonu, zameldowałem mu przybycie kompanii i spytałem się go o sytuację i zadanie oraz gdzie mam dołączyć do baonu, którego dalej nie widziałem. Na to dowódca baonu mi odpowiedział, że pułk nasz został zaskoczony przez czołgi niemieckie, wskazując mi ręką i rozkazał mi wycofać się w prawo, za rzekę Pilicę, co też zrobiłem⁴⁵.

⁴³ Cyt. za: W. Rudź, *Obrońcy ostatniej...*, s. 14.

⁴⁴ CAW WBH, Kampania wrześniowa, sygn. II.3.3, A. Biliński, Relacja z kampanii wrześniowej..., k. 156.

⁴⁵ Tamże.

Zdjęcie 66. Pobojowisko na ul. Warszawskiej – wrzesień 1939 r.

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Zdjęcie 67. Rozbita bateria na ul. Warszawskiej – wrzesień 1939 r.

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Krwawe walki na ulicach Tomaszowa Maz. trwały do świtu. W ich wyniku 45. pp uległ rozproszeniu i przestał stanowić zorganizowaną jednostkę. Obok wspomnianych wcześniej – dowódcy pułku płk. S. Hojnowskiego, I adiutanta pułku kpt. J. Rzeczkowski, dowódcy kolumny szturmowej por. rez. P. Bartosika i dowódcy plutonu artylerii piechoty 45. pp por. J. Cieślaka – poległ także tej nocy dowódca 6. kompanii kpt. J. Merełnaszwili, oficer ogniowy 6. baterii 13. pal ppor. Longin Podkowa, jak również około 100 szeregowych.

Zdjęcia 68–69. Dwaj oficerowie polegli nocą z 6 na 7 września 1939 r. w Tomaszowie Maz. – porucznik Jan Cieślak z lewej i podporucznik Longin Podkowa z prawej

Źródło: CAW WBH, ap. I.481.C.4185 i ap. 1153

Nad ranem strzelanina w mieście powoli zamierała. W tym też czasie polscy saperzy wysadzili oba mosty na Pilicy. Niemcy nie znając jednak dokładnej sytuacji w Tomaszowie Maz., wkroczyli do jego centrum dopiero 7 września około godz. 10.00. Ostatnim punktem oporu w centrum miasta był betonowy most na Wolbórcie, przy którym poległo kilku strzegących go żołnierzy polskich. Warto jeszcze dodać, że we wschodniej części miasta (Brzustówka) Niemcy zostali ostrzelani z prawego brzegu Pilicy przez wycofujące się grupki polskich żołnierzy, w odwecie za co spalili kilkanaście zabudowań położonych w pobliżu. W wyniku nocnej walki 45. pp uległ rozproszeniu. Większość jego żołnierzy próbowała wycofać się z miasta w niewielkich grupach w kierunku wschodnim, lecz nie znając terenu i nie mając jego map – pobłądziła już na ulicach Tomaszowa Maz. lub w okolicznych la-

sach. Grupy takie najczęściej dostawały się do niewoli niemieckiej jeszcze 7 września lub w ciągu kilku następnych dni. Smutny musiał być dla mieszkańców miasta widok prowadzonych jego ulicami kolumn polskich jeńców, jeszcze tak niedawno broniących Tomaszowa Maz.⁴⁶

Zdjęcie 70. Groby polskich żołnierzy na cmentarzu obok tomaszowskich koszar – jesień 1939 r.

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

W czasie, gdy rozgrywał się dramat 45. pp, główne siły 13. DP prowadziły nocne przegrupowanie w kierunku mostu w Inowłodzu, poruszając się wzdłuż lewego brzegu Pilicy, by następnie ześrodkować się na południowym brzegu Pilicy w lesie brudzewickim. Odwrót dywizji osłaniał I bata-

⁴⁶ W. Jarno, *45. Pułk Strzelców...*, s. 155; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 615; T. Chinciński, *Forpocztą Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*, Gdańsk-Warszawa 2010, s. 316–317; *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, red. E. Pawłowski, t. I: *Żołnierze września A–M*, red. E. Pawłowski, Pruszków 1993, s. 67 i nast. oraz t. II: *Żołnierze września N–Z...*, s. 135 i nast. Według Włodzimierza Rudzia (*Tomaszów Mazowiecki w wojnie...*, s. 395; *Obrońcy ostatejnie...*, s. 15) oraz J. Górala i R. Kotewicza (*Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Maz. 1992, s. 260) w nocnych walkach zginęło w mieście około 110 żołnierzy, w pracy zaś T. Nowakowskiego (*Miejsca pamięci narodowej w województwie piotrkowskim*, Warszawa-Łódź 1988, s. 61) określono jedynie, że na ulicach Tomaszowa Maz. poległo ponad 100 żołnierzy.

lion 45. pp oraz 44. pp. Pierwszy z nich, stojący do wieczora bez styczności z nieprzyjacielem w lasach na północ od Tomaszowa Maz., otrzymał nocą z 6 na 7 września rozkaz wycofania się do Lubochni i zorganizowania tam przejściowej obrony. Jednak rankiem 7 września niemieckie czołgi zmusiły polskich żołnierzy do odwrotu w kierunku Spały. W międzyczasie z Tomaszowa Maz. do Inowłódza przemieszczały się pod osłoną lasów luźne grupy żołnierzy z rozbitego w Tomaszowie Maz. 45. pp, którzy dołączali po drodze do napotkanych pododdziałów dywizji i wraz z nimi kierowali się ku przeprawie w Inowłodzu. Mniejsze grupy żołnierzy tego pułku maszerowały także południowym brzegiem Pilicy, po przedostaniu się na prawy brzeg tej rzeki w Tomaszowie Maz. przed wysadzeniem tamtejszych mostów. Kierunek odwrotu tej części rozbitych pododdziałów 45. pp pokrywał się zasadniczo z marszrutą dywizji, toteż większość z nich zdołała niebawem dotrzeć do lasów brudzewickich, gdzie dołączyła do własnej dywizji⁴⁷.

Ocalałe po walkach w rejonie Tomaszowa Maz. pododdziały 13. DP zbierały się przez cały dzień 7 września w lesie brudzewickim na wschód od Poświętnego. Z rozproszonego w trakcie nocnych walk 45. pp przybył tam jedynie jeden zbiorczy batalion piechoty, pułkowa kompania przeciwpancerna (z czterema armatami) oraz nieliczne ocalałe tabory pułkowe, a dowództwo pułku – po śmierci płk. S. Hojnowskiego – objął ppłk Klaudiusz Reder, dotychczasowy dowódca Artylerii Dywizyjnej 13. DP⁴⁸.

Heroiczny bój 13. DP pod Tomaszowem Maz. zdołał opóźnić posuwanie się niemieckiego XVI KPanc. o około półtora dnia. 7 września uzyskał on wolną drogę w kierunku Warszawy (4. DPanc.) i Grójca (1. DPanc.). Oceniając walki 13. DP należy podkreślić, że oprócz dużej przewagi wroga (zwłaszcza w czołgach, artylerii i lotnictwie) – znaczny wpływ na klęskę dywizji miały błędne decyzje podejmowane zarówno przez gen. dyw. S. Dęba-Biernackiego, jak i samego dowódcę dywizji. Trzeba wszakże dodać, iż gdyby nawet owych błędów nie popełniono lub popełniono ich mniej, to i tak przy ówczesnej dysproporcji sił 13. DP mogła co najwyżej nieco dłużej opóźniać posuwanie się niemieckiego korpusu pancernego (być może o kolejny dzień) oraz zadać wrogowi dotkliwsze straty. Wysiłek dywizji trafnie podsumował Leszek Moczulski, według którego:

Wydawało się, iż obsadzająca pozycje na południe od Tomaszowa 13. DP pułkownika Kalińskiego znajdowała się na z góry straconej placówce, gdyż tylko cudem jedna dywizja piechoty, broniąca w dodatku szerokiego odcinka, mogłaby powstrzymać atak dwóch dywizji pancernych. A jednak dokonała tego⁴⁹.

⁴⁷ W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 116–117; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 624–626.

⁴⁸ W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 118; *PSZ*, t. I, cz. 2, s. 627–628.

⁴⁹ L. Moczulski, *Wojna polska...*, s. 714.

Należy wyraźnie podkreślić, że z uwagi na ogromną dysproporcję sił osamotniona 13. DP nie była w stanie stawić skutecznego oporu i powstrzymać XVI KPanc. przez kilka dni, co trafnie podsumował kpt. J. Górski: „Oczywiście, że w żadnym wypadku dywizja nie mogła zatrzymać marszu XVI Korpusu Pancernego. Cudów być nie mogło”⁵⁰. Rankiem 7 września do Tomaszowa Maz. wkroczyły oddziały niemieckiej 1. DPanc., co zapoczątkowało ponad pięcioletni okres okupacji niemieckiej⁵¹.

Zdjęcie 71. Pojazdy dowództwa 1. pułku pancernego 1. DPanc. na placu T. Kościuszki w Tomaszowie Maz. – prawdopodobnie 7 września 1939 r.

Źródło: zbiory Wiesława Strzeleckiego

Garnizon tomaszowski WP przestał istnieć. Dawne koszary II dywizjonu 4. pac przez ponad pięć lat służyły Wehrmachtowi. Garnizon polski odrodził się w 1945 r., a stacjonująca obecnie w mieście 25. Brygada Kawalerii Powietrznej również wykorzystuje dawne koszary II dywizjonu 4. pac, choć oczywiście znacznie rozbudowane i zmodernizowane.

Tomaszów Maz. pamięta dziś o swych obrońcach z września 1939 r., lecz nie zawsze tak było, przed wiele bowiem lat pozostawali oni praktycznie zapomniani. Po wojnie przeniesiono groby poległych żołnierzy na cmentarz miejski, a pod koniec lat pięćdziesiątych na Cmentarz Wojenny przy ul. Smutnej. Kwatera ta jednak długo była zaniedbana i dopiero w 1989 r. zaczęto przywracać należną jej pamięć. Rok później odbyły się pierwsze oficjalne uroczystości rocznicowe poświęcone bitwie pod Tomaszowem Maz., obchodzone odtąd corocznie z coraz większym rozmachem. W 2000 r. nadano

⁵⁰ WBBH, sygn. II.3.122, J. Górski, Działania 13 Kresowej..., k. 57.

⁵¹ Więcej o obronie Tomaszowa Maz. przez 13. DP – patrz: W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty...*, s. 89–128.

III Liceum Ogólnokształcącego przy ul. Nadrzecznej imię dowódcy 45. pp. Ponadto, dzięki wysiłkom Zygmunta Jędrzejczaka (radnego Tomaszowa Maz.), w 2007 r. wybudowano nowy pomnik na Cmentarzu Wojennym, a trzy lata później postawiono przy ul. Warszawskiej pomnik upamiętniający płk. S. Hojnowskiego w domniemanym miejscu jego śmierci.

Zdjęcie 72. Tablica pamiątkowa poświęcona obrońcom miasta na Cmentarzu Wojennym w Tomaszowie Maz.

Źródło: fotografia własna

Zdjęcie 73. Pomnik poświęcony płk. Stanisławowi Hojnowskiemu stojący przy ul. Warszawskiej w domniemanym miejscu jego śmierci

Źródło: fotografia własna

Obecnie pamięć o obrońcach miasta – dzięki wysiłkom zarówno władz lokalnych, jak i społeczeństwa miasta oraz powiatu tomaszowskiego – jest coraz powszechniejsza, czemu towarzyszą rekonstrukcje tych tragicznych wydarzeń (jak np. 11 września 2010 r. w Skansenie Rzeki Pilicy), odczyty i konferencje naukowe czy też biegi poświęcone pamięci żołnierzy września 1939 r. Dla upamiętnienia obrońców miasta podejmowane są także liczne inne inicjatywy, np. przez Muzeum w Tomaszowie Maz., które zorganizowało w 2009 r. cykl imprez kulturalno-oświatowych pod hasłem „Ślady wojny”. Aktywnie włącza się w ten nurt również młodzież szkolna, zwłaszcza z III Liceum Ogólnokształcącego noszącego imię płk. S. Hojnowskiego, która uczestniczy w obchodach przywołujących pamięć bitwy tomaszowskiej. Rocznica tej bitwy obchodzona jest corocznie, w uroczystościach biorą udział mieszkańcy miasta, młodzież tutejszych szkół, przedstawiciele władz miasta i powiatu, delegaci różnych lokalnych organizacji i stowarzyszeń oraz delegacja tomaszowskiego garnizonu. Pamięć o żołnierzach 13. DP stała się obecnie istotnym elementem krzewienia lokalnego patriotyzmu.

ZAKOŃCZENIE

Powstały w listopadzie 1918 r. garnizon tomaszowski zaliczał się do mniejszych, jakie istniały na obszarze OGŁ (1918–1921), a następnie w OK IV (1921–1939). Cechą charakterystyczną tego garnizonu w okresie międzywojennym był fakt, że istniał on najpierw w latach 1918–1929, po czym został zlikwidowany i odtworzony ponownie w 1935 r. W Tomaszowie Maz. stacjonowały różne jednostki wojskowe, które co kilka lat się zmieniały. Warunki zakwaterowania w dawnych budynkach pofabrycznych nie były najlepsze, co stanowiło zapewne jeden z powodów likwidacji garnizonu w 1929 r. Lata 1929–1935, to czas, w którym wojsko znikło z tomaszowskich ulic, co było sporym ciosem dla lokalnej gospodarki czerpiącej znaczne korzyści z faktu stacjonowania w mieście jednostek i instytucji wojskowych. Nic więc dziwnego, że już na początku lat trzydziestych tomaszowskie władze miejskie podjęły starania u władz wojskowych o odtworzenie garnizonu, czego niezbędnym warunkiem było wybudowanie nowoczesnych koszar. Udało się to zrealizować w latach 1934–1935, dzięki czemu w październiku 1935 r. odtworzono tomaszowski garnizon. Żołnierzom stacjonującego w nim II dywizjonu 4. pac dało to możliwość pobytu w niemal komfortowych – oczywiście jak na ówczesne polskie realia – warunkach zarówno w odniesieniu do zakwaterowania żołnierzy, jak i prowadzenia szkolenia. W planach było przeniesienie tu całego 4. pac, lecz zamierzeń tych nie zdołano zrealizować do czasu wybuchu II wojny światowej. Odrębny rozdział w historii tomaszowskiego garnizonu przyniósł rok 1939. Z jednej strony zmobilizowano w marcu II dywizjon 4. pac, który przydzielono do Armii „Łódź”, z drugiej zaś – we wrześniu miasta bronił 45. pp (ze składu 13. DP), który po niemieckiej dywersji w nocy z 6 na 7 września przestał istnieć jako zorganizowana jednostka. Następnego dnia miasto zajęły wojska niemieckie, co zakończyło dzieje tomaszowskiego garnizonu w okresie II RP.

Silne były związki wojska z miastem. Można powiedzieć, iż żołnierze uczestniczyli praktycznie we wszystkich uroczystościach, jakie odbywały się w Tomaszowie Maz. Wynikało to przede wszystkim z pozycji, jaką armia

miała w hierarchii społecznej II Rzeczypospolitej, jej wielkiego prestiżu i autorytetu wśród znakomitej większości polskiego społeczeństwa. Istotne były także względy natury ekonomicznej i społeczno-kulturalnej. Specyfiką miasta w okresie dwudziestolecia międzywojennego był duży odsetek mniejszości narodowych – głównie Żydów i Niemców, jak również fakt, że w latach 1918–1939 było ono ośrodkiem i miejscem wpływów różnych partii robotniczych, w tym także lewicowych. Podkreślić wypada, że w Tomaszowie Maz. nie doszło nigdy do starć pomiędzy polskimi żołnierzami a robotnikami. Władze garnizonu utrzymywały również bliskie kontakty z władzami miejskimi oraz mieszkańcami miasta, stale rozwijając i pogłębiając więzi łączące armię ze społeczeństwem. Warto w tym miejscu dodać, że na kartach historii tomaszowskiego garnizonu zapisało się kilku wybitnych oficerów armii II RP, z których najbardziej znany był ówczesny ppłk Stanisław Dąbek – w 1939 r. dowódca Łądowej Obrony Wybrzeża. Zarówno kadra oficerska, jak i podlegli jej żołnierze, wypełnili z honorem swój żołnierski i obywatelski obowiązek – zarówno w latach 1918–1920, jak i w okresie II wojny światowej. Trzeba podkreślić, że postawy wielu z nich ukształtowała służba w tomaszowskim garnizonie, która wyrobiła w nich cechy żołnierzy-patriotów. Jednak obecna pamięć mieszkańców miasta o garnizonie tomaszowskim z lat II RP jest wciąż niewielka, choć stanowi on niewątpliwie element dziedzictwa historycznego Tomaszowa Maz. Dlatego też niniejsza monografia ma na celu przybliżyć historię tego garnizonu czytelnikowi, będąc zarazem wyrazem hołdu złożonego żołnierzom służącym w tomaszowskim garnizonie w latach 1918–1939.

Na zakończenie trzeba dodać, że dzieje tego garnizonu nie zakończyły się w 1939 r. Został od otworzony w 1945 r. bazując na koszarach wybudowanych w połowie latach trzydziestych (choć przejściowo wojsko wykorzystywało ponownie dawne budynki pofabryczne przy ul. Jeziornej 20). Jeszcze na początku 1945 r. w mieście zakwaterowano 21. Zapasowy Pułk Artylerii, a po zakończeniu II wojny światowej 14. Samodzielną Brygadę Artylerii Przeciwpancernej. W tym czasie sformowano tu również 59. Zapasowy Pułk Artylerii oraz Oficerską Szkołę Piechoty nr 3 (po kilku miesiącach przeniesiono ją do Inowrocławia). Jesienią 1945 r. wszystkie stacjonujące w mieście jednostki artylerii rozformowano – tworząc na ich bazie nowe pododdziały: część 54. pal dla 18. DP, część 76. Manewrowego Pułku Artylerii oraz 82. pac, który jako jedyny pozostał w Tomaszowie Maz. i stacjonował w dawnych koszarach 4. pac. W styczniu 1946 r. został on przeformowany na 27. dac, a latem 1949 r. wcielony do nowo formowanej 15. Brygady Artylerii Ciężkiej i przeniesiony do Węgorzewa. Rok 1945 zapoczątkował także stacjonowanie w Tomaszowie Maz. i jego najbliższej okolicy jednostek lotniczych (lotniska Ujazd oraz Glinnik), w postaci 6., 7. i 8. Pułku Lotnictwa Szturmowego – dwa

ostatnie zostały rozformowane na początku 1946 r., pierwszy zaś przeniesiony w lipcu 1947 r. na lotnisko Strachowice pod Wrocławiem.

W późniejszych latach w garnizonie tomaszowskim stacjonowało szereg różnych jednostek, w tym m.in. Wojskowa Komenda Rejonowa (od 1975 r. Wojskowa Komenda Uzupełnień), Miejski Sztab Wojskowy (utworzony w połowie lat sześćdziesiątych i rozformowany po kilku latach), 21. Batalion Budowlany, 41. Batalion Naprawy Samochodów Specjalistycznych (przeimianowany później na 41. Ośrodek Szkolenia Specjalistów Samochodów Wojsk Lotniczych), 63. Pułk Szkolno-Bojowy Oficerskiej Szkoły Lotniczej (powstał w 1958 r. i stacjonował na lotnisku w Glinniku, lecz jeszcze w tym samym roku został rozwiązany), 66. Szkolny Pułk Oficerskiej Szkoły Lotniczej (sformowany w 1960 r. w Glinniku, gdzie stacjonował do czasu swego rozwiązania w 1989 r.) czy 60. Lotniczy Pułk Szkolny z Radomia, którego część w latach 1989–1995 stacjonowała na lotnisku w Glinniku. Ponadto, w latach sześćdziesiątych wybudowano w Tomaszowie Maz. przy ul. Nadrzecznej nowe koszary dla Tomaszowskiego Batalionu Obrony Terytorialnej Kraju (istniał w latach 1967–1973). Szczerłość miejsca nie pozwala jednak szerszej rozwinąć tematyki garnizonu tomaszowskiego w II połowie XX w. Na zakończenie trzeba jeszcze dodać, że w 1994 r. sformowano 25. Dywizję Kawalerii Powietrznej, której dowództwo mieściło się w Łodzi, podobnie jak i powstała wówczas 7. Baza Lotnicza. Jednak pięć lat później – w ramach kolejnej reorganizacji – dywizję przeformowano w brygadę, a jej dowództwo wraz z 7. Bazą Lotniczą przeniesiono do Tomaszowa Maz., gdzie brygada stacjonuje do dnia dzisiejszego w historycznych koszarach dawnego 4. pac (jak również w Glinniku i Leźnicy). Wojsko Polskie było i jest nadal ważnym elementem życia miasta, natomiast 25. Brygada Kawalerii Powietrznej jego najbardziej rozpoznawalnym dziś symbolem. Garnizon tomaszowski ma bogatą historię i w 2018 r. obchodził setną rocznicę swego powstania, przy okazji której warto pamiętać także o jego dziejach z okresu II RP.

BIBLIOGRAFIA

I. ARCHIWALIA

A. CENTRALNE ARCHIWUM WOJSKOWE:

Komenda Garnizonu w Tomaszowie Maz., sygn. I.372.59

10. DP, sygn. I.313.10

13. DP, sygn. I.313.13

4. pac, sygn. I.322.51

25. pp, sygn. I.320.25

28. pp, sygn. I.320.28

30. pp, sygn. I.300.30

45. pp, sygn. I.320.45

Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, sygn. I.340.17

Biuro Personalne MSWojsk., sygn. I.300.18

Departament Artylerii i Uzbrojenia MSWojsk, sygn. I.300.32

Departament Artylerii MSWojsk, sygn. I.300.34

Departament Budownictwa MSWojsk, sygn. I.300.63

Departament Dowodzenia Ogólnego MSWojsk., sygn. I.300.22

Departament Piechoty MSWojsk, sygn. I.300.28

Dowództwo OK IV, sygn. I.371.4

Dziennik Rozkazów DOK IV 1918–1939

Generalny Inspektorat Artylerii, sygn. I.300.26

Generalny Inspektorat Piechoty, sygn. I.300.24

Kolekcja akt personalnych i odznaczeniowych

Komenda Garnizonu Tomaszów Maz., I.372.59

Krakowska Brygada Kawalerii, sygn. I.314.17

Oddział I NDWP, sygn. I.301.7

Oddział I SG, sygn. I.303.3

Oddział V SG, sygn. I.300.11

Relacje z kampanii wrześniowej 1939 r., sygn. I.3.3, II.3.22, II.11.21 i II.11.24

Zbiór dawnego Wojskowego Biura Badań Historycznych – obecnie w zbiorach CAW WBH (w tym wypadku podano stare sygnatury):

sygn. II.2.23, F. Libert, *Relacja z wojny 1939 r.*

sygn. II.2.260, W. Kaliński, *Relacja o walkach 13 dywizji piechoty w wojnie obronnej Polski 1939 r.* (sprawdź w I i II rozdziale *Relacja w wrześniu 1939 r.*)

sygn. II.2.394, W. Szalewicz, *Walki 13 Dywizji Piechoty Kresowej w 1939 r.*

sygn. II.3.122, J. Górski, *Działania 13 Kresowej Dywizji Piechoty w wojnie 1939 roku.*

B. ARCHIWUM PAŃSTWOWE W PIOTRKOWIE TRYBUNALSKIM ODDZIAŁ W TOMASZOWIE MAZOWIECKIM

Akta Miasta Tomaszowa

Zbiór akt różnych

II. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dokumenty pamiętnych wydarzeń 1918 roku w Tomaszowie Maz., Opocznie i Rawie Maz., oprac. W. Rudź, Tomaszów Maz. 1988.

DzU RP z 1925 r. i 1927 r.

DzUrz Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1927 r.

Garlicki A., Stawecki P., *Przewrót wojskowy w Polsce w 1926 r. Wybór dokumentów*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1977, R. XXII, nr 2.

Instrukcja wyszkolenia szeregowych z cenzusem, Warszawa 1925.

„Monitor Polski” 1926.

Rocznik Oficerski 1923, Warszawa 1923.

Rocznik Oficerski 1924, Warszawa 1924.

Rocznik Oficerski 1928, Warszawa 1928.

Rocznik Oficerski 1932, Warszawa 1932.

Rybka R., Stepan K., *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010.

Rybka R., Stepan K., *Rocznik Oficerski 1939*, Kraków 2006.

Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł, red. E. Kozłowski, Warszawa 1968.

Zarzycki P., *Plan mobilizacyjny „W”. Wykaz oddziałów zmobilizowanych na wypadek wojny*, Pruszków 1995.

III. PRASA

- „Gazeta Krakowska”
„Myśl Wojskowa”
„Polska Zbrojna”
„Przegląd Nauk Historycznych”
„Rocznik Łódzki”
„Rzeczypospolita”
„Studia i Materiały do Historii Wojskowości”
„Wojskowy Przegląd Historyczny”
„Żołnierz Polski”

IV. ENCYKLOPEDIA, INFORMATORY ITP.

- Kryśka-Karśki T., *Materiały do historii Wojska Polskiego*, t. VIII, Londyn 1984.
Kryśka-Karśki T., *Straty korpusu oficerskiego 1939–1945*, Londyn 1996.
Kryśka-Karśki T., Żurakowski S., *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991.
Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej, red. E. Pawłowski, t. I: *Żołnierze września: A–M*, Pruszków 1993.
Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej, red. E. Pawłowski, t. II: *Żołnierze września: N–Z*, Pruszków 1993.
Nowakowski T., *Miejsca pamięci narodowej w województwie piotrkowskim*, Warszawa–Łódź 1988.
Odziemkowski J., *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004.
Pataj S., *Artyleria lądowa 1871–1970*, Warszawa 1975.
Paruch J., *Słownik skrótów*, wyd. II, Warszawa 1992.
Tomaszowski słownik biograficzny, z. 1, Tomaszów Maz. 1994; z. 4, Tomaszów Maz. 2001.

V. OPRACOWANIA

- Ajnenkiel A., *Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1978.
Bieliński P., *43 Pułk Strzelców Legionu Bajończyków*, Pruszków 2011.
Bieliński P., *44 Pułk Strzelców Legii Akademickiej*, Pruszków 2010.
Bieliński P., *45 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych*, Pruszków 2010.

- Bieliński P., *Działania ofensywne Wehrmachtu i obrona Wojska Polskiego w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 roku – przebieg i specyfika wydarzeń*, [w:] *Militarne i polityczne aspekty udziału Polski w II wojnie światowej. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w 70 rocznicę wybuchu II wojny światowej w dniu 9 września 2009 r. w Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego*, Tomaszów Maz. 2009, s. 35–48.
- Bielski M., *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991.
- Böhm T., *Wychowanie fizyczne w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wojsk Lądowych” 1990, R. XXXII, nr 10, s. 67–72.
- Borkowski K., *Społeczeństwo Tomaszowa Mazowieckiego w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 2010.
- Chinciński T., *Forpocza Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*, Gdańsk–Warszawa 2010.
- Ciechanowski K., *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983.
- Cieplewicz M., *Organizacja, wyposażenie i wyszkolenie broni głównych Wojska Polskiego w latach 1921–1926*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. XXXIII, s. 273–287.
- Cieplewicz M., *Przejęcie Wojska Polskiego w 1921 r. na stopę pokojową oraz jego kadry i budżet w pierwszej połowie lat dwudziestych*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. XXXI, s. 275–298.
- Cieplewicz M., *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Datner S., *55 dni Wehrmachtu w Polsce*, Warszawa 1967.
- Emmerling E., *Luftwaffe nad Polską 1939*, tłum. A. Maliszewski, t. I: *Jagdflieger*, Gdynia 2002; t. II: *Kampfllieger*, Gdynia 2005; t. III: *Stukaflieger*, Gdynia 2006.
- Fularski M., *Przysposobienie wojskowe w Polsce*, Warszawa 1929.
- Galster K., *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975.
- Głowacki L., *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej 1939*, Warszawa 1985.
- Godzembra-Wysocki W. S., Domagała-Zamorski M., *Historia Kaniowszczyków, czyli Dzieje 30 Pułku Piechoty Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 2006.
- Góral J., Kotewicz R., *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Maz. 1992.
- Grzelak C., Stańczyk H., *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005.
- Jagiełło Z., *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005.
- Jarno W., *4 Pułk Artylerii Ciężkiej w latach 1921–1939. Organizacja, uzbrojenie i działania bojowe*, [w:] *Mieczem i szczytem. Broń na polu walki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 217–239.
- Jarno W., *13. Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Warszawa 2012.

- Jarno W., *45. Pułk Strzelców Kresowych w obronie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, R. IX, nr 2, s. 127–161.
- Jarno W., *Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w latach 1927–1929*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2016, s. 175–188.
- Jarno W., *Major Władysław Car – ofiara zbrodni katyńskiej (1895–1940)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2017, R. XVI, nr 1, s. 193–218.
- Jarno W., *Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego w Tomaszowie Mazowieckim w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2015, t. XV, s. 117–133.
- Jarno W., *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003.
- Jarno W., *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001.
- Jarno W., *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego nr IV w Łodzi i tworzenie jego struktur (od listopada 1918 r. do sierpnia 1919 r.)*, [w:] *O suwerenność państwową i narodową. W 80 rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej. Łódź – 10 listopada 1998 r.*, red. S. Pytlas i H. Siemiński, Łódź 1999, s. 74–106.
- Jarno W., *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.
- Jarno W., *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 147–176.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Konstankiewicz A., *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003.
- Kozłowski E., *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1964.
- Kozłowski W., *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego w Łodzi w 1918 r.*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Łódź i województwo łódzkie. Materiały z sesji naukowej. Łódź 12 listopada 1993 r.*, red. K. Badziak i J. Szymczak, Łódź 1993, s. 105–119.
- Krawczyk E., *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920–1921*, Warszawa 1971.
- Kuprianis A., *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010.
- Kurus A., Janicki P., *Haubica 155 mm wz. 1917*, [w:] *Wielki leksykon uzbrojenia. Wrzesień 1939*, t. XXVII, Warszawa 2014.
- Łossowski P., *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998.
- Łoś R., *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991.
- Makowski T., *Zarys historii wojennej 30 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Makulec W., *25 Pułk Piechoty*, Pruszków 1995.

- Militarne i polityczne aspekty udziału Polski w II wojnie światowej. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w 70 rocznicę wybuchu II wojny światowej w dniu 9 września 2009 r. w Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego*, Tomaszów Maz. 2009.
- Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.
- Pindel K., *Obrona terytorialna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.
- Piwowarski E., *Przebieg i wyniki częściowej mobilizacji alarmowej z 23 marca 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, R. XL, nr 1–2, s. 99–119.
- Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4*, Tomaszów Maz. 1928–1929.
- Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, t. I: *Wojna obronna Polski w 1939*, oprac. M. Cieplewicz, T. Jurga, E. Kozłowski, K. Radziwończyk, W. Ryżewski, A. Rzepniewski, P. Stawecki, Warszawa 1979.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I: *Kampania wrześniowa 1939 r.*, cz. 1. *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; cz. 2. *Przebieg działań od 1 do 8 września*, Londyn 1954.
- Porwit M., *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939*, t. I i II, Warszawa 1983.
- Rudź W., *Obroncy ostatniej reduty. Z walk 13 kresowej dywizji piechoty w obronie Tomaszowa Maz. 5–7 IX 1939*, Tomaszów Maz. 1985.
- Rudź W., *Tomaszowa Mazowieckiego droga do niepodległości 1914–1918*, Tomaszów Maz. 1988.
- Rudź W., *Wojna we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980, s. 386–400.
- Rybka R., Stepan K., *L.850.Mob., czyli o dacie wycofania Korpusu Interwencyjnego*, „Biuletyn DWS.org.pl” 2010, nr 8, s. 21–25.
- Satora K., *Opowieści wrześniowych sztandarów*, Warszawa 1990.
- Szałowicz W., *Wyprawa po Gdańsk nie doszła do skutku*, „Gazeta Krakowska” 1971, nr 213, s. 6.
- Szczepański J., *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012.
- Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980.
- Wiączek K., Makulec W., *Dzieje 25 Pułku Piechoty w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 1991.
- Wiliński M., *Zarys historii wojennej 4 Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929.
- Wojtycza J., *Przysposobienie wojskowe w odrodzonej Polsce do roku 1926*, Kraków 2001.
- Woskowski A., *Harcerstwo w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1911–1918*, Tomaszów 1987.

- Wróbel A., *Roman Tuchowski 1896–1979 – od gorącego patrioty do zagorzałego komunisty*, [w:] *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, Warszawa 2015, s. 564–581.
- Wróbel A., *Władze miasta Tomaszowa Mazowieckiego w okresie niepodległego Państwa Polskiego 1918–1939*, „Rocznik Łódzki” 2007, t. LIV, s. 207–228.
- Wróblewski J., *Armia „Prusy” 1939*, Warszawa 1986.
- Wyszczelski L., *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008.
- Zaborowski J., *90 lat Sekcji Piłki Nożnej „RKS Lechia 2013” w Tomaszowie Mazowieckim*, Tomaszów Maz. 2013.
- Zaborowski W., *Zarys historii wojennej 28 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Zalewski W., *Piotrków 1939. Działania wojenne północnego zgrupowania Armii „Prusy” w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego i Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 2000.
- Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.
- Zarzycki P., *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999.
- Zarzycki P., *13 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.
- Zarzycki P., *Południowe zgrupowanie Armii „Prusy” we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 2001.
- Zawilski A., *Bitwy polskiego września*, t. I i II, Łódź 1989.
- Zgórniak M., *Możliwości wojenne Niemiec i Polski w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1989, R. XXXIV, nr 3, s. 94–107.
- Żak A., *W 70 rocznicę komunistycznej dywersji. Eksplozja w cytadeli „Polska Zbrojna”* 1993, nr 41, s. 1.

SPIS TABEL

Tabela 1. Wykaz jednostek podległych dowódcy tomaszowskiego garnizonu 1 marca 1921 r.	49
Tabela 2. Dyslokacja oddziałów wojskowych w tomaszowskim garnizonie w latach 1921–1924.	61
Tabela 3. Stan osobowy tomaszowskiego garnizonu jesienią 1926 r.	61
Tabela 4. Obsada oficerska tomaszowskiego garnizonu w listopadzie 1925 r.	78
Tabela 5. Kadra oficerska mająca przydział do Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w maju 1929 r.	98
Tabela 6. Wymiary działowni II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Mazowieckim	125
Tabela 7. Obsada personalna II dywizjonu 4. pac w styczniu 1936 r.	141
Tabela 8. Obsada oficerska II dywizjonu 4. pac we wrześniu 1936 r.	142
Tabela 9. Obsada personalna II dywizjonu 4. pac w styczniu 1939 r.	144
Tabela 10. Porównanie danych technicznych armat 105 mm oraz haubicy 155 mm	145
Tabela 11. Skład MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z września 1927 r.	168
Tabela 12. Skład MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z kwietnia 1929 r.	173
Tabela 13. Skład MK WFiPW w Tomaszowie Maz. z kwietnia 1938 r.	176
Tabela 14. Tabela mobilizacyjna II dywizjonu 4. pac w 1939 r.	184
Tabela 15. Obsada personalna II dywizjonu 4. pac w przededniu mobilizacji marcowej 1939 r.	186
Tabela 16. Obsada II dywizjonu 4. pac z 1 września 1939 r.	187
Tabela 17. Obsada personalna 45. pp we wrześniu 1939 r.	193

SPIS PLANÓW I SCHEMATÓW

Plan 1. Plan fabryki przy ul. Jeziornej 20 z końca XIX w.	43
Plan 2. Plan koszar przy ul. Jeziornej 20 z 1926 r.	81
Plan 3. Plan gruntów przekazanych władzom wojskowym wiosną 1934 r. pod budowę koszar dla 4. pac, sporządzony przez mierniczego przysię- głego W. Daniłowskiego	118
Plan 4. Położenie kompleksu wojskowego na planie Tomaszowa Maz. na mapie z 1933 r.	119
Plan 5. Plan kompleksu koszarowego wybudowanego w Tomaszowie Maz. w połowie lat trzydziestych	124
Plan 6. Położenie Armii „Łódź” i Armii Odwodowej „Prusy” w dniu 6 wrze- śnia 1939 r.	202
Plan 7. Walki pod Tomaszowem Maz. w dniu 6 września 1939 r.	203
Schemat 1. Organizacja batalionu zapasowego pułku piechoty w latach 1919–1921	39
Schemat 2. Organizacja 4. pac w latach 1921–1924	133

SPIS ZDJĘĆ

Zdjęcie 1. Niemiecki pododdział Landszturmu w koszarach przy ul. Jeziornej 20 (ob. ul. Farbiarska) w Tomaszowie Maz. – I wojna światowa	22
Zdjęcie 2. Roman Tuchowski	29
Zdjęcie 3. Stefan Gogolewski	29
Zdjęcie 4. Budynki przy ul. Ignacego Mościckiego 12 i 14 (dawna ul. Piliczna) – widok z 2017 r.	30
Zdjęcie 5. Pułkownik Lucjan Ruszczewski	36
Zdjęcie 6. Major Karol Dziekanowski – dowódca Batalionu Zapasowego 30. pSK	37
Zdjęcie 7. Pieczęć dowództwa Batalionu Zapasowego 30. pSK z 1920 r.	40
Zdjęcie 8. Widok koszar przy ul. Jeziornej 20 w Tomaszowie Maz. z 1928 r.	42
Zdjęcie 9. Budynki dawnych koszar przy ul. Farbiarskiej 20 (dawna ul. Jeziorna) – widok z 2015 r.	42
Zdjęcie 10. Żołnierze 2. kompanii marszowej 30. pSK w przededniu swego wyjazdu z Tomaszowa Maz. na front – wrzesień 1919 r., w tle prawdopodobnie koszary przy ul. Jeziornej 20	44
Zdjęcie 11. Kompania marszowa przed wyjazdem z Tomaszowa Maz. – około 1919/1920 r.	45
Zdjęcie 12. Budynek przy ul. Norberta Barlickiego 30 (dawna ul. św. Tekli), w którym w latach 1920–1927 mieściła się PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. oraz komenda garnizonu – widok z 2015 r.	47
Zdjęcia 13–14. Groby płk. Lucjana Ruszczewskiego oraz płk. Władysława Łokczewskiego na Cmentarzu Parafialnym przy ul. Smutnej w Tomaszowie Maz. – widok z 2015 r.	48
Zdjęcie 15. Podpułkownik Tadeusz Podwysocki, dowódca II batalionu 30. pSK – zdjęcie późniejsze	65

Zdjęcie 16. Budynki dawnych koszar przy ul. Farbiarskiej 20 (dawna ul. Jeziorna) – widok z 2015 r.	69
Zdjęcie 17. Żołnierze II batalionu 30. pSK na placu T. Kościuszki w Tomaszowie Maz. – zdjęcie datowane na 4 września 1921 r.	72
Zdjęcie 18. Pieczęć Dowództwa II batalionu 30. pSK z 1922 r.	73
Zdjęcie 19. Pieczęć dowództwa II batalionu 25. pp z 1925 r.	78
Zdjęcie 20. Pododdział łączności na zajęciach terenowych – zdjęcie z połowy lat dwudziestych	80
Zdjęcie 21. Elewi Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz. na zajęciach terenowych – zdjęcie z wiosny 1928 r.	91
Zdjęcie 22. Defilada Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, ul. POW w Tomaszowie Maz. w 1928 r.	93
Zdjęcie 23. Przemarsz żołnierzy Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 jedną z ulic Tomaszowa Maz. – około 1928 r.	93
Zdjęcie 24. Odpoczynek w trakcie ostrego strzelania żołnierzy Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty w rejonie grot nagórzyckich – zdjęcie z 1928 r.	95
Zdjęcie 25. Podpułkownik Stanisław Dąbek, komendant Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty w Tomaszowie Maz. w latach 1928–1929 – zdjęcie późniejsze	95
Zdjęcie 26. Kadra dowódcza Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, siódmy z prawej komendant batalionu ppłk Stanisław Dąbek – zdjęcie z przełomu 1928 i 1929 r.	97
Zdjęcie 27. Drużyna 3. kompanii Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 po zajęciach szkoleniowych w lesie wilanowskim w Tomaszowie Maz. – wrzesień 1928 r.	100
Zdjęcie 28. Grupa żołnierzy Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 po zajęciach szkoleniowych w tomaszowskich koszarach – zdjęcie z września 1928 r.	101
Zdjęcie 29. Grupa żołnierzy Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w sali sypialnej tomaszowskich koszar – zdjęcie z 1928 r.	101
Zdjęcie 30. Grupa sportowa Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, w środku stoi komendant batalionu ppłk Stanisław Dąbek – zdjęcie z 1929 r.	102
Zdjęcie 31. Zajęcia szkoleniowe 3. kompanii Batalionu Podchorążych Piechoty nr 4 przy ruinach fabrycznych na Rolandówce w Tomaszowie Maz.	103
Zdjęcie 32. Budowa koszar dla II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. – wiosna 1935 r.	122
Zdjęcie 33. Budowa koszar dla II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. – wiosna 1935 r.	124

Zdjęcie 34. Żołnierz polski przed bramą wjazdową do koszar II dywizjonu 4. pac, zdjęcie z końca lat trzydziestych	126
Zdjęcie 35. Ta sama brama wjazdowa do koszar w okresie II wojny światowej, u góry bramy napis „Blaskowitz Kaserne”, a poniżej – nieusunięty jeszcze napis „4 pac”	126
Zdjęcie 36. Koszary II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. w czasie okupacji niemieckiej	126
Zdjęcia 37– 38. Koszary w Tomaszowie Maz. – główny budynek koszarowy, widok z 2018 r.	127
Zdjęcie 39. Haubice 155 mm wz. 1917 i armaty 105 mm wz. 1913 na dziedzińcu koszar 4. pac w Łodzi z okazji święta pułkowego pułku w 1928 r. – takie same haubice 155 mm znajdowały się wyposażeniu II dywizjonu 4. pac	131
Zdjęcie 40. Uroczystość powitania II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. w dniu 10 listopada 1935	135
Zdjęcie 41. Uroczystość powitania II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. w dniu 10 listopada 1935	136
Zdjęcie 42. Dowódca II dywizjonu 4. pac w latach 1932–1937, mjr/ppłk Rudolf Ostrihansky – zdjęcie późniejsze	137
Zdjęcie 43. Dowódca II dywizjonu 4. pac w latach 1937–1939, mjr/ppłk Jan Szuster	139
Zdjęcie 44. Kapitan Hipolit Burchard, podkwatermistrz II dywizjonu 4. pac w latach 1933–1939 – zdjęcie wcześniejsze	142
Zdjęcie 45. Jedna z defilad II dywizjonu 4. pac – II połowa lat trzydziestych ..	143
Zdjęcie 46. Haubica 155 mm z II dywizjonu 4. pac na stanowisku ogniowym w trakcie ćwiczeń – II połowa lat trzydziestych	147
Zdjęcie 47. Przeprowa haubicy 155 mm z II dywizjonu 4. pac przez rzekę – II połowa lat trzydziestych	149
Zdjęcie 48. Jedna z defilad II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. na pl. Kościuszki – II połowa lat trzydziestych	152
Zdjęcie 49. Uroczystość wojskowa na pl. Kościuszki – II połowa lat trzydziestych	153
Zdjęcie 50. Ołtarz zbudowany przez żołnierzy II dywizjonu 4. pac przy budynku Ochotniczej Straży Ogniowej przy dzisiejszej ul. POW w Tomaszowie Maz. z okazji Bożego Ciała – 11 czerwca 1936 r.	154
Zdjęcia 51–52. Uroczystość wręczenia sztandaru 4. pac II dywizjonowi pułku w Tomaszowie Maz. – 29 maja 1938 r.	156
Zdjęcie 53. Uroczyste przekazanie wojsku rkm zakupionego przez uczniów Miejskiego Gimnazjum Nauczycielskiego w dniu 22 maja 1938 r.	160

Zdjęcie 54. Uroczyste przekazanie wojsku dziesięciu ckm zakupionych przez pracowników Tomaszowskiej Wytwórni Sztucznego Jedwabiu – 1939 r.	161
Zdjęcie 55. Odznaka pamiątkowa 4. pac	161
Zdjęcie 56. Członkowie PW powiatu brzezińskiego (prawdopodobnie w Tomaszowie Maz.) – zdjęcie z I połowy lat dwudziestych	164
Zdjęcie 57. Zajęcia członków PW powiatu brzezińskiego w Tomaszowie Maz. – zdjęcie z sierpnia 1923 r.	165
Zdjęcie 58. Defilada Związku Rezerwistów na placu Kościuszki w Tomaszowie Maz. – lata międzywojenne	169
Zdjęcie 59. Członkowie Związku Legionistów Polskich na placu Narutowicza w Tomaszowie Maz. – okres międzywojenny	174
Zdjęcie 60. Defilada żeńskiego pododdziału WFiPW w Tomaszowie Maz. w dniu 12 listopada 1932 r.	175
Zdjęcie 61. Delegacja mieszkanek powiatu tomaszowskiego biorąca udział w defiladzie w Tomaszowie Maz. z okazji święta pułkowego 4. pac – koniec lat trzydziestych.	177
Zdjęcie 62. Kapitan Stanisław Leszczyński	183
Zdjęcie 63. Porucznik Edward Pawlikowski	183
Zdjęcie 64. Pułkownik Stanisław Hojnowski – dowódca 45. pp	195
Zdjęcie 65. Zniszczone po bombardowaniu domy w centrum Tomaszowa Maz. (po wojnie w tym miejscu postawiono Dom Handlowy Niedźwiedź) – wrzesień 1939 r.	207
Zdjęcie 66. Pobojojowisko na ul. Warszawskiej – wrzesień 1939 r.	210
Zdjęcie 67. Rozbita bateria na ul. Warszawskiej – wrzesień 1939 r.	210
Zdjęcia 68–69. Dwaj oficerowie polegli nocą z 6 na 7 września 1939 r. w Tomaszowie Maz. – por. Jan Cieślak z lewej i ppor. Longin Podkowa z prawej	211
Zdjęcie 70. Groby polskich żołnierzy na cmentarzu obok tomaszowskich koszar – jesień 1939 r.	212
Zdjęcie 71. Pojazdy dowództwa 1. pułku pancernego 1. DPanc. na placu T. Kościuszki w Tomaszowie Maz. – prawdopodobnie 7 września 1939 r.	214
Zdjęcie 72. Tablica pamiątkowa poświęcona obrońcom miasta na Cmentarzu Wojennym w Tomaszowie Maz.	215
Zdjęcie 73. Pomnik poświęcony płk. Stanisławowi Hojnowskiemu stojący przy ul. Warszawskiej w domniemanym miejscu jego śmierci	215

INDEKS NAZWISK

- A**damski Ignacy 167, 168
Ajnenkiel Andrzej 76, 223
Alf-Tarczyński Tadeusz 135
Antoniewicz Tadeusz 167
Arciszewski-Rola Franciszek 87
Armatys Józef 141, 144
- B**adziak Kazimierz 24, 225
Bagiński Walery 76
Bandrowski Stanisław 79
Barański Józef 141, 144
Barski Antoni 76
Barski J. (firma) 117
Bartke Karol 36, 40, 41, 65
Bartosik Piotr 207, 208, 211
Barwicki Bronisław 144
Baum Tadeusz 176
Bąbińska Irena 168
Bednarski Franciszek 199
Bem Józef 158
Berdel Bronisław 73, 79
Białocki Jan 168
Bielasik Feliks 173, 176
Bieliński Piotr 14, 193, 197, 199, 223, 224
Bielski Marcin 14, 188, 190, 197, 224
Bielski Stanisław 195
Bieńkowski Kazimierz 194
Biliński Andrzej 195, 209
Bińkowski Stanisław 36
- Blaskowitz Johannes 126, 197, 235
Bogusławski Leon 115, 131, 135
Böhm Tadeusz 170, 224
Bolechowski Jan 187
Bolesławicz Marian 152
Borkowski Kazimierz 14, 206, 224
Bornsztajn Emanuel 41
Borowski Stefan 194
Britzman (Bryczman) Alfred 42, 65, 68, 75, 84, 85
Bryliński Stefan 37
Brzeziński Stanisław 141, 144
Brzostyński Czesław 135
Buchacz Marian 144, 186, 187
Burchard Hipolit 139, 141, 142, 144, 186, 187, 192, 206, 235
Burnagel Stanisław 135
- C**ar Władysław 139–144, 225
Chachuła Józef 141, 144
Charkow Karol 189
Chilarski Eugeniusz 116, 117
Chlebek Jan 94, 98, 99
Chowaniec Karol 176
Choynowski Antoni 50, 73, 79
Cichalewski Kazimierz 49
Ciechanowski Konrad 193, 224
Ciemny Konstanty 79
Cieplewicz Mieczysław 13, 70, 197, 224, 226

Cieślak Jan 194, 207, 208, 211, 236
 Czerniak Leon 204
 Czerniawski Albin 176
 Czerniuk Paweł 199

Ćwierniak Józef 193

Danecki Bohdan 166, 168, 173
 Datner Szymon 224
 Dąb-Biernacki Stefan 198
 Dąbek Stanisław 55, 95, 97, 98, 102, 104, 218, 234
 Dąbkowski Mieczysław 75
 Deiholos Tadeusz 195
 Dembiński Stefan 187
 Domagała-Zamorski Marian 13, 224
 Domaradzka 168
 Dorożyński Kazimierz 63
 Drelichowski Józef 96–98
 Drimer Salomon 148
 Drozda-Gierymski Jan 135
 Drózd Antoni 141, 144
 Dudziński Emil 176
 Dzerowicz Tadeusz 195
 Dziechowski Paweł 38
 Dziekanowski Karol 36–38, 45, 50, 233
 Dzwonkowski Zygmunt 87, 88
 Dżawachiszwili Jerzy 78, 98

Emmerring Marius 201, 224

Fabicki Julian 79
 Fijałkowski-Młot Czesław 99
 Fiok Stefan 141, 144
 Fleszar Albin 31
 Folta Edward 187
 Foltyn Waclaw 176, 179
 Frass Stanisław 176
 Fręchowicz Feliks 194
 Fürstenwald (Fürstenwald) Maksymilian 11, 41, 50, 65, 75, 168
 Fürstenwald (Fürstenwald) Oskar 11, 41, 42, 50, 65, 75
 Fularski Mieczysław 166, 170, 224

Gajewski Marian 176
 Galster Karol 13, 130, 224
 Gałkiewicz Wiktor 29, 33
 Garlicki Andrzej 88, 222
 Gąsiorkiewicz Roman 176
 Gąsiorkiewicz Stanisław 141, 144
 Gąsiorowski Władysław 141
 Gębski Antoni 195
 Głowacki Ludwik 14, 224
 Gniłka Zbigniew 194
 Godzemia-Wysocki Wacław Stanisław 13, 224
 Gogolewski Stefan 29, 33, 233
 Gorgol Zygmunt 194
 Gotkiewicz Leon 168
 Goździk Jan 29, 31
 Góral Jan 14, 212, 224
 Górnikowski Stanisław 78
 Górny Michał 194
 Górski Jan 37
 Górski Janusz 193, 199, 204, 214, 222
 Górski Michał 73
 Grabski Władysław 75
 Grodzki Władysław 35
 Gruca Ignacy 108, 109
 Gruszczyński Stanisław 27
 Grzelak Czesław 193, 197, 224
 Grzymirski Zdzisław 161
 Guttakowski Feliks 98

Habowski Stanisław 37
 Haller Józef 192
 Hauke-Nowak Aleksander 112–114, 135, 175
 Heinrich Tadeusz 194, 207
 Hertz Gabriel 187
 Hertz Jan Adolf 176
 Hertz Michał 191
 Hicke Edward 141
 Hoepner Erich 197
 Hojnowski Stanisław 193, 195, 199, 204–208, 211, 213, 215, 216, 236
 Hołyszewska Mieczysława 176
 Hryniewicz Józef 79, 86

- I**lków Mikołaj 148
Iwanicki Janusz 193
Iwanowski Stefan 87
Izygsohn Izidor Izaak 37
- J**acynik Kazimierz 46
Jagiełło Zbigniew 13, 224
Jagmin Sadowski Jan zob. Sadowski Jag-
min Jan
Jähner Herman 168
Janczyk Stefan 188
Janicki Paweł 148, 225
Jargocki Antoni 176
Jarno Witold 13–15, 22–24, 32, 35, 38,
64, 70, 75, 76, 88–90, 92, 93, 99, 102,
104, 107, 129–133, 136, 140, 149, 156,
158, 164–167, 170, 172, 174, 175, 177,
178, 181, 184, 189, 192, 193, 195, 197–
201, 203–206, 208, 212–214, 224, 225
Jasiński Albin 23
Jaszczołt Władysław 167
Jaworkówna Anna 173
Jegier Zygmunt 187
Jędrzejczak Zygmunt 215
Jung Władysław 87
Jurga Tadeusz 14, 55, 104, 182, 197, 225,
226
- K**aczmarczyk Jan 194
Kaczorkiewicz Stanisław 199, 207
Kaliński Władysław 193, 199, 201, 204,
213, 222
Kamieński Aleksander 66
Kansy Feliks 173
Kasztelowicz Franciszek 194, 205
Katz Dawid 76
Kaźmierowski Mieczysław 176
Keiser, por. 22, 26
Keller Bronisław 194
Kędzierzawski Piotr 176
Kiernożycki Eugeniusz 167, 168
Kiknadze Irakli 78
Kirchmayer Jerzy 193
Kita Aleksander 194
Kizler Tadeusz 63
- Klimas Antoni 78
Klimek Franciszek 105
Klusek Józef 141, 144
Knothe Oskar 168, 179
Koczay Jerzy 194
Koiszewski Henryk 46
Koiszewski Mikołaj 46, 68, 69
Komorowski Franciszek 187
Konczakowski Witold 130
Konopka Zdzisław 73, 79, 94, 98
Konopnicki Janusz 196
Konstankiewicz Andrzej 13, 70, 130, 131,
146, 225
Kopacz Józef 140–144
Kossecki Stefan 173
Kosterkiewicz Michał 94, 96, 98
Kotarba Seweryn 98
Kotewicz Ryszard 14, 212, 224
Kowalski Gabriel 84
Kozakowski Stanisław 37
Kozierawski Aleksander 63
Kozikowski Aleksander 25
Kozłowski Eligiusz 13, 182, 197, 222,
225, 226
Kozłowski Tadeusz 136
Kozłowski Włodzimierz 23, 24, 44, 225
Kozołowski Jan 38
Krajewski Alfred 87
Krasnopolski Bronisław 194
Krawczyk Edward 225
Krawczyń Jan 194
Kryśka-Karski Tadeusz 208, 223
Kubicki Franciszek 193, 197
Kudaj Władysław 29, 30, 32, 34
Kula Wiktor 98
Kuprianis Artur 13, 14, 225
Kurus Adam 148, 225
Kurzawiński Leonard 168
Kuśmidrowicz Władysław 78, 98
Kwiatkowski Marian 79
- L**amecki Artur 29, 33
Landsberg Henryk 173
Langner Władysław 135
Lechowicz Karol 68, 75, 76, 85, 167

- Ledóchowski Halka Ignacy 87
 Leja Józef 173
 Lenczewski 168
 Leszczyński Stanisław 143–145, 182,
 183, 185–190, 236
 Leszczyński Zbigniew 194
 Lisicki Jan 173
 Losik 194
 Lubański Leonard 132, 135, 139
 Lubowiecki Antoni 110, 114, 117, 176
- Ł**akiński Zygmunt 190
 Łapiński Witold 73
 Łokczewski Władysław 48, 54, 62, 66,
 233
 Łopiński Witold 79
 Łossowski Piotr 28, 225
 Łoś Roman 13, 125, 130, 225
 Łoziński Bohdan 168, 173
- M**aćkiewicz Zych Mieczysław 23
 Maćkowiak-Marsfeld Michał 24–28
 Majewski Stefan 71
 Majkowski Franciszek 79
 Makowiecki Jerzy 48
 Makowski Tadeusz 13, 64, 225
 Makulec Waclaw 13, 77, 225, 226
 Malec Tadeusz 176
 Małachowski Nałęcz Stanisław 87, 88,
 113, 114, 117, 120
 Marchel Stanisław 194, 209
 Markiewicz Mieczysław 32
 Markowski Marian 79
 Marliński Zenon 187
 Masłowski Kazimierz 98, 99
 Matejska Anna 176
 May Leon 168
 Mazurkiewicz Stanisław 158
 Mendakiewicz Leon 141
 Mereńszwili Jerzy 194, 207, 211
 Miller Stanisław 115, 132
 Mirowski Jerzy 187
 Mittelstaedt Maurycy 176
 Moczulski Leszek 193, 213
 Modelski Izidor 87
- Morawski Bolesław 94, 98, 99
 Moszner Marian 98
 Mościcki Ignacy 173
 Mruk Józef 141
 Müller Aleksander 41
 Müller Maksymilian 176
 Myczka Kazimierz 187
- N**ałęcz Tomasz 32, 226
 Narewski Stanisław 168
 Neuss, kpt. 22, 26
 Niepomnik Wiktor 209
 Niewiński Andrzej 15, 130, 181, 224
 Niklewicz Zygmunt Józef 168
 Nowacki Bronisław 98
 Nowakowski Tomasz 212, 223
 Nowak Roman 78, 98, 99
 Nowierski Jan 173
- O**dziemkowski Janusz 223
 Ogórek-Bolesławski Stanisław 63
 Okoński Józef 176
 Olszewski Henryk 48
 Olszewski Kajetan 37
 Organko Józef 141, 144
 Orliński Marian 194
 Osiński Aleksander 31, 100
 Osiński Tadeusz 24, 25, 26
 Ostrihansky Rudolf 55, 136, 137, 141,
 142, 144, 149, 235
 Ostrowski Antoni 14, 21, 199, 224, 226
 Ostrowski Jan Krystyn 50, 71, 108, 110–
 118, 120
 Ostrowski Marian 98, 99
 Ożana Józef 194
 Ożarski Franciszek 26, 27
- P**achucki Leon 74
 Padewski Antoni 99
 Pałac Józef 194, 196
 Parkasiewicz Stanisław 68, 69
 Parol Władysław 176
 Paruch Józef 20, 223
 Pataj Stefan 145, 223
 Pawelczak Stanisław 187

- Pawlikowski Edward 141, 142, 144, 183, 186, 187, 189, 236
Pawłowski Adam 168
Pawłowski Edward 208, 212, 223
Pełczyński Mikołaj 54, 63, 79, 88
Pieniążek Władysław 141, 144
Pieracki Bolesław 154, 208
Piesch Maurycy 36, 65, 66
Piłsudski Józef 23, 38, 66, 87, 113, 122, 154, 157, 172, 183
Pindel Kazimierz 166, 226
Piorun-Pioruński Józef 194
Piotrowski Jan 158
Piwowarczyk Witold Stanisław 187, 189
Piwowarski Eugeniusz 182, 226
Podkowa Longin 211, 236
Podwysocki Tadeusz 54, 65, 66, 71–73, 77, 78, 82–84, 88, 90, 94, 95, 233
Pogorzelski Michał 176
Polakiewicz Karol 114, 121
Polityński Stanisław 199, 207
Połujański Jan 195
Pomianowski Stanisław 135
Porwit Marian 14, 190, 199, 201, 203, 205, 226
Potocki Antoni 135
Poźniak Aleksander 140–145, 186, 187
Przeździecki 187
Przybylski Stanisław 120
Pytlas Stefan 24, 225
- R**adziwończyk Kazimierz 197, 226
Raniewicz *vel* Szram Jan 141–144
Rączaszek Antoni 112, 134–136, 175, 176, 206
Reder Klaudiusz 213
Regulski Bronisław 99
Reichundel Marian 187
Reind Tadeusz 135
Richter, kpt. 24, 27
Riedl Tadeusz 78, 86
Rink Stanisław 87, 93, 94, 97, 98
Rossowiecki Tadeusz 179
Rothkael Aleksander 79, 94
Różniecki Henryk 187
Rubin Chaim 41
Rudnicki Kazimierz 187
Rudź Włodzimierz 14, 22–28, 200, 201, 203–206, 208, 209, 212, 222, 226
Ruszczewski Lucjan 35, 36, 46–48, 50, 233
Rybka Ryszard 179, 184, 186, 222, 226
Rychlicki Eustachy 112–114, 116, 117, 120, 121, 175
Ryziński Bolesław 98
Ryżewski Wacław 197, 226
Rzeczkowski Józef 193, 208, 211
Rzepniewski Andrzej 197, 226
- S**adowski Jagmin Jan 30, 33, 138
Satora Kazimierz 156, 226
Schankweiler Adolf 141, 144
Schirmer Paweł 144
Schmidt, mjr 22
Siebert Jadwiga 85
Siemiński Henryk 24, 225
Sikorski Antoni 95, 96, 98
Simon 11, 41, 50, 65, 75
Siudowski Kazimierz 193, 204, 205
Skalski Jerzy 189
Skólski Mieczysław 194
Smółka Stanisław 98
Smulski Wacław 108, 109, 112, 167, 172, 173
Sowiński Tadeusz 98
Srokowski Tomasz 194
Stacherski Bronisław 194
Stańczyk Henryk 193, 197, 224
Stawecki Piotr 13, 88, 197, 222, 226, 227
Stefanicki Stefan 38
Stefański Marek 20, 80, 91, 164, 165
Steinbach Karol 71, 104
Stepan Kamil 179, 184, 186, 222, 226
Stryczula Stanisław 78
Strzelecki Wiesław 20, 72, 126, 147, 149, 154, 156, 174, 207, 210, 212, 214
Strzemiński Ignacy 135
Suchcicki Kazimierz 136, 148
Sulatycki Kazimierz 194
Sumara Wilhelm 194

- Szalewicz Wacław 193, 197, 199, 200, 222, 226
Szaniawski Stefan 131
Szaniecki Janusz 38
Szczepański Jacek 22, 226
Szczer Michał 76
Szczerowski Antoni 195
Szewczyk Jan 131, 189
Szul Kazimierz 179
Szumiło Mirosław 23, 227
Szuster Jan 55, 137–139, 144, 182, 186, 187, 189, 190, 235
Szymański Kazimierz Jan 99, 168, 173
Szymczak Jan 24, 225
Szyzkowski Witold 176
- T**eliga Czesław 168, 173
Terlecki Stefan 192, 206
Thommée Wiktor 197
Tomasiewicz Michał 35
Tomków Stefan 194, 195, 196
Topolewski Kazimierz 179
Toruń Leopold 135
Torwiński Józef 135
Trocki Wasyl 141, 144
Tuchowski Roman 23, 25, 29–31, 227, 233
Tuk Aleksander 73, 79
Tunikowski Józef 194
Turski-Gryf Oktawian 35, 63
- U**kleja Szczepan 78, 94, 98
Urban Józef 98, 99
Uszycki Kazimierz 193
- V**eggi Alfred 173
Vogel Alfred 87
- W**achowska Barbara 14, 21, 112, 167, 206, 226
Walczyk Zbigniew 199
Walter Bolesław 37
Wasilewski Józef 78
Wąsowski Stefan 37
Weryński Kazimierz 131, 138, 182
Węglewski Antoni 27
Wiączek Krzysztof 13, 77, 226
Wieczorkiewicz Antoni 76
Więckowski Stanisław 115, 135
Wilamowski 168
Wilczek Jan 188
Wiliński Mieczysław 130, 142, 143, 226
Wiliński Tadeusz 144
Wiśniewski 187
Witkiewicz Edward 142, 143
Wojniłowicz Jerzy 20, 48
Wojtczak Franciszek 142
Wojtycza Janusz 164, 166, 226
Woskowski Antoni 23, 226
Wótkowski Aleksander 37
Wróbel Andrzej 23, 25, 167, 227
Wróblewski Jan 14, 189, 193, 197, 199, 227
Wróblewski Stanisław 82
Wyrwiński Eugeniusz 46
Wyspiański Józef 195
Wyszczelski Lech 13, 227
- Z**abochnicki Julian 141, 144
Zaborowski Józef 171, 227
Zaborowski Wacław 32, 227
Zachert Krystian 168, 173
Zakrzewski Krzysztof 20, 122, 131
Zaleski Marcin 79
Zalewski Wojciech 14, 198, 199, 202, 203, 208, 227
Zapała Julian 140–144, 182, 183, 186, 187, 189
Zarański Eugeniusz 195
Zarzycki Piotr 13, 14, 64, 125, 127, 129, 130, 139, 159, 182, 188–190, 192, 193, 197, 203, 206, 222, 227
Zasłona Konstanty 176
Zawilski Apoloniusz 14, 197, 199, 203, 227
Zdanowicz Kazimierz 96, 98
Zelniker Józef 195
Zgórniak Marian 227
Ziółkowski Aleksander 78
Ziółkowski Augustyn 144, 186, 187
Zubczewski Stefan 73

-
- Zubosz-Kaliński Władysław – patrz Kaliński Władysław
Zwojszczyk Józef patrz Zwojszczyk Stanisław
Zwojszczyk Stanisław 25, 29, 31
- Zydroń Antoni 78, 98
Żak Andrzej 227
Żeligowski Lucjan 32, 88
Życki Stefan 79

